

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

Implemented
by the Council of Europe

Спільна програма Європейського Союзу та Ради Європи
«Прозорість та ефективність судової системи України»

Ця програма фінансується спільно Європейським Союзом та Радою Європи

Застосування Європейської конвенції з прав людини при розгляді в судах господарських справ Посібник для суддів

Застосування
Європейської конвенції
з прав людини
при розгляді в судах
господарських справ

Посібник для суддів

Іван Ліщина
Тетяна Фулей
Холгер Хембах

Київ — 2011

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національної школи суддів України
(Протокол № 5 від 28 листопада 2011 року)

ББК 67.9(4УКР)304.4
368

368 Застосування Європейської конвенції з прав людини при розгляді в судах господарських справ : Посібник для суддів / Автори: І. Ліщина, Т. Фулей, Х. Хембах. — К.: Істина, 2011. — 208 с.

Колектив авторів:

І. Ліщина — п.п. 1.3, 2.4, 2.6, 3.2.1, 3.4;

Т. Фулей — п.п. 1.2, 2.2, 2.5.4, 2.5.5, 3.2.2, 3.2.3;

Х. Хембах — п.п. 1.1, 2.1, 2.3, 2.5.1, 2.5.2, 2.5.3, 2.7, 3.1, 3.3, 3.5.

Це видання було підготовлено за фінансової підтримки Європейського Союзу та Ради Європи в рамках Спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи "Прозорість та ефективність судової системи України". Погляди, висловлені у цьому виданні, належать авторам і не обов'язково відображають офіційну позицію Європейського Союзу та Ради Європи.

This publication has been produced with the financial assistance of the European Union and the Council of Europe in the framework of the Joint Programme of the European Union and the Council of Europe "Transparency and Efficiency of the Judicial System of Ukraine". The views expressed herein only reflect the authors' opinions and can in no way be taken to reflect the official opinion of the European Union and the Council of Europe.

Редакційна група Спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи "Прозорість та ефективність судової системи України":

Оскар Аларкон, керівник програми

Вікторія Гальперіна, юридичний радник програми

Олексій Гоцул, юридичний радник програми

Ірина Зарецька, старший юридичний радник програми

Олександр Павличенко, редактор

ББК 67.9(4УКР)304.4

© European Union, 2011

Зміст

Передмова	5
1. Європейська конвенція з прав людини, принципи її застосування та засади діяльності Європейського суду з прав людини	
1.1. Європейська конвенція з прав людини, її історія та значимість	6
1.2. Європейська конвенція з прав людини та українське законодавство	8
1.3. Процедура Європейського суду з прав людини	13
1.3.1. Вступ	13
1.3.2. Подання заяви до Суду	13
1.3.3. Рішення про прийнятність	14
1.3.4. Розгляд заяв по суті	17
1.3.5. Постановлення рішення по суті заяви	18
1.3.6. Значення рішень Суду для України	18
2. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини	
2.1. Загальні зауваження	24
2.2. Визначення цивільних прав і обов'язків	24
2.3. Справедливий судовий розгляд	28
2.3.1. Вступ	28
2.3.2. Рівність сторін	29
2.3.3. Право на змагальність провадження	33
2.3.4. Право бути присутнім на слуханні та ефективно брати участь у ньому	36
2.3.5. Право на належне дослідження справи судом	36
2.3.6. Вмотивоване рішення	38
2.3.7. Правова певність	42
2.3.8. Право на доступ до суду	47
2.4. Публічне слухання	48
2.5. Судовий розгляд впродовж розумного строку	53
2.5.1. Загальний огляд	53
2.5.2. Фактична тривалість провадження	54
2.5.3. Розумні строки провадження	54
2.5.4. Незалежність суду	58
2.5.5. Безсторонність суду	59
2.6. Розгляд визначеного в Конвенції поняття "суд, встановлений законом"	65

2.6.1. Вступ	65
2.6.2. Суд	66
2.6.3. Суд, встановлений законом	68
2.7. Вплив ЄКПЛ на справи за комерційними позовами	71

3. Стаття 1

Протоколу 1 до Європейської конвенції з прав людини

3.1. Загальний огляд	72
3.2. Перша норма – право мирно володіти майном	74
3.2.1. Юридичні та фізичні особи	74
3.2.2. Мирне володіння майном	79
3.2.3. Майно	80
3.3. Друга норма (друге речення першого пункту статті 1 Протоколу 1) – позбавлення власності	93
3.3.1. Позбавлення власності	93
3.3.2. Суспільний інтерес	94
3.3.3. Позбавлення власності на основі національного законодавства	95
3.3.4. Загальні принципи міжнародного права	96
3.3.5. Пропорційність заходу	98
3.3.6. Компенсація	98
3.4. Третя норма (другий пункт статті 1 Протоколу 1) – контроль за користуванням майном	100
3.4.1. Вступ	100
3.4.2. Заходи з контролю за користуванням майном	101
3.4.3. Відповідно до загальних інтересів	105
3.5. Вплив ЄКПЛ на справи за комерційними позовами	107

Додатки

Додаток I. Перелік рішень Європейського суду з прав людини, на які зроблені посилання в цьому виданні	108
Додаток II. Бібліографія	113
Додаток III. Посилання на ВЕБ-ресурси	115
Додаток IV. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № № 11, 14) та Протоколи №№ 1, 4, 6, 7, 12, 13	116
Додаток V. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Джеймс та інші проти Сполученого Королівства" (Case of James and others v. the United Kingdom) від 21 лютого 1986 року	149
Додаток VI. Постанова господарського суду Автономної Республіки Крим від 10 липня 2008 року у справі № 2-31/6201-2008А	195
Додаток VII. Ухвала господарського суду Донецької області від 5 січня 2011 року у справі № 8/159пн	201

Передмова

Посібник, який ви тримаєте в руках, підготовлений в рамках Спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи "Прозорість та ефективність судової системи України".

Ідея такого посібника виникла кілька років тому у ході реалізації навчальних та навчально-методичних заходів для суддів у рамках плідної співпраці Академії суддів України з Радою Європи, зокрема проекту "Плекання культури прав людини" (Fostering Culture of Human Rights) у 2006—2008 роках, а також програми HELP (Human Rights Education for Legal Professionals — "Освіта з прав людини для професійних юристів")¹. Результатами згаданих ініціатив Ради Європи були, зокрема, навчально-методичні матеріали, в тому числі й посібники для суддів загальних судів².

Успішно презентовані для суддів-тренерів, вони були високо оцінені українськими суддями — учасниками семінарів та запропоновані ними для подальшого використання при проведенні наступних навчальних заходів, насамперед для суддів, вперше призначених на посаду. Також була очевидною необхідність розробки посібників для суддів інших юрисдикцій — господарської та адміністративної.

І лише зараз багаторічна ідея — видати посібник для суддів господарських судів — одержала своє втілення.

Окрім загальних засад застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судочинства, у посібнику викладаються основні положення статті 6 Конвенції (право на справедливий суд) та статті 1 Першого протоколу до Конвенції (право на мирне володіння майном) — саме вони мають найбільше значення для суддів господарських судів.

Автори сподіваються, що запропонований посібник буде корисними суддям та сприятиме подальшому застосуванню ними положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при відправленні правосуддя в господарських справах.

¹ <http://www.coehelp.org/>

² *Фулєй Т.І.* Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні: Навч.-метод. посіб. для суддів. — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", "Прок-Бізнес", 2009. — 200 с. (На шляху до європейських стандартів в епоху глобалізації. — Кн. I); Актуальні проблеми захисту права власності в практиці Європейського суду з прав людини та її вплив на правову систему України: Навч.-метод. посіб. для суддів / *Мармазов В.Є., Мірошніченко А.М., Пушкар П.Є.* — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", ДП "Зовнішторгвидав України", 2009. — 392 с. (На шляху до європейських стандартів в епоху глобалізації. — Кн. II); *Фулєй Т.І.* Застосування ЄКПЛ у цивільному судочинстві. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини: застосування в цивільному судочинстві: Опор. конспект. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — 52 с.; *Фулєй Т.І.* Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: національна практика застосування в кримінальному судочинстві: Навч.-метод. посіб. для суддів. — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", ДП "Зовнішторгвидав України", 2008. — 82 с.

1. Європейська конвенція з прав людини*, принципи її застосування та засади діяльності Європейського суду з прав людини

1.1. Європейська конвенція з прав людини, її історія та значимість

Розробка Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод була здійснена як відповідь на ті жорстокі дії, які мали місце в Європі в першій половині XX століття. Держави — учасниці Ради Європи виступили з наміром заснувати новий порядок на європейському континенті, в основу якого було б покладено спільні цінності і переконання, що мали стати основою мирного співіснування народів Європи і закласти підвалини подальшого об'єднання європейських країн.

До цього часу вважалось, що захист прав людини забезпечувався передусім на національному рівні. Однак жахливі події Голокосту, інші не менш brutальні порушення прав людини, які були спричинені панівними режимами тогочасної Європи 30—40 років XX століття, довели неефективність такого захисту. Конвенція була задумана як інструмент, що запобігатиме таким жорстокостям шляхом гарантування кожному визначених основоположних прав. Свідченням такої позиції може слугувати особлива думка судді Фітцморіса у справі "Маркс проти Бельгії" стосовно статті 8 ЄКПЛ (право на повагу до приватного і сімейного життя):

(...) Основним об'єктом (...) і єдиною сферою застосування статті 8 було те, що я назву "домашнім захистом" особи. До людини та її близьких більше не повинні були стукати в двері о четвертій ранку, не повинні були вриватися з обшуком і допитом, не мали відкривати, затримувати і вилучати листи, не мали потайки встановлювати прослуховуючі пристрої, не мали обмежувати користування радіо- і телеприймачем, не мали прослуховувати або відключати телефони, не мали піддавати таким примусовим заходам, як відключення води- і електропостачання, не мали вдаватися до такої жахливої практики, як примушування дітей доповідати про те, що роблять батьки, або, подеколи, примушувати одного із членів подружжя свідчити проти іншого; коротше кажучи, слід було покласти край цілому спектру

* У тексті Посібника поряд з офіційною назвою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод використовується загальноживана її назва — Європейська конвенція з прав людини.

фашистських і комуністичних інквізиційних методів, яких, принаймні в Західній Європі, не знали з часів релігійної нетерпимості і гноблення, доки (релігію змінила ідеологія) вони знову не поширилися в багатьох країнах в період між двома світовими війнами і пізніше¹.

Конвенція визначає права і свободи, які визнаються всіма державами — учасницями Ради Європи, а також багатьма неєвропейськими державами. Закладені в Конвенцію цінності є спільними для держав, які її підписали: в преамбулі ЄКПЛ йдеться про уряди держав, "що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права".

Отже, Конвенція надає можливість забезпечити мінімальний стандарт захисту прав людини. В разі, коли стандарт, передбачений законодавством певної держави, є вищим за такий мінімальний стандарт, то має бути застосований такий вищий стандарт: згідно зі статтею 53 ЄКПЛ "ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що обмежує чи уневажнює будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є".

Конвенція не підмінює собою національні механізми, які передбачають захист прав людини, а допомагає сформувати їх. Суд визнає, що в державах-учасницях існують різні правові та культурні традиції². В Конвенції міститься зобов'язання гарантувати проголошені в ній права та забезпечувати їх ефективність, однак немає детальних вказівок щодо того, як саме це робити.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ або Суд) надає державам-учасницям певні межі розсуду — деякою мірою від них самих залежить те, як їм забезпечити передбачені Конвенцією права у відповідному національному законодавстві, як визначати пріоритети в разі конфлікту різних прав, що передбачені Конвенцією, а також те, який зміст вони вкладають в певні вміщені в Конвенції термінологічні поняття. Наприклад, у справі "Джеймс та інші проти Сполученого Королівства" ЄСПЛ постановив, що держави-учасниці наділені межами розсуду у випадках, коли робиться оцінка того, чи позбавлення майна здійснюється в "інтересах суспільства" відповідно до статті 1 Першого протоколу:

"Оскільки національні органи володіють безпосередньою інформацією про населення своєї країни та його потреби, вони, в принципі,

¹ Особлива думка судді Дж. Фітцморіса щодо рішення Європейського суду з прав людини у справі "Маркс проти Бельгії" (*Marckx v. Belgium*) від 13 червня 1979 року, заява № 6833/74, п. 7.

² Див., зокрема, рішення у справі "Аксен проти Німеччини" (*Axen v. Germany*) від 8 грудня 1982 року, заява № 8273/78, де Суд визнав різні форми оприлюднення вироку суду відповідно до різних правових традицій у державах-учасницях.

знаходяться в кращій, порівняно з суддями міжнародного суду, позиції для оцінки того, що є "в інтересах суспільства". Відтак, встановлена Конвенцією система захисту передбачає, що національні органи влади проводять початкову оцінку як існування суспільної проблеми, що виправдовує заходи з позбавлення майна, так і заходів із захисту прав, котрі мають бути вжиті. Тут, як і в інших сферах, на які поширюються гарантії Конвенції, національні органи влади наділені певними межами розсуду"¹.

Однак ці межі розсуду не є безмежними. По отриманні заяви Європейський суд з прав людини має вивчити, чи держава не вийшла за межі свого розсуду і чи вона дотрималась своїх зобов'язань ефективно забезпечувати захищені Конвенцією права. Наскільки глибоко буде вивчатись питання Судом залежить від конкретної статті Конвенції та особливостей проблематики у справі.

Обов'язок забезпечувати гарантовані Конвенцією права не означає лише те, що держави мають утримуватися від певних дій; цей обов'язок також може накладати "позитивні зобов'язання". Це означає, що держави-учасниці можуть бути зобов'язані вжити заходів з тим, щоб забезпечити ефективність гарантій Конвенції. Наприклад, вони повинні будуть організувати роботу судової системи в спосіб, який забезпечить швидкий розгляд справ, або прийняти закон, покликаний захистити певні права.

Як зазначалося вище, саме держави-учасниці мають вирішити завдання щодо забезпечення визначених у Конвенції прав всім особам, які перебувають під їхньою юрисдикцією. Якщо якась особа вважає, що держава не забезпечила їй ефективну реалізацію такого права, ця особа може звернутися із заявою до ЄСПЛ, який вирішить, чи справді мало місце порушення Конвенції (деталі щодо процедури звернення до Суду, в тому числі й вимоги для визнання заяв прийнятними, описані нижче).

1.2. Європейська конвенція з прав людини та українське законодавство

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (та протоколи до неї) є частиною національного законодавства України відповідно до статті 9 Конституції України як чинний міжнародний

¹ Див. матеріали справи "Джеймс та інші проти Сполученого Королівства" (*James and others v. UK*) (заява № 8793/79), рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1986 року, п. 46.

договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Ратифікація Конвенції відбулася на підставі Закону України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР; Конвенція набула чинності для України 11 вересня 1997 року.

У пункті 1 частини 1 Закону України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР (Закон про ратифікацію Конвенції та протоколів до неї) зазначено, що:

"Україна повністю визнає на своїй території дію статті 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції [...] приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви [...] про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, [...] щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції".

Ратифікувавши Конвенцію та протоколи до неї, держава передусім зобов'язалася гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції та цих протоколах. Це означає, що якщо законодавство або правозастосовна практика не відповідають конвенційним нормам, їх слід привести у відповідність до цих норм.

Окрім того, визнання обов'язковою юрисдикції ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, зумовлює вивчення практики — рішень та ухвал — Європейського суду з прав людини та застосування національного законодавства з урахуванням позиції ЄСПЛ, оскільки саме в рішеннях Суду розкривається зміст більшості положень Конвенції.

Варто нагадати, що в частині 2 статті 19 Закону України від 29 червня 2004 року № 1906-IV "Про міжнародні договори України" зазначено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Також варто погодитись з висловленою в інших джерелах думкою про те, що для запобігання виникненню можливих конфліктів слід домагатися, щоб всі закони тлумачилися таким чином, щоб це відповідало міжнародно-правовим зобов'язанням держави — так, наприклад, вчинив Федеральний конституційний суд Німеччини¹. Там, де

¹ Детальніше див.: Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов; відп. ред. О. Сирійд. — 2-ге вид., перероблене та доповнене. — К.: К.І.С., 2009. — С. 59.

міжнародні договори, наприклад ЄКПЛ, мають власну систему правового захисту, дотримання цієї практики є природним обов'язком національних органів влади. Зміст, що наповнює окремі правила завдяки практиці ЄСПЛ, виконує, крім вирішення конкретної справи, "основну нормативну функцію", від якої національні інстанції можуть відступати лише тоді, коли зможуть довести, що їхній висновок ґрунтується на значно вагоміших підставах¹.

Слід зазначити, що згодом Україна ратифікувала ще низку протоколів до Конвенції. Зокрема, Протокол № 13 до Конвенції було ратифіковано Законом від 28 листопада 2002 року № 318-IV, а Протокол № 14 — Законом від 9 лютого 2006 року № 3435-IV. Цього самого дня — 9 лютого 2006 року — було прийнято Закон України № 3436-IV "Про внесення змін до деяких законів України", в якому викладено Конвенцію у новому українському перекладі, оскільки попередній переклад 1997 року містив багато неточностей. 23 лютого 2006 року прийнято ще один надзвичайно важливий акт — Закон України № 3477-IV "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини".

Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини та створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

В разі, коли Суд визнає факт порушення прав заявника з боку держави-відповідача, така держава зобов'язана не тільки вжити заходів індивідуального характеру (наприклад, виплатити справедливую сатисфакцію чи здійснити перегляд справи в судовому порядку), але також у багатьох випадках вжити певних заходів загального характеру. Відповідно до статті 13 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" заходи загального характеру вживаються з метою усунення зазначеної в рішенні Суду системної проблеми та її першопричини — недоліків системного характеру, які є основою виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді. Заходами загального характеру, зокрема, є:

¹ BVerwGE 110, 203 (210 ff.).

- 1) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;
- 2) внесення змін до адміністративної практики;
- 3) забезпечення юридичної експертизи законопроектів¹ і
- 4) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду для прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи, та інші заходи.

Надзвичайно важливою є стаття 17 Закону, яка передбачає застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права, а стаття 18 цього Закону визначає порядок посилення на Конвенцію та практику Суду.

Станом на 31 грудня 2010 року в Європейському суді перебувало на розгляді 10 450 заяв проти України (або 7,5% від загальної кількості заяв у Суді²). За період 1998—2010 років щодо України було винесено 717 рішень; ще 277 справ завершилися дружнім врегулюванням³. Хоча загальна кількість "українських" справ є малою (лише 5,57% від загальної кількості рішень Суду з 1 листопада 1998 року по 31 грудня 2010 року), у 99% відповідних рішень було констатовано порушення якоїсь статті Конвенції чи протоколу до неї.

¹ Доречно нагадати, що стосовно підзаконних нормативно-правових актів така експертиза здійснюється відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 20 серпня 2008 року № 1219/7 "Про здійснення експертизи проектів законів та проектів актів Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, щодо їх відповідності положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини", та Методичних рекомендацій щодо здійснення експертизи нормативно-правових актів (їх проектів) на відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, затверджених Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини.

² Див.: Річний звіт ЄСПЛ за 2010 рік, Annual Report 2010 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. — С. 127.

³ Ibid., Sec. 135.

Таблиця

**Рішення, постановлені ЄСПЛ проти України
за статтями 6, 13 ЄКПЛ і статтею 1 Першого Протоколу
до Конвенції (2007—2010 роки)**

	Стаття 6 (*тривалість провадження)	Стаття 13	Стаття 1 Першого протоколу	Усього
2007 рік	66 (*34)	19	43	109
2008 рік	61 (*32)	15	46	110
2009 рік	69 (*35)	26	58	126
Усього, станом на 31 грудня 2009 року ¹	396 (*133)	122	289	608
2010 рік	15 (*60)	14	4	109
Усього, станом на 31 грудня 2010 року	411 (*193)	136	293	717

З таблиці вбачається, що біля половини всіх порушень (57%) припадає на статтю 6 Конвенції, а 40% — на статтю 1 Першого Протоколу. Варто зазначити, що саме ці 2 статті мають особливе значення в системі господарського судочинства в Україні.

Як багаторазово зазначалося в різних джерелах, основними причинами установлених Європейським судом порушень прав людини є невідповідність (чи навіть очевидна суперечливість) національного законодавства принципам та нормам Конвенції або розбіжність у здійснюваній національними правозастосовними органами інтерпретації змісту "конвенційних" прав людини з їхнім тлумаченням, яке обґрунтовує і реалізує у своїх рішеннях Суд.

Тексти рішень Суду в справах проти України розміщені в базі даних HUDOC², їх українські переклади знаходяться на сайті Міністерства юстиції України³ та на сайті НАУ Online⁴. Крім того, рішення у справах проти України публікуються в "Офіційному віснику України" та інших офіційних і неофіційних виданнях.

¹ Див.: Річний звіт ЄСПЛ за 2010 рік, Annual Report 2010 of the European Court of Human Rights, Council of Europe. — С. 151.

² <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>

³ <http://www.minjust.gov.ua/0/9329>

⁴ <http://zakon.nau.ua/?uid=1014.1.45&title>

1.3. Процедура Європейського суду з прав людини

1.3.1. Вступ

Як вже зазначалося вище, обов'язок із забезпечення передбачених Конвенцією прав покладається передусім на держави-учасниці. Якщо хтось¹ вважає, що держава порушила свій обов'язок, він може звернутись зі своєю справою до ЄСПЛ. При цьому мають бути дотримані певні умови, в тому числі на етапі, коли провадження у справі здійснюється в національних судах. Відтак, з огляду на можливе звернення до ЄСПЛ, про ці умови треба пам'ятати вже тоді, коли справа розглядається в національних судових інстанціях.

Розгляд справи в Європейському суді відбувається кілька етапів: на першому етапі заява приймається та реєструється, на другому етапі Суд приймає рішення щодо її прийнятності, на третьому — розглядає справу по суті, а на четвертому — приймає рішення по суті. Нижче наведено окремий розгляд кожного з етапів.

1.3.2. Подання заяви до Суду

Суд пропонує заявникам стандартну форму заяви. До Суду можна звертатись, надсилаючи стандартну аплікаційну форму або заяву в довільній формі. При цьому в будь-якому разі заява має містити як мінімум загальний опис обставин справи та стверджуваних порушень прав і подаватись до Суду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права і впродовж 6 місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. Інакше заява не буде вважатись такою, що відповідає умовам прийнятності, визначеним у статті 35 Конвенції.

Якщо перший лист був надісланий в довільній формі, то в такому випадку Секретаріат Суду надсилає заявникові аплікаційну форму, текст Конвенції та інші матеріали, які можуть допомогти при заповненні форми. Аплікаційна форма має бути заповнена протягом строку, який зазначений в листі Секретаріату (це, як правило, 6 місяців).

Після того, як заявник подав заяву, що відповідає критеріям, переліченим в Правилі 47.1 Регламенту Суду², Секретаріат оцінює, чи

¹ До переліку таких осіб належать також юридичні особи, об'єднання тощо.

² В заяві повинно бути зазначено: прізвище, дата народження, громадянство, стать, рід занять та адреса заявника; прізвище, рід занять та адреса представника; держава, проти якої подана заява; стислий виклад фактів; стислий виклад порушень Конвенції; заява про виконання критеріїв прийнятності; предмет заяви; копії відповідних документів.

було подано достатньо документів (копій рішень судів, інших органів влади тощо) стосовно справи для розгляду її по суті. Якщо таких документів недостатньо, заявнику пропонується додати необхідні матеріали.

Коли заява подана в належній формі та супроводжується достатніми документами, вона реєструється як заява, що може бути розглянута по суті. Заяви розглядаються відповідно до їхніх порядкових номерів (наприклад, 111/11), які присвоюються після отримання першого листа від заявника.

1.3.3. Рішення про прийнятність

Залежно від змісту справа може розглядатися суддею, який засідає одноособово, комітетом у складі 3 суддів, палатою у складі 7 суддів або Великою палатою у складі 17 суддів.

Відповідно до статті 27 Конвенції суддя, який засідає одноособово, може оголосити заяву непринятною або вилучити її з реєстру справ Суду. Таке рішення є остаточним і не підлягає оскарженню. Суддя, який засідає одноособово, не може розглядати справи, подані проти держави, від якої його було обрано. У виняткових випадках рішення про неприйнятність може ухвалити комітет у складі 3 суддів. Таке рішення може бути прийняте тільки одностайним голосуванням і не підлягає оскарженню (стаття 28 Конвенції).

Критерії прийнятності, які застосовує Суд, викладені в статті 35 Конвенції і передбачають часовий вимір застосування Конвенції (*ratione temporis*), визначене коло осіб (*ratione personae*) та окреслений набір прав (*ratione materiae*). Детальніший розгляд цих критеріїв стосовно застосування статті 6 Конвенції та статті 1 Першого протоколу наведено в наступних розділах.

Суд може прийняти справу до розгляду лише за умови, якщо заявник на момент звернення вичерпав всі національні засоби захисту. Це правило вважається одним з виявів так званої субсидіарної ролі Суду¹. Метою цього правила є надати державам-учасникам можливість запобігти стверджуваному порушенню та виправити його до того, як відповідну заяву буде подано до Суду².

Вичерпанню підлягають тільки ті засоби, які є достатніми та доступними. Це правило означає, що повинні бути використані лише

¹ *J. Andriantsimbazovina*: La subsidiarite devant la Cour de justice des Communautés europeenne et la Court europeenne des droits de l'homme, *Revue des Affaires Europeenne*, 1998, с. 28–47.

² Рішення у справі "Сельмуні проти Франції" (*Selmouni v. France*), заява № 25803/94, п. 74, ECHR 1999-V.

ті засоби правового захисту, які є доступними та достатніми для отримання компенсації за стверджувані порушення прав¹. Іншими словами, правило про вичерпання національних засобів ґрунтується на припущенні, що в державі існує ефективний засіб правового захисту стосовно стверджуваних порушень прав особи, передбачених Конвенцією².

Відповідно, від заявника не вимагається звертатись до засобів захисту, які є невідповідними чи неефективними³. До таких належать екстраординарні (надзвичайні) судові процедури з перегляду рішень, що набрали законної сили⁴. Прикладом може бути процедура судового нагляду, яка існувала в Україні до "малої" судової реформи 2001 року⁵, процедура касаційного перегляду судових рішень, яка існувала до 1 липня 2001 року⁶ та перегляд справ за нововиявленими обставинами⁷.

Що стосується процедури в господарських судах України, то у справі "МПП "Голуб" проти України" Європейський суд розглянув питання вичерпання національних засобів захисту в світлі процедури, яка існувала до реформи 2010 року. Суд визнав, що ефективними засобами вважаються не тільки 3 традиційні інстанції — перша, апеляційна та касаційна, але й так званий "другий касаційний перегляд", що його здійснював Верховний Суд України⁸. Сьогодні Суд не визначився, чи відповідатиме критеріям доступності та ефективності перегляд Верховним Судом рішень господарських судів, запроваджений реформою 7 липня 2010 року⁹.

Правило 6 місяців тісно пов'язане з правилом вичерпання національних засобів захисту права. Відповідно до пункту 1 статті 35

¹ Рішення у справі "Манусакіс та інші проти Греції" (*Manoussakis and Others v. Greece*) від 26 вересня 1996 року, п. 33, Reports of Judgments and Decisions 1996-IV.

² Ухвала у справі "Лакатос проти Чеської Республіки" (*Lakatos v. Czech Republic*) від 23 жовтня 2001 року, заява № 42052/98.

³ Рішення у справі "Акдивар та інші проти Туреччини" (*Akdivar and Others v. Turkey*) від 16 вересня 1996 року, Reports of Judgments and Decisions 1996-IV, п. 67.

⁴ Рішення у справі "Кііскінен проти Фінляндії" (*Kiiskinen v. Finland*), заява № 26323/95, ECHR 1999-V.

⁵ Рішення у справі "Кучеренко проти України" (*Kucherenko v. Ukraine*) від 4 травня 1999 року, заява № 41974/98.

⁶ Рішення у справі "Приставакська проти України" (*Prystavska v. Ukraine*), заява № 21287/02, Reports 2002-X.

⁷ Ухвала у справі "R. проти Данії" (*R. v. Denmark*), № 10326/83, ухвала Комісії від 6 жовтня 1983 року, Decisions and Reports 35, п. 218.

⁸ Рішення у справі "МПП "Голуб" проти України" (*MPP "Golub" v. Ukraine*), заява № 6778/05, ECHR 2005.

⁹ Мається на увазі прийняття Закону України від 7 липня 2010 року № 2453-VI "Про судоустрій і статус суддів", яким внесено зміни також до процесуального законодавства, зокрема, п. 3.3 Прикінцевих положень — до Господарського процесуального кодексу України.

Конвенції Суд приймає до розгляду справи, подані впродовж 6 місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. При цьому до уваги беруться тільки доступні та ефективні засоби захисту. Іншими словами, якщо заявник чекає на рішення в рамках екстраординарної процедури, яку він вважає за необхідне вичерпати до звернення до Суду, це може призвести до того, що на момент звернення 6-місячний термін, який відлічується від останнього ефективного рішення, сплине, і заява буде визнана неприйнятною¹.

6-місячний термін починається від дати отримання останнього рішення ефективною національною інстанцією, але в разі, якщо відповідно до національного права заявник має право отримати копію такого рішення, строк відраховується від дати отримання такої копії². Якщо національне законодавство не містить ефективних засобів захисту, то 6-місячний термін відлічується з дати ствердженого порушення права. Наприклад, порушення принципу правової певності, а саме скасування остаточного судового рішення на користь заявника шляхом екстраординарної судової процедури, Суд вважає миттєвим актом, 6-місячний строк якого починає відлічуватись від дня скасування рішення³. Якщо порушення має триваючий характер (наприклад, нерозумно довгою є тривалість судового процесу або не виконується судові рішення), перебіг строку починається від початку порушення, тобто від дати ухвалення остаточного рішення у справі або від часу виконання рішення⁴.

Також важливо, щоб заявник послався, хоча б у загальному вигляді, на порушення, про які він скаржиться до Європейського суду, у своїх поданнях до національних судів, включаючи останню ефективну інстанцію⁵.

Закінчується перебіг 6-місячного строку в день, коли перший лист із зазначенням порушень Конвенції відправляється до Суду — тобто до уваги береться не дата заповнення заяви, а дата поштового штемпеля на конверті.

Окрім зазначених вище, Суд відповідно до статті 35 Конвенції не приймає до розгляду по суті заяви, якщо вони є анонімними, іден-

¹ Рішення у справі "Приставська проти України" (*Prystavska v. Ukraine*), *opt. cit.*

² Рішення у справі "Ворм проти Австрії" (*Worm v. Austria*) від 29 серпня 1997 року, Reports 1997-V, р. 1552, пп. 33–34.

³ Рішення у справі "Волощук проти України" (*Voloshchuk v. Ukraine*) від 14 жовтня 2003 року, заява № 51394/99.

⁴ Рішення у справі "Аль Акіді проти Болгарії" (*Al Akidi v. Bulgaria*) рішення від 19 вересня 2000 року, заява № 35825/97.

⁵ Рішення у справі "Азінас проти Кіпру" (*Azinas v. Cyprus*), заява № 56679/00, п. 38, ECHR 2004-III.

тичними до заяв, що вже були розглянуті, явно необґрунтованими, такими, що зловживають правом на звернення до Суду, або якщо заявник не зазнав суттєвої шкоди. Розгляд цих критеріїв виходить за рамки цього дослідження, але читачі можуть звернутись до видань, спеціально присвячених цій темі¹.

1.3.4. Розгляд заяв по суті

Якщо надані заявником матеріали не дають підстав для визнання заяви неприйнятною одним суддею, голова відповідної Секції Суду може запропонувати Уряду надати свій коментар щодо заяви, а потім запропонувати заявникові прокоментувати відповідь Уряду (правило 54 § 2(b) Регламенту Суду).

Справи, які стосуються питань тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї, що є предметом усталеної практики Суду, передаються на розгляд комітету Суду. Останній може оголосити таку заяву прийнятною і одночасно постановити рішення по суті (стаття 28 § 1(b) Конвенції).

Якщо справа є більш складною, її розглядає Палата Суду в складі 7 суддів. Палата може окремо ухвалити рішення про прийнятність заяви, після чого запропонувати сторонам надати подальші пояснення, а може ухвалити рішення про прийнятність та по суті заяви одночасно. В ході розгляду справи Палата може провести відкрите слухання за участю сторін та їхніх представників (правило 54 Регламенту Суду).

Якщо справа, яку розглядає Палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції, або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, Палата може відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати в складі 17 суддів (стаття 30 Конвенції).

У справах, які розглядає Палата або Велика палата, держава, громадянин якої є заявником, має право подавати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях, навіть якщо вона не є відповідачем у справі. В останньому випадку така держава залучається як третя сторона (стаття 36 Конвенції).

У випадках, коли заява, що розглядається, порушує питання про наявність структурних або систематичних порушень прав людини у відповідній державі, Суд може застосувати процедуру постановлення

¹ Див., наприклад, *Буроменський М.* Звернення до Європейського суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства. — Харків: ФОЛІО, 2000. — 30 с., на сайті <http://library.khpg.org/index.php?id=1080721109>

пілотного рішення. Такі заяви розглядаються в першочерговому порядку (правило 61 Регламенту Суду).

1.3.5. Постановлення рішення по суті заяви

При ухваленні рішення по суті заяви Суд розглядає наступні питання: 1) чи мало місце порушення прав заявника, про яке він стверджував у заяві; 2) чи повинна держава виплатити справедливую сатисфакцію заявникові та, якщо так, в якому розмірі; якщо справа розглядалась за "пілотною" процедурою, то 3) характер структурних або систематичних порушень прав людини та види заходів, яких держава має вжити для їхнього виправлення.

На 1 січня 2011 року було ухвалене одне пілотне рішення щодо України — справа "Юрій Миколайович Іванов проти України"¹. В цьому рішенні Суд розглянув ситуацію з значною кількістю невиконаних судових рішень в Україні. Суд постановив, що в строк до 15 січня 2011 року (який було продовжено до липня 2011 року) Україна повинна запровадити ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів юридичного захисту, що надасть можливість забезпечити адекватне й достатнє відшкодування за невиконання або затримки у виконанні рішень національних судів відповідно до принципів, встановлених практикою Суду.

Сторони мають право протягом 3 місяців від дати ухвалення рішення Палатою Суду подати клопотання про передачу справи на розгляд Великої палати. Наявність у справі виключних обставин, а саме, чи порушує справа серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї, або важливе питання загального значення вирішує колегія у складі 5 суддів Великої палати (стаття 43 Конвенції).

Рішення Великої палати є остаточним. Рішення Палати стає остаточним, якщо сторони заявили, що не будуть звертатись із клопотанням про передання справи до Великої палати, або якщо протягом 3 місяців від дати ухвалення жодна зі сторін не подала клопотання про передачу справи до Великої палати, або таке клопотання було відхилене колегією Великої Палати (стаття 44 Конвенції).

1.3.6. Значення рішень Суду для України

Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" (далі — "Закон") встановлює

¹ Рішення у справі "Юрій Миколайович Іванов проти України" (*Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*), заява № 40450/04, пп. 35-37, ECHR 2009.

систему виконання рішень Суду в Україні шляхом запровадження низки заходів індивідуального та загального характеру.

Стаття 17 Закону встановлює, що українські суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. На жаль, зазначена норма викликає більше питань, ніж дає відповідей.

Так, категорія "практика Суду" визначається в статті 1 Закону як "практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини". Іншими словами, до "практики" включаються рішення Суду, також визначені в статті 1 Закону, та ухвали (decisions) колишньої Комісії (інших процесуальних рішень вона не приймала). При цьому незрозуміло, чи включаються до "практики" ухвали Суду, на які посилається стаття 18 Закону, але які не згадані в жодному іншому його положенні.

Класичне визначення терміна "джерело права" дається у Лекціях з загальної теорії права М.М. Конкунова — форма об'єктування юридичних норм, що є ознакою обов'язковості таких норм у даному суспільстві. Такими джерелами Коркунов вважав тільки закон, звичай та прецедент¹. Складність застосування цього терміна в судовій практиці полягає в тому що окрім наведеного класичного розуміння, він може мати безліч інших значень². Конституція України містить терміни "законодавство України" (див., наприклад, статтю 9) та "закони та інші нормативно-правові акти" (стаття 8). Термін "джерело права" ані в Конституції, ані в законах України не визначений.

В Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 у справі про тлумачення терміна "законодавство" зазначається:

"Розгалужена і багаторівнева система джерел трудового права дістала своє відображення у термінах, що використовуються в Кодексі законів про працю України. Зокрема, такі терміни, як "закони", "законодавчі акти", "законодавство", "міжнародні договори", "договір", "угода", "колективний договір" тощо, що вживаються у Кодексі, визначають певний вид нормативних актів, які залежно від предмету регулювання трудових відносин регламентують інститути трудового права, конкретні трудові відносини чи їх окремі елементи".

¹ Конкунов Н.М. Лекции по общей теории права. Книга 4. Положительное право. — 1914. — С. 288—290. <http://allpravo.ru/library/doc108p0/instrum112/item296.html>

² Абдулаев М.И. Теория государства и права: Учебн. для высших учебных заведений. — М.: Финансовый контроль, 2004. — 410 с.

У самому Рішенні Конституційний Суд зазначає:

"Термін "законодавство" досить широко використовується у правовій системі, в основному, у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права".

Отже, Конституційний Суд фактично прирівнює терміни "законодавство" та "джерела права". Однак традиційне розуміння "законодавства" включає закони України та підзаконні нормативно-правові акти, але не включає судових рішень. Ця теоретична проблема має досить серйозні практичні наслідки, а саме невпевненість українських суддів щодо правил застосування та юридичної сили рішень Суду.

Правова наука розглядає рішення Суду як "джерела права Конвенції"¹ або як "джерело тлумачення Конвенції"², що "дещо відрізняється від судового прецеденту своєю орієнтацією на логічні проблеми змісту того чи іншого закону"³. Вважаємо, що остання позиція є ближчою до істини.

В своєму інформаційному листі від 18 листопада 2003 року № 01-8/1427 "Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та юрисдикцію Європейського суду з прав людини" Вищий господарський суд України слушно пов'язує дію статті 17 Закону із обов'язковістю приписів Конвенції, відповідно до статті 1 Закону України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції":

"Отже, у зв'язку з ратифікацією Конвенції, протоколів до неї та прийняттям Верховною Радою України Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" господарським судам у здійсненні судочинства зі справ, віднесених до їх підвідомчості, слід застосовувати судові рішення та ухвали Суду з будь-якої справи, що перебувала в його провадженні".

Рішення ЄСПЛ не є самостійними нормативними актами. Сам Суд ніколи не стверджував, що він створює нові норми права, окрім тих, що визначені в Конвенції. Однак Суд може створювати нові підходи до розуміння Конвенції, які відповідають сучасному стану захисту прав людини в країнах Ради Європи, але відрізняються від

¹ *Климович О.* Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // *Адвокат.* — 2002. — № 2. — С. 38.

² *Зимненко Б.* Международное право в судебной практике России: конституционное правосудие. <http://www.lawmix.ru/comm/3703/>

³ *Венгеров А.Б.* Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов. — М., 1998. — С. 421.

тих, які були закладені в текст Конвенції її авторами¹, або від тих, які сам Суд застосовував у минулому².

Таким чином, суть статті 17 Закону полягає в тому, що вона наділяє обов'язковим характером тлумачення Конвенції, яке викладене в рішеннях Європейського суду. Іншими словами, суди не можуть застосовувати рішення Суду як самостійне, відокремлене від Конвенції джерело права, а з іншого боку, не можуть тлумачити Конвенцію інакше, ніж це робить Європейський суд.

Недотримання зазначеного підходу призводить до численних помилок в застосуванні практики ЄСПЛ українськими судами. Так, Вищий господарський суд України (далі — "ВГСУ") в постанові від 14 січня 2010 року у справі № 13/196пд зазначив, що згідно зі статтею 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" суди застосовують при розгляді справ Конвенцію (Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року) та практику Суду (Європейського суду з прав людини) як джерело права.

Відповідно до пункту 72 рішення Європейського суду з прав людини від 25 липня 2002 року (рішення чинне з 6 листопада 2002 року) в справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" у будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлено під сумнів. Аналогічний висновок наводиться також і в рішенні Суду в справі "Брумареску проти Румунії" (пункт 61)³.

Як вбачається з наведеної цитати, зв'язок між рішеннями Суду та Конвенцією може бути простежений тільки через текст статті 17 Закону. Утім, ВГСУ не зазначає, порушення якої саме статті Конвенції може статися в разі ухвалення ним іншого рішення.

Крім того, в справах Брумареску⁴ і Совтрансавто-Холдинг⁵ йшлося про скасування шляхом екстраординарної процедури судового нагляду рішення, що вже вступило в законну силу. Водночас ВГСУ застосовував їх на підтвердження преюдиціальної сили факту, встановленого в попередньому судовому рішенні при розгляді пов'язаної справи.

¹ Рішення у справі "Маркс проти Бельгії" (*Marckx v. Belgium*) від 13 червня 1979 року, Series A, № 31, п. 41.

² Рішення у справі "Вільхо Ескелінен та інші проти Фінляндії" (*Vilho Eskelinen and Others v. Finland*), заява № 63235/00, п. 62, ECHR 2007.

³ Такий самий підхід Вищий господарський суд України застосовував у постанові від 13 червня 2007 року № 15/45пн.

⁴ Рішення у справі "Брумареску проти Румунії" (*Brumarescu v. Romania*), заява № 28342/95, ECHR 1999-VII.

⁵ Рішення у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*), заява № 48553/99, п. 56, CEDH 2002-VII.

Тобто суд при застосуванні рішення ЄСПЛ як джерела права має:
а) чітко зазначити, порушення якої саме статті Конвенції або протоколів до неї є у даній справі, та б) показати зв'язок між фактичними обставинами, в яких ЄСПЛ дійшов того чи іншого висновку, та справою, в якій український суд застосовуватиме такий висновок. У наведеному прикладі зв'язок між згаданою практикою Суду та висновком ВГСУ не є очевидним і вимагає подальших роз'яснень.

Таким чином, існуючі положення національного законодавства означають обов'язковість тлумачення Конвенції, яке Суд надає в своїх рішеннях. Тим не менш, для того, щоб українські судді ефективно застосовували практику Суду, потрібні подальші роз'яснення та навчання.

2. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини

Стаття 6 Право на справедливий суд

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або — за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника — одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- e) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, — одержувати безоплатну допомогу перекладача.

2.1. Загальні зауваження

Стаття 6 Конвенції містить широкий спектр гарантій щодо процедури судового провадження. Ця стаття є однією з найчастіше порушуваних і спричинила величезні обсяги пов'язаної з цим судової практики. Хоча пункти 2 і 3 статті 6 ЄКПЛ стосуються лише кримінальних справ, зазначена стаття є також важливою для розгляду цивільних і господарських справ. В силу автономного тлумачення термінів, стаття 6 також поширюється на чимало справ, які не вважаються "цивільними" в державах — учасницях Конвенції.

2.2. Визначення цивільних прав і обов'язків

Оскільки стаття 6 ЄКПЛ відсилає до "цивільних прав та обов'язків", у декого може з'явитися хибне враження, що гарантії цієї статті поширюються лише на справи, які розглядаються судами за правилами цивільного процесу чи в судах цивільної юрисдикції. Однак це не так. Як свідчить практика ЄСПЛ, формальна класифікація права у внутрішньому праві держав-членів чи розгляд справи в суді іншої юрисдикції (наприклад, адміністративної чи господарської) не є перешкодою для визнання заяви прийнятною за статтею 6 Конвенції. Тому варто розглянути, який зміст вкладає Суд у поняття "цивільні права та обов'язки".

Передусім, згідно з прецедентною практикою Суду поняття "цивільних прав і обов'язків" не може зводитися виключно до посилань на національне право відповідної держави. У кількох випадках Суд вже підтверджував принцип, що це поняття в контексті пункту 1 статті 6 Конвенції є "автономним"¹, оскільки інше рішення може призвести до результатів, які будуть несумісними з предметом і метою Конвенції².

Для того, щоб пункт 1 статті 6 Конвенції міг бути застосований в його цивільній частині, необхідна наявність спору щодо "права" як такого, котре визнане у внутрішньому законодавстві. Має йти мова

¹ Див., окрім іншого, рішення у справі "Кьоніг проти Федеративної Республіки Німеччина" (*König v. Federal Republic of Germany*) від 28 червня 1978 року, Series A, № 27, sec. 29–30, пп. 88–89, і у справі "Бараона проти Португалії" (*Baraona v. Portugal*) від 8 липня 1987 року, Series A, № 122, sec. 17–18, п. 42.

² Див.: Рішення Великої палати у справі "Феррацціні проти Італії" (*Ferrazzini v. Italy*) від 12 липня 2001 року, заява № 44759/98, п. 24.

про реальний та серйозний спір, він повинен стосуватися як самого права, так і його різновидів або моделей застосування. Крім цього, предмет провадження повинен безпосередньо стосуватися відповідного права цивільного характеру¹. Таким чином, на думку Суду, необхідно, щоб спір по своїй суті стосувався цивільного права.

Оскільки Конвенція є "живим" документом, який має тлумачитися у світлі сьогоденних реалій², а за роки, що минули з часу прийняття Конвенції, відносини набули очевидного розвитку в багатьох сферах, Суд у контексті змінених поглядів у суспільстві на правовий захист, який має надаватися фізичним особам у їхніх відносинах з державою, поширив сферу застосування пункту 1 статті 6 ЄКПЛ на спори між громадянами та державними органами, зокрема на:

провадження щодо експропріації, рішення, пов'язані із землеплануванням, дозволи на будівництво і, в більш загальному сенсі, рішення, які порушують право на володіння майном³;

провадження, які стосуються дозволу, ліцензії чи іншого акта державного органу влади, який створює умову законності контракту між приватними особами⁴;

провадження, які стосуються надання державним органом влади або анулювання ним ліцензії, що потребується для проведення певної економічної діяльності⁵;

провадження, які стосуються анулювання державним органом влади чи зупинення ним права займатися певним видом професійної діяльності, тощо⁶;

¹ Див. ухвалу щодо прийнятності заяви Миколи Марченка проти України (*Nikolay Marchenko v. Ukraine*) від 17 вересня 2002 року, заява № 65520/01.

² Див., окрім іншого, рішення у справі "Джонстон та інші проти Ірландії" (*Johnston and Others v. Ireland*), Series A, № 112, sec. 25, п. 53.

³ Див., наприклад, рішення у справі "Спорронг та Лоннрот проти Швеції" (*Sporrong and Lonrath v. Sweden*) від 23 вересня 1982 року, заяви №№ 7151/75; 7152/75, Series A, № 52; рішення у справі "Етль та інші, Еркнер та Гофауер і Пойс проти Австрії" (*Ettl and Others, Erkner and Hofauer and Poiss v. Austria*) від 23 квітня 1987 року, Series A, № 117; рішення у справі "Хоканссон і Стурессон проти Швеції" (*Hakansson and Sturesson v. Sweden*) від 21 лютого 1990 року, Series A, № 171-A; рішення у справі "Якобсон і Скарбі проти Швеції" (*Jacobsson and Skärby v. Sweden*) від 28 червня 1992 року, Series A, № 180 A і B.

⁴ Див., наприклад, рішення у справі "Рінгайсен проти Австрії" (*Ringeissen v. Austria*) від 16 липня 1971 року, серія А, № 13.

⁵ Див., наприклад, рішення у справі "Бентхам проти Нідерландів" (*Bentham v. the Netherlands*) від 23 жовтня 1985 року, серія А, № 97; рішення у справі "Пудас проти Швеції" (*Pudas v. Sweden*) від 27 жовтня 1987 року, серія А, № 125-A; рішення у справі "Тре Тракторер Актіболаг" проти Швеції" (*Case of Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden*) від 7 липня 1989 року, серія А, № 159; рішення у справі "Фредін проти Швеції" (*Fredin v. Sweden*) від 18 лютого 1991 року, серія А, № 192.

⁶ Див., наприклад, рішення у справі "Кьоніг проти Федеративної Республіки Німеччини" (*König v. Federal Republic of Germany*) від 28 червня 1978 року, серія А, № 27; рішення у справі "Дінне проти Франції" (*Diennet v. France*) від 26 вересня 1995 року, серія А, № 325-A.

провадження, які стосуються компенсації шкоди в адміністративному провадженні¹;

провадження, які стосуються обов'язку сплачувати відрахування в рамках програми соціального забезпечення²;

провадження між державними службовцями та державою³.

Наприклад, у справі *"Вілхо Ескелінен та інші проти Фінляндії"* Суд переглянув принципи застосовності пункту 1 статті 6 Конвенції до спорів між державними службовцями і державою⁴. Заявниками в цій справі були працівники поліції, які на національному рівні оскаржували відмову компенсувати їм втрату доплати за роботу у віддалених районах в результаті вилучення цієї умови з колективного договору та зміни територіального підпорядкування поліцейської дільниці.

Практика ЄСПЛ з цього питання не була однорідною (зокрема, сферою застосування частини 1 статті 6 ЄКПЛ не охоплювалися спори, пов'язані з "прийняттям на службу", "кар'єрою" і "припиненням служби" державного службовця, проте заяви, які стосувалися права "суто" або "в основному" економічного характеру (на вищий розмір винагороди, на заборговану заробітну плату тощо), могли бути визнані Судом прийнятними), і вочевидь потребувала розвитку, з огляду, крім іншого, на статтю 14 Конвенції, яка передбачає, що "користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою", та на загальноєвропейську тенденцію розширення сфери судового контролю.

У пункті 62 рішення у справі *Вілхо Ескелінен та інших* ЄСПЛ виклав свій новий підхід:

"Для того, щоб держава-відповідач могла розраховувати на те, що статус заявника як державного службовця виключав захист за статтею 6, мають бути дотримані дві умови. По-перше, держава у національному законодавстві повинна виключити можливість звернення до суду осіб, що обіймають певні посади, чи категорій працівників, про яких йдеться. По-друге, таке виключення повинне обґрунтовуватися об'єктивними підставами, з огляду на інтереси держави. Самий

¹ Див., наприклад, рішення у справі "Видання "Перископ" проти Франції" (*Editions Periscope v. France*) від 26 березня 1992 року, серія А, № 234-В.

² Див., наприклад, рішення у справі "Фельдбругге проти Нідерландів" (*Feldbrugge v. the Netherlands*) від 29 травня 1986 року, серія А, № 99; рішення у справі "Доймлянд проти Німеччини" (*Deumeland v. Germany*) від 29 травня 1986 року, серія А, № 100, с. 25, п. 74.

³ Див. рішення у справі "Вілхо Ескелінен та інші проти Фінляндії" (*Vilho Eskelinen and Others v. Finland*) від 19 квітня 2007 року, заява № 63235/00; рішення у справі "Мітін проти України" (*Mitin v. Ukraine*) від 11 лютого 2008 року, заява № 38724/02.

⁴ Історію застосовності статті 6 до спорів державних службовців див., наприклад, у *Махоуні П.* Наскільки "цивільною" є державна служба? / Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. — К.: Український Центр Правничих Студій, 2003. — С. 531–546.

лише факт, що заявник працює в секторі чи департаменті, який має відношення до виконання функцій державного службовця, не є вирішальним. Для обґрунтування такого виключення державі недостатньо встановити, що відповідний державний службовець залучений до здійснення владних повноважень, або що в даному випадку між державним службовцем і державою як роботодавцем існує [...] "специфічний зв'язок довіри та лояльності". Держава повинна також продемонструвати, що предмет спору пов'язаний з виконанням державної влади [...]. Таким чином, в принципі не може бути виправданням виключення з гарантій статті 6 звичайного трудового спору, наприклад, стосовно заробітної плати, надбавок, відшкодування та подібних належних виплат, на підставі специфічного характеру відносин між конкретним державним службовцем і відповідною державою. Відтак, прийнятним вважатиметься застосування в таких випадках статті 6. Саме держава-відповідач повинна буде довести, по-перше, що заявник — державний службовець не мав права на розгляд його справи в суді відповідно до національного права, і, по-друге, що виключення права з-під дії статті 6 для державного службовця є виправданим".

Згадане рішення у справі Вільхо Ескелінена вже застосовувалося як прецедент, зокрема, у справі "Мітін проти України", де заявник — військовий офіцер — скаржився на тривалість невиконання рішення військового суду, винесеного на його користь. Ухвалюючи рішення на користь заявника, ЄСПЛ зазначив, що відповідно до рішення Великої палати у справі Вілхо Ескелінена, стаття 6 Конвенції у "цивільному" аспекті має застосовуватися до всіх спорів, які стосуються державних службовців, якщо національне законодавство не виключає можливість звернення до суду осіб, що обіймають певні посади, чи категорій працівників, про яких йдеться, і таке виключення базується на об'єктивних підставах. У цій справі позов заявника було прийнято, розглянуто та частково задоволено національним судом відповідно до звичайних правил цивільного процесу. І хоча справа заявника стосувалася перевірки законності накладення на нього дисциплінарного стягнення відповідно до специфічних військових статутів, ніщо не дає підстав вважати, що справа щодо компенсації моральної шкоди особі внаслідок незаконних дій державних службовців знаходиться поза сферою дії статті 6 Конвенції¹.

Таким чином, поняття "цивільних прав і обов'язків" є автономним в інтерпретації ЄСПЛ і застосовується до широкого спектру прав і обов'язків, які є цивільними за своєю суттю.

¹ Рішення у справі "Мітін проти України" (*Mitin v. Ukraine*) від 14 лютого 2008 року, заява № 38724/02, пп. 22–23.

Окремі спори щодо таких прав і обов'язків можуть розглядатися також господарськими судами. Зокрема, серед найвідоміших українських справ можна назвати наступні:

"МПП "Голуб" проти України" (*MPP "Golub" v. Ukraine*), заява № 6778/05, ухвала щодо прийнятності від 18 жовтня 2005 року;

"Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*), заява № 48553/99, рішення від 25 липня 2002 року;

"Агротехсервіс" проти України", заява № 62608/02, рішення від 5 липня 2005 року;

"Сокурєнко і Стригун проти України" (*Sokurenko and Strygun v. Ukraine*), заяви №№ 29458/04 та 29465/04, рішення від 20 липня 2006 року;

"Терем ЛТД", Чечоткін та Оліус проти України" (*Terem Ltd, Chetkin and Olius v. Ukraine*), заява № 70297/01, рішення від 18 жовтня 2005 року;

"Україна-Тюмень" проти України" (*Ukraine-Tyumen v. Ukraine*), заява № 22603/02, рішення від 22 листопада 2007 року, та

"Інтерсплав" проти України" (*Intersplav v. Ukraine*), заява № 803/02, рішення від 9 січня 2007 року.

2.3. Справедливий судовий розгляд

2.3.1. Вступ

Право на справедливий судовий розгляд має особливе значення для верховенства права і посідає основне місце в системі Конвенції¹.

Хоча в пунктах 2 і 3 статті 6 Конвенції визначаються складові частини справедливого судового розгляду в кримінальному провадженні, однак стаття не містить таких складових компонентів в частині, яка застосовується щодо цивільного судочинства. З цього випливає, що при розгляді цивільних справ держави не повинні додержуватись тих самих гарантій справедливого судового розгляду, як при слуханні кримінальних справ. Як зазначив Суд, вимоги, які становлять зміст концепції "справедливого судового розгляду" у справах щодо визначення цивільних прав і обов'язків, не обов'язково є такими самими, як у справах, де розглядається кримінальне обвинувачення. Це підтверджується відсутністю детальних положень, подібних до

¹ Див. посібник, підготовлений організацією Interrights для адвокатів (*Interrights Manual for Lawyers, Fair trial, 2007, с. 6*).

пунктів 2 і 3 статті 6, які стосувалися б цивільних справ. Отже, хоча ці положення і наділені певною валідністю поза чіткими межами кримінального права (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі "Альбер та Ле Конт проти Бельгії" (*Albert and Le Compte v. Belgium*) від 10 лютого 1983 року, Series A, № 58, с. 20, п. 39), держави-члени при розгляді цивільних справ наділені більшим рівнем свободи стосовно цивільних прав і обов'язків, ніж при розгляді кримінальних справ¹.

Тим не менш, вимоги справедливого судового розгляду, розроблені Судом щодо цивільно-правового провадження, є, в принципі, такими самими, які викладені в статті 6 для визначення кримінального обвинувачення².

При оцінці справедливого характеру судового розгляду Суд розглядає всю судову процедуру в її сукупності. Відтак, Суд може дійти висновку про порушення права на справедливий судовий розгляд навіть тоді, коли не було порушено жодного конкретного права з тих, що перелічені в статті 6³.

2.3.2. Рівність сторін

Важливим елементом справедливого судового розгляду є рівність сторін. Загалом, рівність сторін означає, що має бути однакове ставлення до сторін у справі; жодна зі сторін не має отримувати суттєві переваги над іншою стороною. Сторони повинні мати однаковий доступ до інформації та однакові можливості представляти суду власні аргументи і докази, а суд повинен з однаковою ретельністю розглядати подання кожної із сторін та всі представлені йому докази.

Хоч стаття 6 ЄКПЛ не передбачає, щоб викликані однією зі сторін свідки обов'язково були вислухані в суді, однак відмова заслухати свідка однією з сторін повинна розглядатися на предмет відповідності принципів справедливого судового розгляду. У справі "Вержбицький проти Польщі" Суд зазначив:

"Стаття 6 Конвенції не містить чітко визначеної гарантії права на заслуховування свідків або визнання судом інших доказів у цивільному провадженні. Однак будь-яке обмеження права сторони в цивільному провадженні щодо виклику свідків чи долучення інших доказів на підтримку своєї позиції має відповідати вимогам справед-

¹ Рішення у справі "Домбо Бехер БВ проти Нідерландів" (*Dombo Beher BV v. The Netherlands*) від 27 жовтня 1993 року, заява №14488/88, п. 32.

² Див.: *Van Dijk et al.*, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights* ("Теорія і практика Європейської Конвенції з прав людини"), 4th edition (4 видання), с. 579.

³ Див.: *Harris et al.*, *Law of the European Convention on Human Rights* ("Право ЄКПЛ"), 2nd edition (2 видання), с. 246.

ливого судового розгляду в розумінні пункту 1 зазначеної статті, включаючи принцип рівності сторін¹".

Принцип рівності сторін також передбачає, що жодна з сторін не отримує сприятливіших умов для представлення своєї позиції або аргументів в разі відсутності іншої сторони².

Наприклад, у справі "Домбо Бехер проти Нідерландів" заявником виступило голландське товариство з обмеженою відповідальністю. Ця компанія домовилася зі своїм банком про відкриття кредитної лінії, тобто про можливість овердрафту за відкритими у цьому банку рахунками. В якійсь момент заявник і банк почали переговори щодо збільшення ліміту овердрафту. Результат цих переговорів виглядав по-різному в інтерпретації кожної з сторін: банк стверджував, що згоди не вдалося досягнути і що ліміт овердрафту не змінювався, а компанія стверджувала, що менеджер банку, який проводив переговори, усно погодився на збільшення цього ліміту.

Компанія-заявник звернулася до голландського суду з позовом проти банку. На час розгляду цієї справи відповідно до голландського законодавства сторони не могли викликатися як свідки. Свідчення, надані стороною, могли розглядатись лише в разі, якщо вони підкріплювалися іншими доказами. На цій підставі голландські суди відмовились заслухати як свідка директора компанії-заявниці, оскільки він був керівником компанії, що була стороною у справі. Водночас голландські суди прийняли до розгляду як доказ свідчення менеджера банку. Цей менеджер відповідав лише за один із філіалів банку та мав дуже обмежені й чітко визначені повноваження. Відтак, відповідно до голландського законодавства він не був представником банку в судовому процесі.

Заявник стверджував, що було порушено принцип рівності сторін. Суд постановив, що заявник опинився в невігідному становищі для представлення доказів, і визнав, що було порушено статтю 6:

"З прецедентної практики Суду постають певні принципи, які стосуються поняття "справедливого судового розгляду" у справах щодо цивільних прав і обов'язків. Надзвичайно важливим у цій справі є те — як це стало очевидним — що вимога рівності сторін, в розумінні "справедливого балансу" між ними, застосовується, в принципі, до цих справ так само, як і до кримінальних справ.

Суд погоджується з Комісією, що в судовому провадженні, де йдеться про протиставлені один одному приватні інтереси, "рівність

¹ Рішення у справі "Вержицький проти Польщі" (*Wierzbicki v. Poland*) від 18 червня 2002 року, заява № 24541/94, п. 39.

² Див. посібник *Interrights, Manual for Lawyers — Fair trial*, 2007, с. 36.

сторін" означає, що кожній стороні надаються розумні можливості представити власну позицію — включно з доказами — за умов, які не ставлять її в невігідне становище порівняно з протилежною стороною.

Саме на національні судові органи покладено забезпечити дотримання вимог "справедливого судового розгляду" в кожному конкретному випадку".

"34. У цій справі компанія-заявник мала довести існування усної домовленості між нею та банком про збільшення розмірів кредитування. На зустрічі, де, як стверджується, було досягнуто такої домовленості, були лише двоє осіб — пан ван Рейендам, який представляє заявника, і пан ван В. як представник банку. Однак суд заслухав лише одну з цих осіб, а саме ту, яка представляла банк. Компанія-заявник була позбавлена можливості викликати особу, яка тоді її представляла, оскільки апеляційний суд безпосередньо ототожнив цю особу з компанією-заявником.

35. Під час переговорів пан ван Рейендам і пан ван В. діяли на рівних засадах, оскільки обидва мали повноваження вести переговори від імені своїх сторін. Тому складно пояснити, чому можливість свідчити не була надана їм обом.

Відтак, компанія-заявник була поставлена в суттєво невігідне становище порівняно з банком і, відповідно, мало місце порушення пункт 1 статті 6"¹.

У справі "Івон проти Франції" йшлося про те, що виноградники заявника, який займався їх вирощуванням, були експропрійовані. Оскільки заявник був незадоволений компенсацією, яку держава збиралась йому виплатити, він звернувся до суду з вимогою більшого розміру виплати. Представник держави у своєму поданні до національного суду послався на певні документи, але відмовив заявникові у наданні копій цих документів. Більш того, представник держави, готуючись до слухання, звернувся до податкової служби, в розпорядженні якої була достатня інформація щодо оціночної вартості власності. ЄСПЛ побачив у цьому порушення права заявника на рівність сторін у провадженні:

"37. Виходить, що стороні, в якій була експропрійована власність, в процесі судового розгляду питання про виплату компенсації протистояв не лише орган, який експропріював власність, але й Урядовий комісар, який разом із експропріюючим органом (інтереси якого в

¹ Рішення у справі "Домбо Бехер БВ проти Нідерландів" (*Dombo Beher BV v. The Netherlands*) від 27 жовтня 1993 року, заява № 14488/88, п. 33 і далі.

окремих випадках представляє посадова особа з того самого адміністративного органу, що й Урядовий комісар) користувався суттєвими перевагами в доступі до відповідної інформації. Крім того, Урядовий комісар, який одночасно виступає і як експерт, і як сторона в справі, має домінуюче становище в процесі провадження та чинить значний вплив на те, як суд оцінює факти у справі. На думку Суду, все це створює дисбаланс, від якого потерпає особа, в якій була експропрійована власність, що несумісне з принципом рівності сторін. Відтак, Суд доходить висновку, що було порушено цей принцип і мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції"¹.

Рівність сторін також вимагає неупередженості від призначених судом експертів. У справі "Сара Лінд Еггерсдоттір проти Ісландії" Суд вказав:

"Слід зазначити, що пункт 1 статті 6 Конвенції гарантує право на справедливий судовий розгляд незалежним і безстороннім "судовим органом" і безпосередньо не вимагає, щоб заслуховуваний судом експерт відповідав таким самим вимогам. Однак думка експерта, призначеного компетентним судовим органом з питань, які виникають у справі, вірогідно матиме значну вагу для суду, який оцінюватиме такі питання. Суд у своїй практиці визнавав, що відсутність нейтральності призначеного судом експерта може за окремих обставин призвести до порушення принципу рівності сторін, який закладено в концепцію справедливого судового розгляду. Зокрема, необхідно зважати на такі фактори, як позиція та роль експерта у відповідному провадженні"².

У цій справі заявниця отримала тяжкі травми при народженні. Її батьки були переконані, що причиною стала злочинна недбалість лікарів у пологовому будинку. Після постановлення судом першої інстанції рішення на користь заявниці Верховний суд призначив групу експертів для підтвердження чи спростування факту недбалості. Деякі з цих експертів працювали в пологовому будинку, де народилася заявниця. На думку ЄСПЛ, це становило порушення права на справедливий судовий розгляд.

У справі "Огюсто проти Франції" заявникові призначили пенсію через неповну інвалідність. Це рішення оскаржили, й суд дійшов висновку, що ступінь інвалідності не давав права на пенсію. Заявник оскаржив це рішення. Апеляційний суд призначив лікаря оцінити

¹ Рішення у справі "Івон проти Франції" (*Yvon v. France*) від 24 липня 2003 року, заява № 44962/98, п. 31.

² Див. відповідне рішення ЄСПЛ від 5 липня 2007 року, заява № 31930/04, п. 47.

стан здоров'я заявника на основі наявних документів. Після отримання висновків лікаря суд відхилив апеляцію. ЄСПЛ визнав порушення статті 6, оскільки заявникові не дали можливості представити власні коментарі щодо висновків лікаря.

2.3.3. Право на змагальність провадження

Захищене статтею 6 ЄКПЛ право на справедливий судовий розгляд також передбачає право на змагальність провадження. Кожна сторона провадження має бути поінформована про подання та аргументи іншої сторони та отримувати нагоду коментувати чи спростовувати їх.

У справі "Мантованеллі проти Франції" заявники, батьки дівчини, яка померла після лікування в лікарні, були переконані, що причиною смерті стала недбалість лікарів. Вони звернулись в порядку адміністративної процедури судового розгляду, аби довести, що лікарня була винна і повинна виплатити компенсацію. В процесі розгляду справи адміністративний суд призначив медичного експерта. Йому, зокрема, доручили визначити, в якому стані перебувала хвора, якими були її шанси на одужання і в якому обсязі був застосований певний мед-препарат, котрий, як підозрювалося, міг викликати смерть дитини.

Коли експерт представив свій звіт суду, сторони мали нагоду надати власні коментарі. У звіті було зроблено висновок про те, що смерть доньки заявників не була спричинена недбалістю. На основі експертизи суд не знайшов вини лікарні чи лікарів у смерті хворої.

Заявники звернулися до Європейського суду. Вони стверджували про порушення права на змагальну процедуру, захищену статтею 6 ЄКПЛ, оскільки вони не мали достатніх можливостей оскаржити висновок експерта.

Суд визнав порушення статті 6 Конвенції, вказавши у відповідних пунктах рішення таке:

"33. Суд відзначає, що однією із складових справедливого судового розгляду в розумінні пункту 1 статті 6 є право на змагальне провадження; кожна сторона, в принципі, має отримати нагоду не лише бути поінформованою про будь-які докази, які потрібні для того, щоб виграти справу, але також має знати про всі докази чи подання, які представлені або зроблені в цілях впливу на думку суду, і коментувати їх (див., *mutatis mutandis*, рішення у справах "Лобо Мачадо проти Португалії" (*Lobo Machado v. Portugal*) і "Фермьойлен проти Бельгії" (*Vermeulen v. Belgium*) від 20 лютого 1996 року, Reports of Judgments and Decisions 1996-I, сс. 206-07, п. 31 і п. 23, п. 33, відповідно, та рішення у справі "Нідерост-Губер проти Швейцарії" (*Nideröst-Huber v. Switzerland*) від 18 лютого 1997 року, Reports 1997-I, с. 108, п. 24).

У цьому зв'язку Суд із самого початку чітко вказує, що подібно до додержання інших процесуальних стандартів, закладених у пункті 1 статті 6, дотримання принципу змагальної процедури стосується провадження в "судовому органі"; із цього положення не впливає жодний загальний абстрактний принцип, згідно з яким в разі призначення судом експерта сторони в усіх випадках повинні мати можливість бути присутніми на зустрічах, які проводить експерт, або ознайомлюватися з документами, які експерт узяв до уваги. Суттєво те, щоб сторони могли належним чином брати участь у провадженні перед "судовим органом" (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі "Кероярві проти Фінляндії" (*Kerojaärvi v. Finland*) від 19 липня 1995 року, Series A, № 322, с. 16, п. 42, прикінцева частина).

34. Більш того, Конвенція не встановлює норми про докази як такі. Відтак, Суд не може, в принципі, виключати, що докази, отримані з порушеннями національного законодавства, можуть бути прийняті до розгляду. Національний суд має оцінити представлені йому докази і вагомість будь-яких доказів, які сторона хоче долучити до справи. Однак Суд має пересвідчитися, чи провадження в цілому, в тому числі спосіб збирання доказів, було справедливим, як того вимагає пункт 1 статті 6 (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі "Шенк проти Швейцарії" (*Schenk v. Switzerland*) від 12 липня 1988 року, Series A, № 140, с. 29, п. 46).

35. У даній справі не оскаржувалося, що "суто судове" провадження відповідало принципів змагальності.

Колишня стаття R. 123 (нині R. 164) Кодексу адміністративних і апеляційних адміністративних судів проголошує, що сторони мають інформуватися про дати дій експерта. Недодержання цього положення саме по собі не може поставити справедливість провадження під серйозний сумнів (див. п. 34 рішення).

36. Утім, хоч пан і пані Мантованеллі могли зробити подання до адміністративного суду щодо змісту і висновків звіту після його отримання, Суд не переконаний, що це давало їм справжню можливість ефективно надати відповідні власні коментарі. Питання, на яке мав відповісти експерт, повністю збігалось з тим, що його мав визначити суд, тобто чи обставини лікування дочки заявників галотаном виявляли недбалість лікарні CHRN. Це питання належало до спеціальної сфери знань поза межами обізнаності суддів. Отже, хоча адміністративний суд не мав за законом слідувати висновкам експерта, існувала велика вірогідність того, що звіт експерта матиме найбільший вплив на оцінку фактів у справі судом.

За таких обставин і в світлі відмови адміністративними судами першої та апеляційної інстанцій призначити іншого експерта, пан і

пані Мантованеллі могли ефективно висловити власні погляди лише до подання звіту експертом. Насправді не існувало жодних перешкод для їхнього залучення до процесу підготовки звіту, який складався з опитування свідків і дослідження документів. Однак заявники не змогли взяти участь в опитуваннях, хоча п'ятеро опитаних експертом осіб працювали в CHRN, і серед них були хірург, який здійснив останню операцію доньки Мантованеллі, та анестезіолог. Що ж до взятих експертом до уваги документів, то заявникам стало про них відомо лише по завершенні підготовки звіту та після його подання.

Відтак, пан і пані Мантованеллі не були в змозі ефективно коментувати основні докази у справі. Як наслідок, провадження не було справедливим, як того вимагає пункт 1 статті 6 Конвенції. Відповідно, це положення Конвенції було порушене".

Як вже зазначалося, принцип рівності сторін передбачає, що кожна сторона має бути поінформована про докази та аргументи іншої сторони. Це, в принципі, означає право на ознайомлення з матеріалами справи, яке може включати право робити фотокопії для ретельного ознайомлення з матеріалами і доказами. У справі Шулер-Цграгген проти Швейцарії органи соціального забезпечення призначили заявниці пенсію внаслідок часткової інвалідності та непрацездатності; в якийсь момент орган медичного страхування визнав стан здоров'я таким, що покращився, і зменшив пенсію; заявниця оскаржила це рішення в суді. Під час провадження вона попросила, щоб їй дали матеріали справи для виготовлення копій. Їй відмовили, запропонувавши знайомитися з матеріалами справи в приміщенні суду. Проте на стадії апеляційного провадження у Федеральному суді з питань страхування заявниці дозволили скопіювати всі матеріали справи.

ЄСПЛ зазначив, що позбавлення можливості зробити копії дорівнювало порушенню статті 6, проте Суд вказав, що це процедурне порушення права заявниці було виправлене, коли їй надали можливість зробити копії матеріалів справи на подальшому етапі провадження:

"52. Суд доходить висновку, що провадження в комісії з розгляду скарг не надало пані Шулер-Цграгген можливості отримати повне і докладне уявлення про передані до комісії матеріали. Утім, Суд вважає, що Федеральний суд з питань страхування виправив цей недолік, зобов'язавши комісію представити заявниці всі документи — з яких вона могла зробити копії — і передавши потім матеріали справи адвокату заявниці (див. як останнє в часі джерело рішення у справі "Едвардс проти Сполученого Королівства" (*Edwards v. the United Kingdom*) від 16 грудня 1992 року, Series A, № 247-B, cc. 34—35,

пп. 34—39). Суд також зазначає, що ані комісія, ані Федеральний суд з питань страхування не мали в своєму розпорядженні звіт доктора Ф.

Оскільки провадження в даній справі в цілому було справедливим, порушення пункту 1 статті 6 не було".

У справі "Макмайл проти Сполученого Королівства" (*McMichael v. UK*) заявники стверджували про порушення права на справедливий судовий розгляд у процедурі встановлення опіки. Заявниця мала дитину від заявника і тривалий час хворіла на психічний розлад. Органи влади вважали, що заявники не були в змозі виховувати дитину, і започаткували провадження з метою влаштувати дитину до інтернату. Суд прийняв відповідне рішення на основі, крім інших документів, підготовленого компетентними органами звіту про нездатність заявників до виховання дитини. Заявникам копію цього звіту не надали.

ЄСПЛ постановив, що статтю 6 було порушено, зазначивши:

"Утім, попри особливий характер постановлюваного рішення, право на справедливий — і змагальний — судовий розгляд в принципі "означає можливість знайомитися з поданнями і доказами, зробленими і представленими іншою стороною" (див. рішення у справі "Руїз-Матеос проти Іспанії" (*Ruiz-Mateos v. Spain*) від 23 червня 1993 року, Series A, № 262, с. 25, п. 63). В контексті даної справи непередставлення таких необхідних документів, як доповіді соціальних служб, може позначитися на спроможності батьків як вплинути на результати розгляду справи щодо дитини, так і оцінити шанси на можливість оскарження прийнятого рішення в шерифській судовій інстанції"¹.

2.3.4. Право бути присутнім на слуханні та ефективно брати участь у ньому

В пункті 1 статті 6 ЄКПЛ про право бути присутнім на розгляді справи не йдеться, але це право є складовою права на справедливий судовий розгляд згідно зі статтею 6 Конвенції². З цим правом тісно пов'язане право ефективно брати участь у слуханні.

2.3.5. Право на належне дослідження справи судом

Право бути присутнім на слуханні власної справи, рівність сторін і право на змагальне провадження мають сенс лише тоді, коли судо-

¹ Рішення у справі "Макмайл проти Сполученого Королівства" (*McMichael v. UK*) від 24 лютого 1995 року, заява № 16424/90, п. 80.

² Див.: *Harris et al.*, Law of the European Convention on Human Rights, 2nd edition, с. 247.

вий орган належно досліджує всі докази, доводи та подання сторін. Отже, право на справедливий судовий розгляд включає право на належне дослідження справи судом.

У справі "Бузеску проти Румунії" (*Buzescu v. Romania*) ЄСПЛ зазначив наступне:

"Суд повторює, що пункт 1 статті 6 зобов'язує "судовий орган", окрім іншого, проводити належне дослідження подань, доводів і доказів, без упередженості і незалежно від того, чи вони стосуються рішення суду, тим більше, що Суд не має досліджувати, чи доводи сторін належно взяті до уваги"¹.

Російська справа Кузнецова (*Kuznetsov v. Russia*) є прикладом того, як ЄСПЛ встановив порушення статті 6 через те, що національний суд не взяв до уваги доводи сторони. Заявники, свідки Іегови, орендували залу для своїх зібрань. Раніше у них були труднощі з реєстрацією релігійного об'єднання, а місцева голова комісії з прав людини нищівно критикувала їх, закидаючи "заманювання дітей" у секту.

На зібранні групи, до якої входило чимало глухонімих осіб та людей з послабленим зором, раптово з'явилася голова комісії з вимогою припинити зібрання. Її не послухались. Невдовзі голова комісії повернулася з міліцією, яка наказала припинити зібрання.

Заявники звернулися зі скаргою щодо розгону їхнього зібрання. В національних судах виник спір щодо того, чи міліція взагалі наказувала припинити зібрання. Голова комісії виступала в судах як свідок.

Спочатку вона стверджувала, що прийшла на зібрання з ознайомчими цілями, що ані вона, ані міліція нічого не зробили для припинення зібрання, і що пан Кузнецов з власної волі завершив зібрання. Надалі, коли очевидці розповіли про те, що зробили голова комісії і міліція, вона нарешті визнала, що вдалася до дій для припинення заходу, але поклала всю вину на міліцію: сама вона, буцімто, нічого від пана Кузнецова не вимагала, а міліцейські чини організували й провели власну операцію. На суді, проте, вона була змушена визнати, що погодилася з рішенням міліції та підтримала його.

Районний суд відхилив скаргу, зазначивши щодо свідчень наступне:

"Оцінюючи пояснення деяких заявників, зокрема, Лаппо і Адикової, які стверджували, що чули, як Горіна віддавала розпорядження працівникам міліції, а вони, в свою, чергу, — Кузнецову щодо припинення зібрання, ... суд вважає за необхідне взяти до уваги, що

¹ Рішення у справі "Бузеску проти Румунії" (*Buzescu v. Romania*) від 24 травня 2005 року, заява № 61302/00, п. 63.

вони є особами, які заінтересовані в результаті справи, і тому ставиться до їхніх свідчень критично.

В ході судового розгляду жодна з посадових осіб ... не визнала факту вжиття заходів із припинення зібрання; ця позиція узгоджується зі свідченнями багатьох заявників, які підтвердили, що ті, хто прийшли, до зали не проходили і залишалися у фойє".

ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення статті 6 Конвенції, оскільки національний суд не дослідив справу і представлені докази належним чином:

"В даній справі заявники неодноразово зазначали як в усних, так і в письмових поясненнях, представлених до районного і обласного судів, що співробітники міліції Лозовягін і Вільданов дали вказівку пану Кузнецову повідомити присутніх про закінчення зібрання... В рішеннях національних судів не було дано оцінки цим заявам і нічого не було сказано з ключового питання. Ані районний, ані обласний суд не навели підстав, з яких вони відхилили докази, представлені заявниками, котрі були свідками розмови, в якій брали участь пан Кузнецов, голова комісії та співробітники міліції, та дали свідчення, що узгоджуються, щодо предмету справи. Суд був вражений непослідовністю російських судів, які, з одного боку, визнали встановленим той факт, що голова комісії та її помічники прибули на молитовне зібрання заявників, і що це зібрання було достроково припинене, але, з іншого боку, відмовилися визнати наявність зв'язку між цими двома подіями, не запропонувавши при цьому жодного іншого пояснення передчасного припинення зібрання. Їхні висновки щодо обставин справи створюють враження, що прибуття голови комісії та бажання заявників припинити зібрання просто збіглися в часі. Такий підхід дозволив національним судам ухилитися від розгляду основного пункту скарги заявників, який полягав у тому, що ані у голови комісії, ані у співробітників міліції не було жодних законних підстав для втручання в проведення молитовного зібрання заявників. Головне питання, яке виникло в зв'язку з порушенням прав заявників, — порушення їхніх прав на свободу віросповідання — було, таким чином, винесене поза рамки розгляду національних судів, які ухилилися від розгляду скарги заявників по суті".

2.3.6. Вмотивоване рішення

Національний суд має не лише належно дослідити всі докази і подання сторін, але й відобразити це в постановленому рішенні. І хоч не всі аргументи мають бути детально відображені в рішенні,

але рішення мусить бути належно аргументованим у світлі всіх обставин у справі. ЄСПЛ у справі "Хірвісаарі проти Фінляндії" (*Hirvisaari v. Finland*) зазначив таке:

"Суд повторює, що відповідно до його усталеної практики стосовно принципу належного відправлення правосуддя, в рішеннях судів і судових органів має належним чином зазначатися, на які підстави ці органи спираються. Наскільки широко застосовується цей обов'язок зазначати підстави рішення — залежить від природи самого рішення і має визначатися в світлі обставин справи. Хоч пункт 1 статті 6 зобов'язує суди вмотивовувати їхні рішення, цю вимогу не можна розуміти як таку, що вимагає детальної відповіді на кожний аргумент. Відтак, відхиляючи апеляційну скаргу, апеляційний суд може просто визнати підстави рішення суду нижчої інстанції. Судовий чи інший орган нижчої інстанції, в свою чергу, має навести такі підстави, які уможливають ефективне здійснення сторонами будь-якого існуючого права на оскарження".

Обов'язок посилатися на підстави постановлення рішення переслідує кілька цілей. Це показує сторонам, що їх було вислухано і що їхні аргументи розглядалися, і в разі подання апеляції суд вищої інстанції зможе належним чином вивчити рішення суду нижчої інстанції. Нарешті, аргументоване рішення суду уможливорює контроль його з боку громадськості. У рішенні в згаданій вище справі Кузнецова ЄСПЛ зазначив наступне:

"Міра, якою має виконуватися зобов'язання викладати мотиваційну частину, залежить від характеру рішення... Хоча національні суди наділені певним полем розсуду в питанні вибору доводів у конкретній справі та приєднання доказів достовірності тверджень сторін, ці органи зобов'язані зазначати підстави своїх дій, викладаючи мотивацію цих рішень... Ще одна роль вмотивованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що їхні позиції були заслухані. Крім того, вмотивоване рішення дає можливість будь-якій стороні його оскаржити, а апеляційній інстанції — можливість його переглянути. Викладення вмотивованого рішення становить єдину можливість для громадськості простежити за відправленням правосуддя".

Рішення ЄСПЛ у справі "Руїс Торіха проти Іспанії" (*Ruiz Torija v. Spain*) слугує прикладом того, як Суд визнає порушення статті 6 Конвенції внаслідок недостатньої вмотивованості рішення національного суду. Заявника позбавили прав користування приміщенням, яке він орендував під бар, на підставі того, що він встановив там гральні автомати і таким чином начебто порушив умови орендного

договору. Оскаржуючи рішення орендаря в суді, заявник посилався на часові обмеження, передбачені в договорі. Суд залишив у силі припис про позбавлення прав користування приміщенням, нічого не зазначивши в своєму рішенні про аргумент щодо часових обмежень. ЄСПЛ зазначив наступне:

"30. У поданні у цій справі пан Руїс Торіха посилався на часові обмеження, передбачені в договорі про користування приміщенням. Таке достатньо чітко та ясно сформульоване подання він зробив в письмовій формі до суду першої інстанції. До подання були додані докази на підтвердження зазначеного. Суд провінції, який скасував рішення суду першої інстанції і прийняв нове рішення по суті справи, мав згідно із застосовним процесуальним законодавством знов розглянути всі подання до першої інстанції, принаймні тією мірою, якою вони становили предмет спору, і незалежно від того, чи вони робилися повторно при поданні апеляційної скарги.

Суд зазначає, що до його завдань не входить дослідження того, чи належним чином обгрунтованим було подання; питання такого роду мають визначатись в національних судах. Суд обмежується зауваженням, що немає необхідності проводити таке дослідження, щоб дійти висновку про те, що це подання в будь-якому випадку було релевантним. Якби суд провінції визнав таке подання належним чином обгрунтованим, він повинен був би відхилити позов позивача.

Більш того, Суд не переконаний аргументом Уряду про те, що подання з посиланнями на часове обмеження було настільки безпідставним, що апеляційний суд не мав посилатися на нього. Той факт, що суд першої інстанції прийняв докази на підтвердження подання, наводить на протилежну думку. Отже, оскільки питання передбаченого договором часового обмеження могло бути в цьому випадку вирішальним, суд провінції мав згадати про відповідне подання в постановленому їм рішенні".

Подібним чином ЄСПЛ визнав порушення статті 6 Конвенції внаслідок недостатнього вмотивування рішення у справі "Проніна проти України". Заявниця оскаржила в суді те, як їй нарахували пенсію, стверджуючи, що це сталося всупереч Конституції, а українські суди не звернули уваги на цей аргумент. ЄСПЛ зазначив:

"У цій справі заявниця зверталась до національних судів з вимогою вирішити її спір щодо пенсії з органами соціального забезпечення. Заявниця посилалася, зокрема, на положення статті 46 Конституції, заявляючи, що її пенсія не повинна бути нижчою за прожитковий мінімум. Однак національні суди не вчинили жодної спроби проаналізувати позов заявниці з цієї точки зору, попри пряме посилання у кожній судовій інстанції. Не у компетенції Суду вирішувати, який

шлях міг би бути найадекватнішим для національних судів при розгляді цього аргументу. Однак, на думку Суду, національні суди, цілком ігноруючи цей момент, хоч він був специфічним, доречним та важливим, не виконали свої зобов'язання щодо пункту 1 статті 6 Конвенції.

Відповідно, було порушення цього положення"¹.

ЄСПЛ визнав також порушення у справі "Бендерський проти України"², у якій заявник скаржився на несправедливу оцінку доказів та невмотивованість судових рішень, винесених українськими судами в його у справі щодо розірвання договору про надання медичних послуг та відшкодування шкоди, завданої здоров'ю неналежним лікуванням. Одне з основних питань, яке належало з'ясувати суду, — яким чином у тіло пацієнта потрапила серветка — під час операції чи в результаті післяопераційних процедур.

Під час розгляду справи були заслухані 2 лікарів-урологів, які лікували пацієнта, а також було призначено судово-медичну експертизу. Лікарі зазначили, що серветка могла потрапити в тіло пацієнта лише під час операції; так само в експертних висновках, витяги з яких наводилися у судовому рішенні, було вказано, що "можливість потрапляння серветки в сечовий міхур "під час частих та тривалих маніпуляцій дома немедичними працівниками" з урахуванням розміру марлевої серветки, знайденої під час операції з видалення сечового міхура, та діаметра свища є малоімовірною"³. Однак суд дійшов висновку, що "аргументи позивача як в позовній заяві, так і в судовому засіданні про те, що в його тілі через неухважність та неакуратність медичних працівників Центру опинилася смердюча марлева серветка, спростовуються висновком судово-медичної експертизи, яка вказує, що, окрім потрапляння стороннього тіла в сечовий міхур позивача під час операції в Центрі, є й інші шляхи потрапляння стороннього тіла в цей орган, при цьому навіть припускаючи їх малу ймовірність. Враховуючи вищенаведене, суд вважає позов недоведеним"⁴.

Таким чином, переформулювання фрази "можливість потрапляння серветки в сечовий міхур ... є малоімовірною" дало можливість суду зробити висновок про існування інших шляхів потрапляння стороннього тіла в цей орган, при цьому навіть припускаючи їхню малу ймовірність".

¹ Див. рішення від 18 липня 2006 року, заява № 63566/00, п. 25.

² Рішення у справі "Бендерський проти України" (*Benderskiy v. Ukraine*) від 15 листопада 2007 року, заява № 22750/02.

³ Там само, п. 19.

⁴ Там само, п. 20.

Оцінка ЄСПЛ щодо вищезазначеної аргументації рішення національного суду була такою:

"45. Суд зазначає, що в своїх позовних заявах заявник чітко посилався на свідчення лікарів, пропонуючи суддям вирішити питання, чи мало місце тампонування сечового міхура під час перев'язок. Проте суди не задовольнили такі вимоги заявника. Проте щодо "введення стороннього тіла в сечовий міхур заявника під час операції в Центрі..." суди обмежилися констатацією того, "що є інші засоби введення стороннього тіла в цей орган, навіть якщо вони є малоімовірними". Суд вважає, що судові рішення не містять жодного натяку на будь-яку перешкоду, яка перешкоджала судам детальніше розглянути справу в напрямі, зазначеному заявником. Зокрема, суди не встановили, що експертний медичний висновок є неповним та не містить суттєвої інформації.

46. Суд вважає, що доводи заявника стосовно відсутності тампонування, який базується на свідченнях лікарів-урологів, був якщо не вирішальним, то принаймні дуже важливим для вирішення спору, та вимагав, таким чином, особливої та чіткої реакції судів. За відсутності будь-якої реакції на такий аргумент Суд вважає, що українські судові органи не забезпечили заявнику право на справедливий судовий розгляд в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції.

47. Таким чином, мало місце порушення цього положення".

Відповідно, вищенаведені витяги з рішень ЄСПЛ дозволяють зробити висновок про виняткову важливість належної вмотивованості рішень суду та врахування аргументів сторони як елементу справедливого суду в світлі статті 6 Конвенції.

2.3.7. Правова певність

Концепція справедливого судового розгляду також включає вимогу правової певності. Одним із аспектів правової певності є те, що сторони можуть покласти на остаточне рішення суду і діяти відповідним чином. У справі "Брумареску проти Румунії" (*Brumarescu v. Romania*) Суд зазначив таке:

"Суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд справи, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, має тлумачитися в світлі преамбули до Конвенції, яка проголошує — у відповідній частині — верховенство права як складову спільної спадщини Договірних Сторін. Одним із основних аспектів верховенства права є принцип правової певності, який, крім іншого, вимагає, щоб остаточні рішення судів не піддавалися сумнівам".

В справі "Рябих проти Росії" Європейський суд постановив:

"Правова певність передбачає повагу до принципу *res judicata* (див. цитовану вище справу *Vgumagescu*, п. 62), тобто принципу остаточності судових рішень. Цей принцип твердо визначає, що жодна із сторін не має права вимагати перегляду остаточного і зобов'язуючого судового рішення просто в цілях проведення повторного розгляду і постановлення нового рішення у справі. Повноваження вищих судів щодо перегляду мають використовуватися для виправлення судових помилок і неправомірних судових рішень, а не для того, щоб розглянути по-новому справу. Не можна розглядати перегляд як замасковану апеляцію, а сама можливість існування 2 поглядів на питання не є підставою для повторного розгляду. Відступи від цього принципу виправдані лише тоді, коли вони необхідні за обставин суттєвого і неспростовного характеру"¹.

У згаданій вище справі "Брумареску проти Румунії" майно заявників націоналізували згідно з указом комуністичного уряду. Багато років потому, коли політична система в країні змінилася, заявники звернулися до румунського суду з вимогою про повернення майна. Суд останньої інстанції задовольнив вимогу, визнавши указ недійсним. Це рішення набрало чинності. В той час Генеральний прокурор мав право вимагати перегляду остаточних судових рішень, і він зробив подання про перегляд цього рішення на тій підставі, що суди не мають повноважень оцінювати чинність таких указів, як той давній указ про націоналізацію.

ЄСПЛ постановив, що в цьому випадку мало місце порушення принципу правової певності, закладеного в статті 6 Конвенції:

"У цьому випадку Суд відзначає, що Генеральний прокурор Румунії, який не був стороною у справі, мав повноваження за ст. 330 Цивільного процесуального кодексу опротестувати остаточне рішення з метою його анулювання. Суд зазначає, що це право Генерального прокурора не було обмежене жодними строками; відтак, судові рішення були непевними.

Суд констатує, що дозволивши оскаржити рішення, яке набрало чинності, Верховний суд виявив неповагу до повноцінного судового процесу, який завершився судовим рішенням, котре, за висловом Верховного суду, було "незворотним" і яке, більш того, було виконане.

Застосовуючи положення ст. 330 ЦПК в такий спосіб, Верховний суд порушив принцип правової певності. В цьому разі це порушило

¹ Рішення у справі "Рябих проти Росії" (*Ryabukh v. Russia*) від 24 липня 2003 року, заява № 52854/99, п. 52.

право заявника на безсторонній розгляд його справи відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції.

Отже, мало місце порушення цієї статті".

"63. Крім того, щодо твердження заявника про те, що він був позбавлений права бути вислуханим судом, Суд зазначає, що Верховний суд у рішенні від 1 березня 1995 року дійшов висновку про те, що вимога заявника спирається на визнання незаконності Декрету № 92/1950 про націоналізацію. Тому Суд вирішив, що спір виходить за межі юрисдикції судів, і що тільки Парламент мав вирішити, чи була націоналізація законною або незаконною.

64. Утім, Верховний суд зазначив у своєму рішенні, що заявник не був власником спірного майна.

Завданням Суду не є оцінка рішення від 1 березня 1995 року у світлі румунського законодавства або розгляд того, чи Верховний суд дійсно міг розглянути цей спір відповідно до ст. 330 Цивільного процесуального кодексу.

65. Суд зазначає, що рішення від 1 березня 1995 року звелося до того, що суди не мали взагалі жодної юрисдикції, щоб вирішувати цивільні спори на зразок позову про повернення власності в такого роду ситуаціях. Це означає, що таке виключення саме по собі суперечить праву на доступ до суду, яке гарантується пунктом 1 статті 6 Конвенції (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі "Василеску проти Румунії" (*Vasilescu v. Romania*) від 22 травня 1998 року, Збірка документів і рішень 1998-III, с.с. 1075—76, пп. 39—41).

Отже, пункт 1 статті 6 було порушено також у цьому відношенні"¹.

Європейський суд кілька разів розглядав питання про повноваження прокуратури ініціювати перегляд навіть остаточних судових рішень.

У справі "Нелюбін проти Росії" (*Nelyubin v. Russia*) заявник після звільнення в запас з військової служби спробував у судовому порядку стягнути з райвійськкомату пенсійні виплати за кілька років. Коли суд ухвалив рішення на його користь, він подав ще один позов, вимагаючи компенсації шкоди та процентів за час несплати пенсії. Суд знову ухвалив рішення на його користь; це рішення не оскаржувалося і набрало чинності. Заявник розпочав виконавче провадження. Через 2 місяці райвійськкомат звернувся до прокуратури з поданням про ініціювання перегляду рішення суду, стверджуючи, що суд помилково застосував положення цивільного кодексу до виплати пенсії. Президія суду, який приймав рішення у справі, на своєму засіданні постановила, що суд вірно встановив факти у справі,

¹ Див. рішення Великої палати у справі "Брумареску проти Румунії" (*Brumarescu v. Romania*) від 28 жовтня 1999 року, заява № 28342/95, п. 62.

але невірно застосував положення закону, і скасував раніше постановлене рішення та відхилив позов заявника.

Європейський суд побачив у цьому порушення принципу правової певності:

"23. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати повторного відкриття провадження просто з метою повторного розгляду справи і постановлення в ній нового рішення. Повноваження вищих судів скасовувати або змінювати судові рішення, які є обов'язковими і підлягають виконанню, мають використовуватись для виправлення суттєвих помилок. Проста можливість існування 2 точок зору на одне питання не є підставою для перегляду".

ЄСПЛ також розглянув цю справу в аспекті права на суд (див. нижче).

У справі "Рябих проти Росії" (*Ryabukh v. Russia*) ЄСПЛ розглянув право президії суду переглядати рішення суду без огляду на терміни давності. Пані Рябих позивалася до держави через те, що її заощадження знецінилися, а Росія не імплементувала закон, який мав компенсувати громадянам втрачену купівельну спроможність. Після низки апеляцій рішення суду на користь заявниці набуло статусу остаточного. Однак президія суду ініціювала перегляд рішення і скасувала його. На думку ЄСПЛ, це становило порушення принципу правової певності:

У справі заявниці судові рішення від 8 червня 1998 року було скасоване 19 березня 1999 року президією Білгородського обласного суду на тій підставі, що суддя Лебединська з Новооскольського районного суду невірно розтлумачила відповідні закони. Президія відхилила вимоги заявниці та закрила питання, в такий спосіб, знехтувавши всім судовим процесом, котрий завершився постановленням рішення, яке мало юридично зобов'язуючий характер за статтею 208 Цивільного процесуального кодексу, і стосовно якого розпочалося виконавче провадження:

"54. Суд зазначає, що перегляд судового рішення від 8 червня 1998 року в порядку нагляду був ініційований головою Білгородського обласного суду (котрий не був стороною в провадженні) відповідно до повноважень, передбачених статтями 319 і 320 Цивільного процесуального кодексу. Як і в румунській ситуації, проаналізованій у справі Брумареску, реалізація цього повноваження головою суду не підпадала під жодні часові обмеження, через що не існувало терміну, який би обмежував в часі можливість перегляду судових рішень"¹.

¹ Рішення у справі "Рябих проти Росії" (*Ryabukh v. Russia*) від 24 липня 2003 року, заява № 52854/99, п. 53.

У справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" ЄСПЛ у світлі принципу правової певності дослідив інститут "опротестування" рішення:

"Суд вважає, що судова система, в якій існувала процедура внесення протесту, а відтак можливість неодноразового скасування остаточного судового рішення, як це було встановлено у цій справі, не відповідає як така принципу правової певності, який становить один з основних елементів верховенства права в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції в світлі вищевказаного рішення у справі Брумареску".

Принцип правової певності набуває значення і тоді, коли держава втручається у встановлений порядок шляхом внесення змін до законів. В рішенні у справі "Зелінські проти Франції" (*Zielinski v. France*) Європейський суд зазначив:

"Суд підтверджує, що хоча законодавчому органу не забороняється приймати в цивільно-правових питаннях положення, що мають зворотну силу, для регулювання прав, які передбачені чинними законами, принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду, що закладені в статті 6, унеможливають будь-яке втручання законодавчого органу (крім випадків існування непорушних засад суспільного інтересу) в здійсненні правосуддя для впливу на судове вирішення спору"¹.

У справі "Грецькі нафтопереробні заводи "Стрен" і Стратіс Андреадіс проти Греції" (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*) заявник за часів військової диктатури уклав контракт із державою на будівництво нафтопереробного підприємства. Оскільки уряд не забезпечив необхідні для будівництва умови, роботи відклалися на значний термін. Заявник в судовому порядку спробував стягнути з уряду відшкодування збитків. Держава поставила під сумнів повноважність національного суду розглядати цю справу і запропонувала передати справу на арбітраж. Однак після винесення в першій інстанції арбітражного рішення на користь підприємця держава оскаржила це рішення в звичайному суді з розгляду цивільних справ, заявляючи, що та справа не була в юрисдикції арбітражного органу. Цивільний суд у першій інстанції визнав, що арбітражний орган був повноважним слухати ту справу. Держава оскаржила це рішення. Під час апеляційного провадження держава ухвалила новий закон, який визнав недійсними арбітражні статті в договорах між державою і приватними підприємствами.

¹ Рішення Великої палати ЄСПЛ у справі "Зелінські та інші проти Франції" (*Zielinski and others v. France*) від 28 жовтня 1999 року, заява № 24846/96, п. 57.

На думку ЄСПЛ, така зміна правової бази під час провадження у справі порушила принцип правової певності:

"47. В цьому зв'язку Суд звертає увагу на те, коли і яким чином була прийнята стаття 12 Закону № 1701/1987. Напередодні слухання справи в Касаційному суді, яке було спочатку призначене на 4 травня 1987 року, і після того, як сторони отримали думку судді-доповідача з рекомендацією відхилити скаргу, держава прагнула перенести дату слухання на тій підставі, що проект закону, який стосується цієї справи, все ще розглядається Парламентом.

Закон був прийнятий 22 травня 1987 року і набув чинності 25 травня після опублікування в "Офіційній газеті". Слухання відбулося 1 червня. Хоча в законі № 1701/1987 основна увага приділялася перегляду умов контрактів про розвідування й видобуток нафти та газу, укладених за часів військової диктатури між державою і компаніями, серед яких "Стрен" не фігурувала, стаття 12 насправді була спрямована проти компанії-заявника, навіть якщо ця компанія не називалася.

Суд повністю усвідомлює, що в наш час законодавцеві часто доводиться вирішувати аналогічні питання в одному й тому самому законі для того, щоб терміново вживати невідкладних заходів.

Тим не менш не викликає сумнівів, що втручання законодавця в цю справу відбулося у час, коли йшов судовий процес, у якому держава виступала як одна зі сторін".

2.3.8. Право на доступ до суду

В певних аспектах право на доступ до суду тісно пов'язане з принципом правової певності. Це право безпосередньо не гарантується статтею 6, але Суд постановив в рішенні у справі Голдера (*Goldier v. UK*), що стаття 6 Конвенції передбачає право на доступ до суду:

"На думку Суду, було б немислимим, щоб стаття 6 містила докладний опис наданих сторонам процесуальних гарантій у цивільних справах і не захищала б, передусім, те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, — доступ до суду. Такі ознаки процесу, як справедливість, публічність, розумність строків провадження, позбавляються сенсу, якщо немає судового провадження як такого"¹.

Право на доступ до суду, в свою чергу, є ефективним лише тоді, коли суди взмозі виносити рішення, що в якийсь момент набувають

¹ Рішення у справі "Голдер проти Сполученого Королівства" (*Goldier v. UK*) від 21 лютого 1975 року, заява № 4451/70, п. 35.

обов'язковості й остаточності та на які можуть покластися сторони в справі, відповідним чином плануючи свої дії. Саме в цьому аспекті право на доступ до суду пов'язане з принципом правової певності.

Отже, право на доступ до суду може слугувати аргументом в ситуаціях, коли остаточні рішення судів все одно можуть бути оскаржені третіми сторонами. ЄСПЛ не раз розглядав справи, де третя сторона ініціювала перегляд чинного судового рішення, в світлі правової певності та, одночасно, в світлі права на доступ до суду.

В рішенні у вже згадуваній справі "Рябих проти Росії" Суд зазначив:

"Суд вважає, що право на суд кожної із сторін провадження буде однаковою мірою ілюзорним, якщо правова система держави дозволяє скасування судового рішення, яке вже стало остаточним та обов'язковим, вищим судом в результаті протесту, внесеного посадовою особою держави".

У також згадуваній вище справі Брумареску Суд зазначив таке:

"55. Суд повторює, що пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на вирішення спору щодо його цивільних прав і обов'язків судом або судовим органом. В такий спосіб оформлюється "право на суд", одним із складових якого є право на доступ до суду, тобто право ініціювати провадження в цивільних справах. Однак це право було б ілюзорним, якби внутрішнє законодавство держав-членів дозволяло, щоб остаточне та обов'язкове судове рішення залишалось без виконання, що завдавало б шкоди одній із сторін процесу. Було б нелогічним, щоб пункт 1 статті 6 докладно визначав процедурні гарантії, надані сторонам у судовому провадженні, — гарантії забезпечення справедливості, публічності та розумного строку провадження, — і не забезпечував виконання судових рішень; водночас, розглядати статтю 6 виключно як право на доступ до суду та здійснення процесу судочинства було б несумісним із принципом верховенства права, який держави-учасниці зобов'язались поважати, коли ратифікували Конвенцію".

2.4. Публічне слухання

У сучасному світі, коли від судів частіше вимагають ефективності та швидкості в розгляді справ, вимога публічного слухання може здаватись менш важливою або навіть такою, що заважає ефективному судочинству. Однак ця думка є хибною. Концепція відкритого судочинства

чинства є чинником, який встановлює баланс та надає стабільності всій судовій системі¹.

Сьогодні, коли правовідносини змінюються зі швидкістю кур'єрського потягу, законодавець все частіше перекладає тягар нормотворчості на суди навіть в країнах континентального права, шляхом офіційного або обов'язкового тлумачення законів або через розвиток судової практики. За таких обставин так званий "м'який" контроль за судовою гілкою влади з боку суспільства завдяки публічному характеру судочинства, відкритості його для широкого загалу, доступу до судових документів і обговоренню судових процесів в ЗМІ є вкрай необхідним².

В науковій літературі виділяють наступні вимоги для забезпечення публічного характеру судочинства:

- наявність відповідних приміщень в суді для відвідування судових засідань громадянами та представниками ЗМІ;
- право висвітлювати в ЗМІ хід судового процесу;
- документи, створені під час судочинства, мають бути відкритими для перегляду;
- імена учасників процесу: сторін, представників, суддів, працівників канцелярії мають бути відкриті для публіки;
- судочинство має відбуватись в присутності сторін;
- сторони повинні мати право висловлювати свою позицію щодо спору³.

Європейський суд з прав людини наступним чином сформулював мету, яку переслідує право на відкрите судочинство:

"Публічний характер процесу допомагає забезпечити справедливе судочинство шляхом захисту учасників процесу від необґрунтованих рішень та дозволяє суспільству контролювати відправлення правосуддя... Разом із публічним проголошенням судового рішення, публічний характер засідань слугує забезпеченню належного інформування суспільства, в першу чергу через ЗМІ та через контроль з боку суспільства за судовим процесом"⁴.

Отже, окрім приватного інтересу, це право переслідує й публічні інтереси — контроль суспільства за відправленням правосуддя, доступ

¹ Див.: *Joseph M. Jacob*. Civil justice in the age of human rights ("Цивільне судочинство в епоху прав людини"), Ashgate Publishing Limited, 2007, с. 45.

² Див.: *Wim Voermans*. Judicial transparency furthering public accountability for new judiciaries, *Utrecht Law Review* ("Прозорість судочинства як чинник підзвітності нових судових систем перед суспільством"). Volume 3, Issue 1, June 2007, pp. 148–159, с. 148.

³ Див.: *J. Jaconelli*, Open justice: a critique of the public trial ("Відкрите судочинство: Критика публічного судового процесу"), OUP, 2002, 360 p., сс. 2–4.

⁴ Рішення у справі Аксен проти Німеччини (*Axen v. Germany*) від 8 грудня 1983 року, п. 25, Series A, № 72.

до інформації про суд та, відповідно, посилення довіри суспільства до справедливого характеру судочинства. Водночас виникає питання, чи мають сторони необмежене право відмовитись від права на відкритий судовий розгляд, чи суддя може не погодитись із сторонами, якщо у справі відсутні відповідні підстави, передбачені статтею 6 Конвенції.

У справі "Хоканссон та Стурессон проти Швеції" (*Håkansson and Sturesson v. Sweden*) ЄСПЛ висловив думку, що ані буква, ані дух Конвенції не забороняють сторонам вільно відмовлятися від їхнього права на відкритий розгляд справи. Більш того, така відмова може бути досягнута в результаті відсутності висловленого бажання відкритого розгляду, наприклад, як у цій справі, коли сторони були повідомлені про те, що розгляд справ щодо законності аукціонів зазвичай відбувався в закритому режимі, але не висловили бажання про забезпечення відкритих слухань¹.

Ця позиція конвенційних органів має неабияке значення в аспекті третейського розгляду спорів, який зазвичай відбувається за закритими дверима. В одній з ранніх справ Комісія вирішила, що добровільна відмова від права на відкрите слухання шляхом підписання ліцензії на надання послуг таксі, яка передбачала також згоду на врегулювання конфліктів через арбітраж, не означала порушення пункту 1 статті 6 ЄКПЛ. На цей висновок не вплинуло навіть те, що арбітраж був обов'язковим для всіх водіїв таксі².

Важливо наголосити, що ЄСПЛ визнає, що право на відкритий судовий розгляд на етапі другої та третьої інстанцій може бути більш обмеженим, ніж у першій інстанції. При цьому ЄСПЛ бере до уваги всю сукупність процесу та роль відповідної інстанції в судовій системі держави. Практика ЄСПЛ свідчить про те, що якщо відкритий розгляд справи відбувся у першій інстанції, його відсутність на етапі апеляції або касації може бути виправдана особливими обставинами справи³.

В практиці українських господарських судів доволі гостро стоїть питання фізичного доступу сторонніх осіб до засідань. Хоча стаття 4-4 Господарського процесуального кодексу України проголошує загальний принцип, згідно з яким розгляд справ у господарських судах є

¹ Рішення у справі "Хоканссон та Стурессон проти Швеції" (*Håkansson and Sturesson v. Sweden*) від 21 лютого 1990 року, Series A, № 171-A, pp. 66–68.

² Ухвала Комісії у справі "Аксельсон та інші проти Швеції" (*Axelsson and Others v. Sweden*) від 13 липня 1990 року, заява № 11960/86.

³ Див., наприклад, рішення у справі "Петренко проти Молдови" (*Petrenco v. Moldova*) від 30 березня 2010 року, заява № 20928/05, п. 39.

відкритим¹, на практиці стороння особа фактично не може відвідати засідання: по-перше, для доступу до приміщення суду необхідно пред'явити паспорт, по-друге, зали засідань часто не розраховані на присутність будь-кого, крім представників сторін, по-третє, судді часто забороняють стороннім особам бути присутніми на засіданні та, по-четверте, доволі часто суддя проводить слухання в своєму кабінеті, доступ до якого будь-кого, крім сторін, є вочевидь неможливим.

ЄСПЛ досі не мав нагоди розглянути скаргу на порушення права на відкрите судово засідання. Наведемо приклад рішення англійського суду, в якому застосовується пункт 1 статті 6 Конвенції. У справі "Стоурер проти "Брітіш Гез" (*Storer v. British Gas plc*) англійський апеляційний суд постановив, що слухання не було публічним через те, що на вході до залу засідань передбачили систему допуску, яка пропускала не всіх бажаючих². Напевно, є підстави для висновку, що якщо ЄСПЛ розглядатиме скаргу щодо права на публічний розгляд в зв'язку із вищенаведеними обмеженнями фізичного доступу до зали засідань, рішення ЄСПЛ може співпасти із цим рішенням англійського апеляційного суду.

Інша складова цього права полягає в праві на публічне проголошення судового рішення. У рішенні в справі "Претто та інші проти Італії" (*Pretto and others v. Italy*) зазначається, що ЄСПЛ не вважає за необхідне застосовувати дослівне тлумачення цього терміна. У кожній справі форма "публічності", яка має бути забезпеченою відповідно до національного законодавства держави-відповідача, має оцінюватись у світлі конкретних умов відповідної судової процедури та з огляду на цілі та завдання статті 6 Конвенції³.

ЄСПЛ визнавав, що право на публічне проголошення рішення не є порушеним, коли в судовому засіданні проголошується тільки резолютивна частина⁴. Також ЄСПЛ не визнавав порушення, коли

¹ Господарський процесуальний кодекс України

Стаття 4-4. Гласність розгляду справ

Розгляд справ у господарських судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці, або коли сторони чи одна з сторін обгрунтовано вимагають конфіденційного розгляду справи і подають відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті.

Про розгляд справи у закритому засіданні або про відхилення клопотання з цього приводу виноситься ухвала.

Судовий процес фіксується технічними засобами та відображається у протоколі судового засідання у порядку, встановленому цим Кодексом.

² Див. справу "Стоурер проти "Брітіш Гез" (*Storer v. British Gas plc*) [2000] 1 WLR 123.

³ Рішення у справі "Претто та інші проти Італії" (*Pretto and others v. Italy*) від 8 грудня 1983 року, Series A, № 71, п. 26.

⁴ Ухвала у справі "Крочіані та інші проти Італії" (*Crociani and Others v. Italy*), заяви №№ 8603/79, 8722/79, 8723/79 і 8729/79, ухвала Комісії від 18 грудня 1980 року, Decisions and Reports 22, п. 147.

рішення передавалось до секретаріату суду, де будь-хто міг з ним ознайомитись¹, а також коли рішення надсилалось сторонам поштою та передавалось до секретаріату, де будь-яка особа, яка довела свій законний інтерес до результатів розгляду справи, могла отримати доступ до тексту рішення².

Стаття 6 Конвенції передбачає низку винятків із загального права на публічний розгляд справи. Громадськість та преса можуть бути не допущені до процесу або окремих його частин в інтересах захисту моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, або якщо того вимагають інтереси неповнолітніх чи захист приватного життя сторін.

ЄСПЛ часто визнає за національними судами певні межі розсуду при застосуванні зазначених підстав, залишаючи за собою право кінцевого нагляду за використанням таких дискреційних повноважень на підставі власного незалежного аналізу обставин справи³.

Терміну "громадський порядок" ЄСПЛ надає широке тлумачення, яке є ширшим за поняття "дотримання порядку впродовж судового засідання". Наприклад, у справі "Дінне проти Франції" (*Diennet v. France*) ЄСПЛ розглянув аргумент держави про те, що закритий розгляд справи був обумовлений необхідністю збереження лікарської таємниці, саме з точки зору громадського порядку. У зазначеній справі ЄСПЛ не встановив наявності підстав для закритого розгляду справи, зваживши на той факт, що вона стосувалася виключно питання про те, чи може лікар консультувати хворих шляхом листування з ними; тому жодної необхідності у збереженні таємниці не було⁴. З іншого боку, ЄСПЛ визнав, що при розгляді дисциплінарних правопорушень ув'язнених забезпечення відкритого судочинства накладало б на державу надмірний тягар з точки зору забезпечення громадського порядку.

Що стосується національної безпеки, то практика ЄСПЛ з цього приводу є досить новою. ЄСПЛ зазначив, що для держави може бути необхідним збереження державних таємниць, але значно більш важливим фактором є необхідність вживати всіх потрібних заходів із забезпечення справедливого судочинства, одним із найсуттєвіших

¹ Див. згадуване вище рішення у справі "Претто та інші проти Італії" (*Pretto and others v. Italy*), п. 27.

² Рішення у справі "Зуттер проти Швейцарії" (*Sutter v. Switzerland*) від 22 лютого 1984 року, Series A, № 74, с. 13, пп. 31–34.

³ Див.: *Pieter Van Dijk and G.J.H. Van Hoof. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights* ("Теорія та практика ЄКПЛ"), Brill, 1998, с. 440.

⁴ Рішення у справі "Дінне проти Франції" (*Diennet v. France*) від 26 вересня 1995 року, Series A, № 325-A, п. 34.

чинників якого є відкритість. Перед тим, як виключити публіку з процесу, суд має, по-перше, прийняти чітке мотивоване рішення з цього приводу, зазначивши, які саме державні інтереси обґрунтовують закритий процес, і, по-друге, обмежити секретність тією мірою, наскільки це виправдовується захистом зазначеного інтересу¹.

Коли йдеться про інтереси неповнолітніх, то ЄСПЛ визнає за судами право призначати закритий судовий розгляд незалежно від позиції сторін². Однак коли мова йде про захист приватного життя сторін, то застосування цієї підстави судом всупереч поданням учасників процесу для ЄСПЛ часто є підставою для визнання порушення статті 6 Конвенції³.

Інтереси судочинства, як правило, перетинаються з іншими інтересам, які були зазначені вище⁴. На практиці вони, зокрема, застосовуються для захисту свідків⁵. Але й у такому випадку ЄСПЛ вимагає, щоб суди надавали мотивоване рішення, зазначаючи, яким саме чином відкрите судочинство може становити загрозу для свідків або потерпілих, та вказуючи інформацію, на підставі якої робиться такий висновок. Сторони повинні мати можливість вільно оцінити таку інформацію та висловитись з її приводу. Сам по собі факт, наприклад, пред'явлення заявникові обвинувачення за вчинення тяжкого злочину не дає суду підстав для обмеження доступу публіки до залу засідань⁶.

2.5. Судовий розгляд впродовж розумного строку

2.5.1. Загальний огляд

Стаття 6 ЄКПЛ гарантує право на розгляд справи впродовж розумного строку. Ця гарантія має на меті захистити всі сторони від

¹ Рішення у справі "Беляшев проти Росії" (*Belashev v. Russia*) від 13 листопада 2007 року, заява № 28617/03, п. 83.

² Рішення у справі "В. та Р. проти Сполученого Королівства" (*B. and P. v. the United Kingdom*), заяви №№ 36337/97 і 35974/97, п. 40 ECHR 2001-III.

³ Див., зокрема, рішення у справі "Олюїч проти Хорватії" (*Olujić v. Croatia*) від 5 лютого 2009 року, заява № 22330/05, п. 76.

⁴ Див.: *Stephanos Stavros*, *The Guarantees for Accused Persons Under Article 6 of the European Convention on Human Rights. An Analysis of the Application of the Convention and a Comparison with Other Instruments* ("Гарантії прав обвинувачених згідно зі статтею 6 ЄКПЛ: Аналіз застосування Конвенції в порівнянні з іншими правовим інструментами"). Kuler, 1993, с. 193.

⁵ Рішення у справі "Х. проти Норвегії" (*X. v. Norway*) від 16 липня 1970 року, заява № 3444/67, *Yearbook* 13, с. 302.

⁶ Рішення у справі "Беляшев проти Росії" (*Belashev v. Russia*), *opt. cit.*, п. 86.

надмірних процесуальних затримок і наголошує на важливості відправлення судочинства без зволікань, які можуть поставити під загрозу його ефективність та довіру до суду¹. Гарантія розумного строку також поширюється на виконавче провадження².

Суд завжди утримувався від визначення конкретного максимального строку провадження; натомість він у кожному конкретному випадку в світлі обставин справи визначає, чи тривалість певної процедури може вважатися розумною.

Суд у 2 етапи оцінює, чи тривалість провадження перевищила розумний строк.

Спочатку Суд визначає, про який часовий проміжок взагалі йдеться, тобто скільки насправді тривало провадження. Потім — на другому етапі — Суд оцінює, чи такий строк був належним або надмірно довгим.

2.5.2. Фактична тривалість провадження

В цивільних справах часовий проміжок, який Суд бере до уваги, зазвичай починається з початку судового провадження, тобто з моменту оформлення першої ухвали про порушення провадження у справі. Утім, досліджуваний часовий проміжок може в окремих справах обчислюватись і з більш ранньої дати, наприклад, коли заявникові доводиться пройти певну процедуру до передачі справи до суду. Кінцем провадження є момент, коли судові рішення стає остаточним³ або — у виконавчому провадженні — коли постановлене судом рішення стає виконаним.

2.5.3. Розумні строки провадження

Оцінюючи, чи тривалість провадження була розумною, ЄСПЛ застосовує 4 критерії:

- складність справи;
- поведінку заявника;
- поведінку органів держави і
- важливість вирішуваного судом питання.

¹ Див.: *Harris et al.*, *The Law of the European Convention on Human Rights*, 2nd edition, с. 278, та *Interrights Manual for Lawyers — Fair trial 2007*, с. 52.

² Рішення ЄСПЛ у справі "Ді Педі проти Італії" (*Di Pede v. Italy*) від 29 серпня 1996 року, заява № 83/1995/589/675.

³ Див., наприклад, рішення у справі "Пульезе проти Італії" (*Pugliese v. Italy*) (№ 2), заява № 25/1990/216/278.

Ці критерії зазначені в рішенні ЄСПЛ у справі "Сюрмелі проти Німеччини" (*Sürmeli v. Germany*)¹.

Подеколи Суд об'єднує оцінку питання важливості питання спору для заявника з оцінкою того, як діяли державні органи.

Складність справи

При оцінці того, чи строки провадження були розумними, важливим фактором є складність справи. Чим складніша справа, тим тривалішим може виявитись провадження. Складність справи може зумовлюватись такими чинниками, як:

- велика кількість свідків;
- обсяг документів, які мають бути взяті до уваги для ухвалення рішення;
- необхідність залучення експертів;
- необхідність отримання доказів з інших країн;
- кількість складних питань процесуального або матеріального права, які треба вирішити, і
- поведінка державних органів.

Оцінюючи поведінку держави, Суд визначає, чи держава виконала свої обов'язки, чи держава (сама держава, а не окремий суддя) вдалася до дій для належного прискорення провадження і створила умови, необхідні для проведення судового розгляду в розумні строки. Обов'язок держави прискорити провадження існує і в системах, де цивільне провадження ініціюється сторонами. У справі "Сюрмелі проти Німеччини" ЄСПЛ зазначив, що "відповідно до усталеної судової практики навіть у правових системах, де застосовується той принцип, що процесуальна ініціатива належить сторонам (*Parteimaxime*) (як це передбачено в німецькому Цивільному процесуальному кодексі), поведінка сторін не звільняє суди від забезпечення швидкого судового розгляду згідно з вимогами пункту 1 статті 6"².

Національний суд також несе відповідальність за швидкість процесу судочинства у випадках, коли залучається експерт. У справі "Скопелітті проти Італії" (*Scopelitti v. Italy*) експерту було доручено подати висновки впродовж 90 днів, а він для підготовки експертного висновку витратив понад 16 місяців. ЄСПЛ не погодився з аргументом італійського уряду про те, що заявник сам мав докласти зусиль для того, щоб забезпечити призначення іншого експерта, або щоб вже призначений експерт надав своєчасно свій висновок:

¹ Див. рішення Великої палати у справі "Сюрмелі проти Німеччини" (*Sürmeli v. Germany*) від 8 червня 2006 року, заява № 75529/01, п. 128.

² Див. рішення великої палати ЄСПЛ у справі "Сюрмелі проти Німеччини" (*Sürmeli v. Germany*) від 8 червня 2006 року, заява № 75529/01, п. 129.

"Стосовно першого періоду, який розглядається, Суд погоджується з тим, що підготовка експертизи стикнулася з певними труднощами. Проте Суду важко збагнути, чому на експертизу необхідно було чекати, як мінімум, майже 16 місяців. Суд відзначає, що експерт не просив подовжити встановлений йому, за його ж пропозицією, строк у 90 днів і не з'явився на слуханні. Крім того, Суд дотримується думки, що на відміну від стверджуваного Урядом, пані Скопелліті не була зобов'язана заявляти клопотання перед суддею-слідчим про заміну експерта. В будь-якому разі такий її крок спричинив би подальшу затримку, і відповідне рішення мав прийняти суддя з своєї власної ініціативи відповідно до ст. 196 Цивільного процесуального кодексу. Нарешті, Суд наголошує, що експерт працював у рамках судового провадження під наглядом судді, який залишався відповідальним за підготовку до слухання та його швидке проведення".

Відповідальність держави не завжди виникає через факт бездіяльності або недбалості судді або суддів, які розглядають справу¹. Якщо суддя в суді не може слухати справу через надмірну кількість справ або за браком обладнання чи інших ресурсів, відповідальною за це вважається держава. Згідно з юриспруденцією ЄСПЛ "держави мають побудувати свої правові системи в такий спосіб, щоб суди могли гарантувати кожному право на отримання остаточного рішення про визначення цивільних прав і обов'язків впродовж розумного строку".

Поведінка заявника

Оцінюючи, чи тривалість провадження була розумною, Суд також бере до уваги поведінку заявника, тобто те, як його власні дії вплинули на тривалість провадження в його справі. Логіка тут полягає в тому, що заявник, котрий сам спричинив до зволікань у провадженні, не може потім скаржитися на завелику тривалість розгляду справи. Прикладами затримок, які сталися через заявника, є відкладення слухань за його клопотаннями, подовження термінів за його поданнями, затримки через неявку заявника до суду попри належний виклик або внаслідок подання безпідставних клопотань. Однак слід пам'ятати, що не кожна затримка, спричинена самим заявником, виправдовує задовге провадження: треба визначити, якою мірою затримка в цілому була викликана поведінкою заявника. Наприклад, у вже згадуваній справі "Сюрмелі проти Німеччини" Суд зазначив, що заявник сприяв надмірній тривалості провадження:

"Щодо поведінки заявника Суд бере до уваги, що він неодноразово просив подовжити наданий йому час і чотири рази звертався з

¹ Рішення у справі "Фрідлендер проти Франції" (*Frydlender v. France*), заява № 30979/96.

клопотаннями про відвід одного чи кількох суддів регіонального суду. Він також у кількох випадках вимагав проведення додаткових експертиз і заперечував експертам, одного разу навіть вимагаючи запобігання дисциплінарного провадження проти одного з них. Більш того, попри наявність адвоката, заявник багато разів особисто контактував з регіональним судом, звертаючись письмово або телефоном. Крім того, заявник відкликав дану раніше — в судовому засіданні 9 липня 2001 року — усну згоду на приєднання до матеріалів його справи свідчень перед апеляційним судом з соціальних питань. Усім цим заявник сам сприяв затримкам у провадженні по справі. З іншого боку, заявника не можна критикувати за використання деяких засобів правового захисту, наданих йому німецьким законодавством, хоча національні органи не можуть вважатися відповідальними за подовження тривалості провадження, що мало місце внаслідок таких дій".

Попри зазначене вище, в цій справі ЄСПЛ дійшов висновку про порушення статті 6 Конвенції, бо поведінка заявника не була причиною більшості затримок у провадженні в його справі.

Важливість питання, яке вирішується судом, для заявника

Насамкінець, Суд зважає на важливість питання для заявника. Деякі питання, наприклад, трудові чи пенсійні спори потребують дуже швидкого вирішення судом в силу особливого значення цих питань для заявників.

Для господарських судів питання тривалості провадження не мало б стояти так гостро, як для цивільних судів, з огляду на статтю 69 Господарського процесуального кодексу України, де чітко зазначений строк вирішення спору у суді першої інстанції (за загальним правилом — не більше 2 місяців з дня одержання позовної заяви). Однак інколи має місце зловживання процесом, коли оскаржуються процесуальні документи, які не підлягають оскарженню. Метою такого оскарження є свідоме, а нерідко — і відверте затягування процесу, а то і взагалі зрив розгляду спору.

Наприклад, Верховним Судом України навіть був виданий інформаційний лист від 17 січня 2005 року № 1/3.2, яким, реагуючи на порушення статті 22 "Права та обов'язки сторін" Господарського процесуального кодексу України в частині подання апеляційних і касаційних скарг на ухвали господарського суду, які не може бути оскаржено, і посилаючись на частину 1 статті 106 (право на апеляційне оскарження), частину 1 статті 111-13 (право на касаційне оскарження) і статтю 111-22 Господарського процесуального кодексу України (право на касаційне оскарження до Верховного Суду) Верховний Суд вказав на необхідність безпосередньо місцевим або апеляційним судам або Вищому господарському суду України повертати заявникам скарги на ухвали судів, які не підлягають оскарженню.

3 серпня 2007 року інформаційним листом № 01-8/622 Вищий господарський суд України за підписом заступника Голови суду В. Москаленка, констатуючи поширення практики заявлення численних і безпідставних відводів суддям, спрямованих на затягування процесу і посилаючись на статтю 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статтю 20 і статтю 22 Господарського процесуального кодексу України, вказав на право і можливість судів в таких випадках продовжувати розгляд справ у тому ж засіданні з обов'язковим зазначенням про це в судовому рішенні та з наведенням у ньому відповідних мотивів.

Особливістю господарського права є передусім те, що за ним стоїть економіка як базовий критерій, і прискорений розгляд справи зумовлений суттю бізнес-відносин.

2.5.4. Незалежність суду

Питання незалежного суду розглядалося вже в першому рішенні проти України — у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України¹. ЄСПЛ зазначив, що він не може не звернути увагу на численні випадки втручання в провадження українськими органами державної влади на найвищому рівні. Якими б не були мотиви, представлені Урядом на виправдання такого втручання, Суд вважає, що воно, з огляду на його зміст та спосіб здійснення (наприклад, листом від 3 лютого 1998 року Президент України дав вказівку Голові Вищого арбітражного суду "захистити інтереси громадян України"; 19 травня 1998 року своєю резолюцією Президент України знову звернув увагу Голови Вищого арбітражного суду на необхідність захисту інтересів держави. 28 травня 1998 року Голова Вищого арбітражного суду направив голові арбітражного суду Київської області копію резолюції Президента України від 19 травня 1998 року з вказівкою взяти її до уваги при розгляді справи заявника)² є таким, що суперечить поняттю "безсторонній і незалежний суд" в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції.

Не спекулюючи щодо того, який вплив це втручання мало на хід судового розгляду, Суд констатує в контексті справи, що заявник міг об'єктивно мати побоювання стосовно незалежності та безсторонності судів. Ці випадки втручання з боку органів державної влади відображають, крім того, брак поваги до самого функціонування судової гілки влади³.

¹ Рішення у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*) від 25 липня 2002 року, заява № 48553/99.

² Див. пп. 18, 22, 24 рішення у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*) від 25 липня 2002 року, заява № 48553/99.

³ Рішення у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*) від 25 липня 2002 року, заява № 48553/99, п. 80.

2.5.5. Безсторонність суду

Варто зазначити, що слово "безсторонній" в українській мові означає "який складає думку про кого-, що-небудь або щось робить на підставі об'єктивних фактів, а не особистого почуття; неупереджений, справедливий, об'єктивний // Який постає (постав) не з особистого почуття (прихильності, неприязні чи упередження тощо"¹.

Однією з перших справ ЄСПЛ, де розглядалося питання безсторонності, була справа "П'єрсак проти Бельгії"² (рішення від 1 лютого 1982 року). У цій справі виникло питання щодо безсторонності судді, який за характером попередньої роботи в прокуратурі міг мати справу з цим випадком, а згодом у новій якості брав участь в його розгляді. Європейський суд з прав людини зазначив у рішенні таке:

"Незважаючи на те, що безсторонність, зазвичай, означає відсутність упередження чи схильності, її відсутність чи, навпаки, наявність може бути перевірена різними способами відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції. В цьому контексті можна провести розмежування між суб'єктивним підходом, що відображає особисті переконання конкретного судді з конкретної справи, і об'єктивним підходом, який визначає, чи були достатні гарантії, щоб виключити будь-який сумнів з цього приводу".

Таким чином, рішення у справі "П'єрсак проти Бельгії" мало визначальний вплив на формування усієї практики Суду щодо цього питання, оскільки в ньому ЄСПЛ вперше провів розмежування суб'єктивного та об'єктивного підходів до безсторонності та вказав на можливість її перевірки різними способами. Варто зазначити, що абзац 1 пункту 30 цього рішення став широко цитованим і дав підстави для подальшого розвитку принципу безсторонності суду в практиці ЄСПЛ. Вже через 2 роки в іншому рішенні, яке також стало не менш відомим, — у справі "Де Кюббе проти Бельгії" (*De Cubber v. Belgium*)³ — ЄСПЛ, зробивши у п. 24 рішення посилання на справу П'єрсака, далі зазначив, що "навіть видимість може бути важливою". Далі ЄСПЛ відтворив англійський крилатий вислів, раніше вже наведений як цитата у рішеннях Суду⁴, згідно з яким "правосуддя повинно

¹ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. — Т. 1. — К.: Вид-во "Аконіт", 2001. — С. 88.

² Рішення у справі рішення "П'єрсак проти Бельгії" (*Piersak v. Belgium*) від 1 жовтня 1982 року, заява № 8692/79.

³ Рішення у справі "Де Кюббе проти Бельгії" (*De Cubber v. Belgium*) від 26 жовтня 1984 року, заява № 9186/80.

⁴ Наприклад, в рішенні у справі "Делькур проти Бельгії" (*Delcourt v. Belgium*) від 17 січня 1970 року, Series A, № 11, с. 17, п. 31.

не тільки чинитися, повинно бути також видно, що воно чиниться"¹ (п. 26); тому будь-який суддя, щодо якого є обґрунтовані підстави побоюватися браку безсторонності, має отримати відвід. "Йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди мають викликати в громадськості[...]"².

У справі Де Кюббе заявник стверджував про порушення принципу безсторонності з огляду на те, що один з 3-х суддів, який розглядав справу у кримінальному суді, раніше виступав у цій справі як суддя-слідчий. Держава як на виправдання посилалася на брак суддів та на необхідність розглянути справу впродовж розумного строку. ЄСПЛ нагадав, що держава — учасниця Конвенції повинна організувати свою правову систему таким чином, щоб забезпечити дотримання вимог пункту 1 статті 6³, і, поза сумнівом, безсторонність є однією з основних таких вимог. Оскільки її не було дотримано, ЄСПЛ визнав порушення у цій справі.

Наступним вартим уваги рішенням, де піднімалось питання безсторонності судді у кримінальному провадженні, стало рішення у справі "Фей проти Австрії" (*Fey v. Austria*)⁴ від 24 лютого 1993 року. Суд, нагадавши про суб'єктивний та об'єктивний підходи, зауважив таке:

"Щодо об'єктивного критерію необхідно визначити, чи, не беручи до уваги персональну поведінку судді, існують встановлені факти, які б викликали сумніви щодо його безсторонності. В цьому аспекті навіть видимість має певне значення. [...]. Тому при визначенні того, чи в певній справі є достатні підстави для побоювання щодо небезсторонності конкретного судді, точка зору обвинуваченого є важливою, проте не вирішальною. Вирішальним є, чи ці побоювання можуть вважатися об'єктивно обґрунтованими⁵.

У цьому зв'язку Суд вже попередньо зазначав, що лише той факт, що суддя приймав у справі рішення на досудовій стадії провадження, не може бути сприйнятий як обґрунтування побоювання щодо його безсторонності⁶[...]. Проте що має значення — це обсяг і природа

¹ В оригіналі це звучить як "justice must not only be done: it must also be seen to be done".

² Див. згадане рішення у справі "П'єрсак проти Бельгії" (*Piersak v. Belgium*) від 1 жовтня 1982 року, заява № 8692/79, п. 30.

³ Див. рішення у справі "Гінко проти Португалії" (*Guincho v. Portugal*) від 10 липня 1984 року, Серія А, № 81, п. 38.

⁴ Див. рішення у справі "Фей проти Австрії" (*Fey v. Austria*) від 24 лютого 1993 року, заява № 14396/88, пп. 27, 28 і 30.

⁵ Див., наприклад, заява № 14396/88, рішення у справі "Торгейр Торгейрсон проти Ісландії" (*Thorgeir Thorgeirson v. Iceland*) від 25 червня 1992 року, Серія А, № 239, п. 51.

⁶ Див., наприклад, рішення у справі "Хаушільдт проти Данії" (*Hauschildt v. Denmark*) від 24 травня 1989 року, Серія А, № 154, п. 50.

заходів, які були застосовані суддею на етапі досудового розслідування"¹.

В цій справі ЄСПЛ не виявив порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, оскільки обсяг і природа попередніх заходів, застосованих суддею окружного суду щодо заявника (зокрема, надсилання запитів до компетентних органів, банку, страхової компанії та призначення слухання по суті), цілковито відрізнялися від заходів, вчинених у справі Де Кюббе. Суд дійшов висновку, що безсторонність судді, яка проводила попередні заходи, а потім одноособово розглянула справу щодо обвинувачення заявника у шахрайстві, була згодом предметом апеляційного оскарження, і регіональний суд не виявив порушення, з посиланням на чинну норму Кримінально-процесуального кодексу. ЄСПЛ дійшов висновку, що побоювання заявника стосовно небезсторонності судді окружного суду не були обґрунтовано виправданими².

У справі "Пуллар проти Сполученого Королівства" (*Pullar v United Kingdom*) ЄСПЛ повторив, що принцип безсторонності є важливим елементом у підтриманні довіри громадськості до судової системи в демократичному суспільстві³. Проте з того факту, що член журі (один з 15 присяжних) був знайомий з одним із свідків у справі, не обов'язково впливає, що він був упереджений на користь свідчень цієї особи. У цій конкретній справі Суду необхідно було з'ясувати, чи стверджуване знайомство мало таку природу і ступінь, що могли б призвести до небезсторонності суду. ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення, зазначивши, що побоювання заявника щодо небезсторонності члена журі не були об'єктивно обґрунтованими, оскільки відповідний член журі, хоч і працював в юридичній фірмі молодшим працівником, не мав справи з матеріалами щодо обвинувачення заявника. Окрім того, його, як і решту присяжних, було обрано шляхом випадкового вибору серед місцевих жителів, вони усі склали присягу і були проінструктовані щодо безсторонньої оцінки свідчень усіх свідків⁴.

Ще однією надзвичайно важливою у практиці ЄСПЛ стала справа "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*)⁵, рішення від

¹ Див., наприклад, *mutatis mutandis*, рішення у справі "Де Кюббе проти Бельгії" (*De Cubber v. Belgium*) від 26 жовтня 1984 року, Серія А, № 86, пп. 29–30, і рішення у справі Торгейра Торгейрсона, Серія А, № 239, п. 53.

² Див. рішення у справі "Фей проти Австрії" (*Fey v. Austria*) від 24 лютого 1993 року, заява № 14396/88, пп. 31–36.

³ Див. рішення у справі "Срадек проти Австрії" (*Sramek v. Austria*) від 22 жовтня 1984 року, заява № 8790/79, п. 42.

⁴ Див. рішення у справі "Пуллар проти Сполученого Королівства" (*Pullar v. United Kingdom*) від 10 червня 1996 року, заява № 20/1995/526/612.

⁵ Див. рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*) від 21 грудня 2000 року, заява № 33958/96.

21 грудня 2000 року. У пункті 44 рішення Суд відтворив загальні підходи до безсторонності — спершу досліджується суб'єктивний підхід, і якщо ніщо не свідчить про персональну поведінку конкретного судді у певній справі як про упереджену, тоді перевіряється об'єктивний критерій, зокрема, чи, окрім поведінки судді, існують встановлені факти, котрі можуть викликати сумніви в його безсторонності.

В справі, що розглядається, Адміністративний суд в кантоні Цюріх в Швейцарії складався з суддів, які працювали як повний робочий день, так і неповний робочий день; останні мали право практикувати як юридичні представники, за винятком, проте, роботи в суді, в якому вони працюють за сумісництвом. Заявник був втягнутий у судовий процес з муніципалітетом в Адміністративному суді кантону Цюріх, де інтереси муніципалітету представляв R., і справа закінчилася рішенням Федерального суду від 24 жовтня 1995 року. Окрім того, заявник був позивачем у іншій справі, де представником протилежної сторони був юрист W. Позов було подано 15 лютого 1995 року, і суддею у справі було призначено R. Водночас, R. та W., працюючи на умовах неповного робочого дня судьями в Адміністративному суді кантону Цюріх, мали робочі місця в одному кабінеті.

Таким чином, заявник перебував у ситуації, коли протягом певного часу R. виконував щодо нього функції юридичного представника протилежної сторони в одному провадженні та функції судді в іншому. Як наслідок, у справах, які розглядалися Адміністративним судом, заявник мав підстави побоюватися, що суддя R. бачитиме в ньому протилежну сторону. На думку ЄСПЛ, ця ситуація могла викликати у заявника обґрунтовані побоювання, що суддя не сприйматиме його справу з необхідною безсторонністю, і той факт, що R. та W., який представляв інтереси проти заявника в іншому провадженні, працювали в одному кабінеті, міг розглядатися як подальше підтвердження побоювань заявника, що суддя R. буде налаштований проти нього. Ці обставини, на думку Суду, були достатніми, щоб обґрунтувати побоювання заявника щодо небезсторонності судді R., і відповідно, Судом було визнано порушення пункту 1 статті 6 Конвенції¹.

Таким чином, в практиці Європейського суду були чималі напруження щодо безсторонності суду як елементу права на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції. Відтак, коли з'явилася перша українська справа, де піднімалася ця проблема, — "Білуха проти України"

¹ Див. рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*) від 21 грудня 2000 року, заява № 33958/96, пп. 45–50.

(*Belukha v Ukraine*), у якій заявниця скаржилася на небезсторонність Артемівського суду та його голови В.Л.Г., що розглядав її справу, — Суд у своєму рішенні від 9 листопада 2006 року відтворив більшість положень з вищезгаданих справ: "Фей проти Австрії", "Ветштайн проти Швейцарії", "Пуллар проти Сполученого Королівства" та ін.

Скарга заявниці ґрунтувалась на тому, що компанія-відповідач безкоштовно забезпечила суд ґратами для вікон та надала комп'ютер, а також відремонтувала опалювальну систему суду. Стосовно суб'єктивного критерію, особиста безсторонність суду презюмується доти, доки не надано доказів протилежного¹. Суд не був переконаний, що у цій справі достатньо ознак, щоб вирішити, що судді Артемівського суду, які розглядали справу заявниці, виявляли особисту упередженість. Стосовно об'єктивного критерію ЄСПЛ визначав, окремо від поведінки голови В.Л.Г., чи існували переконливі факти, які б могли свідчити про його безсторонність.

У цій справі Уряд не оспорював твердження заявниці стосовно того, що голова Артемівського суду, який одноособово розглядав справу заявниці в суді першої інстанції та чий рішення були залишені без змін судами вищих інстанцій, просив та безоплатно отримувал певне майно від компанії-відповідача. На думку Суду, за цих обставин побоювання заявниці щодо небезсторонності голови В.Л.Г. можна вважати об'єктивно виправданими, незважаючи на той факт, що Артемівський суд задовольнив одну із скарг заявниці. Більш того, суди вищих інстанцій, розглядаючи скарги заявниці, не взяли до уваги її твердження щодо цього питання. Отже, було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції².

У справі "Романова проти України" заявниця стверджувала, що всупереч статті 21 Цивільного процесуального кодексу суддя А. двічі брав участь у розгляді її цивільної справи в суді першої інстанції.

24 вересня 2001 року місцевий суд Центрального району міста Миколаєва (далі — районний суд) у складі судді А., який розглядав справу одноособово, задовольнив позов заявниці про незаконне звільнення та зобов'язав Український державний морський технічний університет (УДМТУ) негайно поновити її на роботі. УДМТУ оскаржив це рішення. 27 лютого 2002 року апеляційний суд Миколаївської області (далі — апеляційний суд) скасував зазначене рішення та направив справу на новий розгляд до районного суду в іншому складі суду. Однак справа знову була розглянута суддею А., який

¹ Див. згадуване вище рішення у справі "Ветштайн проти Швейцарії" (*Wettstein v. Switzerland*), п. 43.

² Див. рішення у справі "Білуха проти України" (*Belukha v. Ukraine*) від 9 листопада 2006 року, заява № 33949/02, пп. 51, 54.

12 липня 2002 року відмовив у задоволенні позову заявниці як необґрунтованого. Заявниця оскаржила це рішення. 25 вересня 2002 року апеляційний суд залишив рішення суду першої інстанції без змін та відхилив скаргу заявниці. Питання правомочності судді А. переглядати цю справу по суті не коментувалось в цій ухвалі апеляційного суду.

Заявниця подала касаційну скаргу, стверджуючи, між іншим, що її справа була розглянута суддею, який не був правомочний це робити. 19 лютого 2003 року Верховний Суд України відхилив скаргу заявниці, встановивши, що не було жодних порушень норм процесуального чи матеріального права з боку судів нижчих інстанцій.

ЄСПЛ, розглядаючи заяву за пунктом 1 статті 6 Конвенції, зазначив, що стаття 21 Цивільного процесуального кодексу України передбачає, що суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участь у її новому розгляді після повернення справи судом вищої інстанції. Ця стаття демонструє мету національного законодавства усунути всі розумні сумніви щодо безсторонності такого суду¹. Відповідно, недотримання цієї норми означає, що апеляційна скарга заявниці розглядалась судом, чия безсторонність навіть з позиції національного законодавства можна піддати сумніву². Таким чином, мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції³.

Отже, сприйняття сторонами суду та судді як неупередженого і безстороннього є надзвичайно важливим, і судді треба повсякчас про це пам'ятати. При цьому суддя не лише повинен бути безстороннім, але й видаватися таким, тобто справляти враження неупередженого. Відтак, судді треба уникати ситуацій, які б могли породити сумнів щодо його безсторонності, що трапляється, наприклад, коли одна із сторін або її представник перебуває в кабінеті судді доти, доки інші чекають у коридорі на початок судового засідання.

При спілкуванні зі сторонами суддям слід послуговуватися нейтральною мовою, не виявляти національної, релігійної, соціальної, гендерної чи іншої упередженості, не піддаватися стереотипним міфам та не допускати, щоб власні переконання (наприклад, релігійні, політичні та інші) впливали на вирішення спору, а також сприймалися як такі, що могли б на нього вплинути. Важливо також, щоб обидві сторони могли відчутти себе вислуханими і почутими.

¹ Див. рішення у справі "Пфайфер та Планкл проти Австрії" (*Pfeifer and Plankl v. Austria*) від 25 лютого 1992 року, Серія А, № 227, п. 36.

² Див. рішення у справі "Обершлік проти Австрії" (*Oberschlick v. Austria*) від 23 травня 1991 року № 1, Серія А, № 204, п. 49.

³ Див. рішення у справі "Романова проти України" (*Romanova v. Ukraine*) від 13 грудня 2007 року, заява № 33089/02, п. 24.

2.6. Розгляд визначеного в Конвенції поняття "суд, встановлений законом"

2.6.1. Вступ

Пункт 1 статті 6 Конвенції передбачає, що "кожен має право на ... розгляд його справи ... судом, встановленим законом".

При ухваленні тексту статті 6 органи, які його готували (Комітет експертів (листопад 1949 року), Конференція вископосадовців (березень—квітень 1950 року) та ін.) не приділили особливої уваги цьому елементу права на справедливий суд, який, до речі, відсутній у Загальній декларації прав людини. Скоріш за все, автори проекту статті 6 "позичили" цю норму з тексту проекту Пакту про громадянські та політичні права¹, який було ухвалено Комісією ООН з прав людини на конференції, що відбувалась у квітні—травні 1949 року в Лайк Саксес².

Іншими словами, сьогодні неможливо чітко встановити, що саме мали на увазі автори Конвенції під правом на суд, встановлений законом. З іншого боку, Суд прояснив, що це право ґрунтується на принципах верховенства права, який втілений у всіх положеннях Конвенції та протоколів до неї, та розподілу влади, який відокремлює судову гілку від виконавчої та законодавчої³.

Суд відзначив, що мета права на суд, встановлений законом, полягає у забезпеченні того, що "судова організація у демократичному суспільстві не залежить від виконавчої влади, а регулюється законом, ухваленим парламентом"⁴. При цьому під "законом" у цьому випадку розуміється законодавство щодо формування та компетенції судових органів⁵.

Іншими словами, мова йде про статутне право, тобто концепція "закону" у статті 6 Конвенції є вужчою, ніж у інших положеннях Конвенції⁶,

¹ Остаточний текст § 1 ст. 14 Пакту передбачає право "на ... розгляд справи ... судом, створеним на підставі закону".

² Див. інформаційний документ Preparatory Work on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Information document prepared by the Secretariat of the European Commission of Human Rights. DH 56(11), с. 9.

³ Рішення у справі "Йоргіч проти Німеччини" (*Jorgic v. Germany*) від 12 липня 2007 року, заява № 74613/01, п. 64.

⁴ Рішення у справі "Коєм та інші проти Бельгії" (*Coëme and Others v. Belgium*), заява № 32492/96 та інші, п. 98, ECHR 2000-VII.

⁵ Рішення у справі "Лавентс проти Латвії" (*Lavents v. Latvia*) від 28 листопада 2002 року, заява № 58442/00, п. 114.

⁶ Наприклад, щодо ст. 9 Конвенції (право на свободу релігії) Суд відзначив, що до поняття "закон" включаються норми як писаного (закони та підзаконні акти), так і неписаного права, а також судові прецеденти (див. справу "Лейла Шахін проти Туреччини" (*Leyla Sahin v. Turkey*) [GC], № 44774/98, п. 88, ECHR 2005-XI).

але ширшою за конституційне право¹. Це право передбачає, що організація судової гілки влади має регулюватись національним законодавцем, але її засади необов'язково мають бути передбачені в конституції².

2.6.2. Суд

Положення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо права на суд, встановлений законом, ставить у першу чергу питання про те, чи термін "суд" означає лише державні суди або, натомість, він включає й інші органи, які виконують судові функції.

В одній з своїх перших справ Суд був покликаний встановити, чи може вважатись "судом" ("tribunal" в офіційних — англійському та французькому текстах Конвенції) "палата візитерів", яка за призначенням міністра внутрішніх справ була компетентна розглядати спори між в'язнями та адміністрацією англійських тюрем. Суд зазначив, що "слово "суд" у пункті 1 статті 6 Конвенції необов'язково має розумітися як суд класичного виду, інтегрований у стандартну судову систему держави"³. Відзначивши, що палата виконувала за законом судові функції та була уповноважена виносити обов'язкові рішення, Суд визнав її "судом" у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

В подальшому Суд застосовував цей підхід до так званого "обов'язкового арбітражу", тобто до арбітражних органів, звернення до яких є обов'язковим для окремих видів спорів. Так, у справі "Літгоу та інші проти Сполученого Королівства" (*Lithgow and Others v. the United Kingdom*) ЄСПЛ визначав, чи є "судом" Арбітражний трибунал з авіаційної та суднобудівної промисловості, який за законом розглядав спори між власниками авіаційних та суднобудівних підприємств і державою щодо розмірів компенсації, яка сплачувалась при експропріації таких підприємств. Зазначивши, що термін "суд" в розумінні пункту 1 статті 6 ЄКПЛ поширюється не лише на державні судові органи, Суд встановив, що цей термін "може поширюватись на органи, які розглядають обмежене коло специфічних питань, якщо такий орган забезпечений відповідними гарантіями". Далі Суд, зазначивши, що процес в Арбітражному трибуналі був схожий на процес у

¹ Див.: *S. Trechsel, S. Summers, Human Rights in Criminal Proceedings* ("Права людини в кримінальному провадженні"), OUP, Oxford, 2005, сс. 50—51.

² Див.: *M. Luchtman, Choice of forum in an area of freedom, security and justice* ("Вибір форуму в області свободи, безпеки і справедливості"), *Utrecht Law Review*, 2011, Vol. 7, p. 86.

³ Рішення у справі "Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства" (*Campbell and Fell v. UK*) від 28 червня 1984 року, Series A, № 80, с. 39, п. 76.

державному суді та що його рішення могли бути оскаржені, визнав його "судом" у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції¹.

У низці українських справ Суд поширив дію гарантій пункту 1 статті 6 Конвенції на комісії з трудових спорів², які відповідно до ст. 224 Кодексу законів про працю України є обов'язковими первинними органами з розгляду деяких категорій трудових спорів та чії рішення, що набрали законної сили, виконуються у тому самому порядку, що й судові рішення³.

У відносно нещодавній справі "Компанія "Регент" проти України" Суд пішов навіть далі, прирівнявши до "суду" арбітражний трибунал, який за угодою сторін розглядав міжнародний комерційний спір⁴. Справа стосувалась невиконання рішення Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. Суд звернув увагу, що МКАС був утворений на підставі спеціального Закону "Про міжнародний комерційний арбітраж"; провадження в МКАС було таким самим, як і у державних судах; його рішення могло бути оскаржено до Київського апеляційного суду; нарешті, рішення МКАС виконувалось таким самим чином, як і рішення державних судів⁵.

На зазначених підставах Суд визнав, що МКАС при ТПП України може вважатись "судом" у розумінні статті 6 Конвенції⁶. При цьому необхідно взяти до уваги, що зміни у законодавстві України, які призвели до того, що наразі безпосереднє виконання рішення третейського або арбітражного суду є неможливим, може змінити ставлення Європейського суду до рішень МКАС, які не були підтвердженні виконавчим листом відповідного суду загальної юрисдикції⁷.

Отже, в практиці Суду було вироблено наступні критерії віднесення органів до категорії "судів" в розумінні статті 6 Конвенції:

- a) незалежність від виконавчої влади;
- b) безсторонність;

¹ Рішення у справі "Літгоу та інші проти Сполученого Королівства" (*Lithgow and Others v. the United Kingdom*) від 8 липня 1986 року, Series A, № 102, сс. 72–73, п. 201.

² Див., зокрема, справу "Руденко проти України" (*Rudenko v. Ukraine*), № 11412/02, п. 25, рішення від 29 листопада 2005 року; справу "Ромашов проти України" (*Romashov v. Ukraine*), заява № 67534/01, п. 23, рішення від 27 липня 2004 року.

³ Див. ст. 17 § 2 (5) Закону України "Про виконавче провадження".

⁴ Рішення у справі "Компанія "Регент" проти України" (*Regent Company v. Ukraine*).

⁵ Справа стосувалась рішення МКАС при ТПП України від 23 грудня 1998 року. На той час Закон України "Про виконавче провадження" передбачав, що рішення третейських судів виконувались у тому самому порядку, що й рішення державних судів.

⁶ Див. рішення у справі "Компанія "Регент" проти України" (*Regent Company v. Ukraine*) від 3 квітня 2008 року, заява № 773/03, п. 54.

⁷ Див. сучасну редакцію ст. 17 § 2(1) Закону України "Про виконавче провадження" та ст. 398-7 Цивільного процесуального кодексу України.

с) достатній термін каденції членів органу, який забезпечує їхню незалежність;

д) процес у таких органах має забезпечувати виконання гарантій справедливого судочинства¹;

е) такі органи видають рішення в межах своєї компетенції², які мають обов'язкову силу³;

ф) рішення таких органів можуть бути оскарженими до державних судів⁴.

При цьому не існує жодної вимоги, що такі органи не можуть виконувати інші, окрім судових, функції. Наприклад, у справі "Н. проти Бельгії" (*H v. Belgium*) Суд визнав Адвокатську раду м. Антверпена судом в розумінні статті 6 ЄКПЛ, незважаючи на те, що вона виконувала багато інших функцій (адміністративних, представницьких, консультаційних, дисциплінарних) крім, власне, розгляду спорів про поновлення адвокатської ліцензії⁵. Більш того, поєднання в одному органі судових та законодавчих функцій не заважає визнанню його "судом"⁶. З іншого боку, поєднання судових функцій та виконавчої влади є неприпустимим, а органи, які поєднують такі функції, не можуть вважатись "судами" в розумінні статті 6 Конвенції⁷.

2.6.3. Суд, встановлений законом

Текст статті 6 Конвенції може скласти враження, що її вимоги є виконаними, коли справа заявника була розглянута будь-яким національним судом, який створений на підставі закону.

Однак Суд у кількох рішеннях наголосив, що фраза "встановлений законом" стосується не тільки юридичного підґрунтя самого по собі існування "суду", але також і дотримання судом спеціальних норм, які регулюють його юрисдикцію⁸. В одній з найперших справ,

¹ Пункти а)-d) див. у рішенні у справі "Рінгайсен проти Австрії" (*Ringeisen v. Austria*) від 16 липня 1971 року, Series A, № 13, с. 39, п. 95.

² Див., наприклад, рішення у справі "Срамак проти Австрії" (*Sramek v. Austria*) від 22 жовтня 1984 року, Series A, № 84, п. 36.

³ Рішення у справі "Ван де Хурк проти Нідерландів" (*Van de Hurk v. The Netherlands*) від 19 квітня 1994 року, Series A, № 288, п. 45.

⁴ Справа Літгоу (Lithgow), *opt. cit.*

⁵ Рішення у справі "Н. проти Бельгії" (*H v. Belgium*) від 30 листопада 1987 року, заява № 8950/80, п. 50.

⁶ Рішення у справі "Деміколі проти Мальти" (*Demicoli v. Malta*) від 27 серпня 1991 року, п. 37, Series A, № 210.

⁷ Рішення у справі "Бентхем проти Нідерландів" (*Bentham v. The Netherlands*) від 23 жовтня 1985 року, Series A, № 97, с. 16, п. 43.

⁸ Рішення у справі "П'єрсак проти Бельгії" (*Piersack v. Belgium*) від 1 жовтня 1982 року, № 8692/79, п. 33.

що стосувалась права на суд, встановлений законом, — у справі "Цанд проти Австрії" (*Zand v. Austria*) — Комісія висловила думку, що термін "суд, встановлений законом", в пункті 1 статті 6 Конвенції регулює "всі організаційні засади судочинства, включаючи питання, що стосуються юрисдикції визначених категорій судів"¹.

Розглядаючи скарги заявників на порушення права на розгляд справи судом, встановленим законом, Європейський суд насамперед звертає увагу на 2 аспекти судочинства: формування суду та його компетенцію.

Суд неодноразово зазначав, що формулювання "суд, встановлений законом", стосується не тільки правових засад судочинства, але й законності складу суду². У кількох справах Суд зіткнувся із необхідністю перевірки того, чи був склад суду сформований відповідно до національного законодавства.

Зокрема, у справі "Посохов проти Росії" Суд розглянув ситуацію, коли рішення в кримінальній справі заявника приймалось судом у складі професійного судді та 2 народних засідателів. Останні не входили до складу списку, який мав бути сформований відповідно до закону Російської Федерації "Про народних засідателів", бо такого списку в районі складено не було. Також на порушення закону вони не були призначені шляхом жеребкування, знову ж таки у зв'язку з відсутністю списку засідателів. Суд визнав у цій справі порушення пункту 1 статті 6³.

У дещо схожій справі "Гуров проти Молдови" Суд визнав порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції розгляд цивільної справи суддею, строк каденції якого на момент розгляду справи закінчився, але він продовжував виконувати судові повноваження за відсутності будь-яких правових підстав⁴.

Важливий приклад застосування цього правила, який має неабияке значення для української практики, наведений в рішенні "Компанія "DMD GROUP" проти Словаччини" (*DMD GROUP, a.s. v. Slovakia*). У цій справі голова місцевого суду своїм наказом призначив себе суддею у справі заявника замість іншого судді та того самого дня припинив провадження у справі. Це рішення не підлягало оскарженню. Суд звернув увагу, зокрема, на такі обставини: а) питання

¹ Справа "Цанд проти Австрії" (*Zand v. Austria*), заява № 7360/76, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 року, Decisions and Reports (DR) 15, сс. 70 і 80.

² Див., наприклад, рішення у справі "Бускаріні проти Сан-Марино" (*Buscarini v. San Marino*) від 4 травня 2000 року, заява № 31657/96.

³ Справа "Посохов проти Росії" (*Posokhov v. Russia*), заява № 63486/00, пп. 41—43, ECHR 2003-IV.

⁴ Справа "Гуров проти Молдови" (*Gurov v. Moldova*), заява № 36455/02, п. 38, рішення від 11 липня 2006 року.

передання справ від одного судді до іншого не було достатньо чітко врегульоване в національному праві, яке не передбачало жодних гарантій проти зловживань; б) мало місце поєднання адміністративних функцій голови суду і відправлення правосуддя ним як суддею; в) єдиним документом, що регулював розподіл справ, був розклад роботи, який безконтрольно змінювався головою суду. Зваживши на ці обставини, Суд визнав порушення права на суд, "встановлений законом"¹.

Таким чином, Суд вважає, що відверте порушення процедури призначення представників судової влади, яка визначена національним законодавством, або нечіткість законодавства, що створює умови для зловживань, дає підстави для визнання порушення права на суд, встановлений законом, яке гарантоване пунктом 1 статі 6 Конвенції.

Першою справою, в якій Суд розглянув питання компетенції суду у світлі вимоги "суду, встановленого законом", є справа "Коем та інші проти Бельгії". У цій справі Касаційний суд Бельгії (верховний судовий орган країни) виніс вирок у першій інстанції щодо міністра уряду та 4 інших осіб, які ніколи не обіймали міністерських постів, хоча відповідно до національного законодавства цей суд був повноважним виносити рішення у першій інстанції тільки щодо міністрів. ЄСПЛ дійшов висновку, що Касаційний суд не мав ознак "суду, встановленого законом" стосовно цих 4 осіб та визнав порушення пункту 1 статті 6 Конвенції².

У справі "Сокурєнко і Стригун проти України" у Суду не було сумнівів в тому, що Верховний Суд України мав компетенцію переглядати в рамках процедури "другої касації" рішення господарських судів. Однак Суд звернув увагу на рішення, винесене Верховним Судом за результатами такого перегляду, а саме на скасування постанови Вищого господарського суду та залишення в силі постанови Київського апеляційного господарського суду.

Стаття 111-18 Господарського процесуального кодексу України, яка визначала повноваження Верховного Суду в цій процедурі, не передбачала для нього права ухвалювати такі рішення. Суд дійшов висновку, що Верховний Суд не міг ухвалювати рішення, не передбачені законом, не надаючи при цьому будь-якого пояснення такому виходу за межі власної компетенції. Суд визнав порушення права заявників на "суд, встановлений законом"³.

¹ Рішення у справі "Компанія "DMD GROUP" проти Словаччини" (*DMD GROUP, a.s. v. Slovakia*) від 5 жовтня 2010 року, заява № 19334/03, пп. 62–72.

² Рішення у справі "Коем та інші проти Бельгії" (*Coëme and Others v. Belgium*), заяви №№ 32492/96 та інші, п. 107-8, ECHR 2000-VII.

³ Рішення у справі "Сокурєнко та Стригун проти України" (*Sokurenko and Strygun v. Ukraine*) від 20 липня 2006 року, заяви №№ 29458/04 і 29465/04, п. 24.

Необхідно зазначити, що рішення у справі Сокурєнко і Стригун було прийняте Судом із мінімальною більшістю (4 голоси "за" і 3 "проти"). Утім, наступне рішення в подібній ситуації було ухвалене одностайно¹.

2.7. Вплив ЄКПЛ на справи за комерційними позовами

Ставки в справах за комерційними позовами часто високі. Тому надзвичайно важливо, щоб судовий розгляд комерційних позовів відповідав найвищим стандартам, і щоб при цьому дотримувалися міжнародні стандарти. Стаття 6 ЄКПЛ містить ряд гарантій, що застосовуються у розгляді комерційних позовів. На додаток до права на незалежний і неупереджений суд та право на невідкладний розгляд справи судом, стаття 6 також закріплює право на справедливий судовий розгляд. Хоча "справедливий судовий розгляд" — це цілісний термін, який означає більше, ніж суму його частин, він закріплює ряд гарантій, які повинні бути дотримані. Зокрема, учасники процесу повинні бути на рівних правах, вони повинні мати повну інформацію про докази, надані протилежною стороною, отримати можливість представити свою позицію щодо них, а також мати можливість викласти свою точку зору. Компетентний суд повинен розглянути представлені йому докази та їх правові наслідки, а рішення повинно відображати виконані дії. Поважаючи ці принципи, суди не лише сприяють здійсненню правосуддя у кожній окремій справі, але також діють в інтересах верховенства закону та суспільства в цілому.

¹ Рішення у справі "Верітас проти України" (*Veritas v. Ukraine*) від 13 листопада 2008 року, заява № 39157/02.

3. Стаття 1 Протоколу 1 до Європейської конвенції з прав людини

Стаття 1 Захист власності

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

3.1. Загальний огляд

Стаття 1 Протоколу 1 захищає право мирно володіти майном. Відтак, вона, по суті, гарантує право на власність. Як зазначив Суд у справі "Маркс проти Бельгії":

"Визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, стаття 1 Першого протоколу, по суті, гарантує право власності"¹.

Слід зазначити, що поняття майна або власності підлягає автономному тлумаченню і може відрізнятися від його тлумачення в деяких державах — членах Конвенції (докладніше див. нижче).

Подеколи захист власності згідно зі статтею 1 Протоколу 1 співпадає із захистом житла, гарантованим у статті 8. В принципі, стаття 8 гарантує право на доступ до житла і проживання в ньому і право не бути виселеним, а майнові права захищаються статтею 1 Першого протоколу²; однак, чітку демаркаційну лінію не завжди легко провести. У справі "Лоїзиду проти Туреччини"³ ЄСПЛ постановив, що перешкодження у доступі до житла впродовж 16 років дорівнювало втручанню у право мирно володіти майном. Заявниця у цій справі

¹ Рішення у справі "Маркс проти Бельгії" (*Marcx v. Belgium*) від 13 червня 1979 року, заява № 6833/74, п. 63.

² Див. вже згадувану книгу Гарріса та інших: *Harris et al., Law of the European Convention on Human Rights*, 2nd edition, с. 377.

³ Рішення у справі "Лоїзиду проти Туреччини" (*Loizidou v. Turkey*) від 18 грудня 1996 року, заява № 15318/89.

мала земельні ділянки на Кіпрі. Через присутність турецьких військ вона 16 років була позбавлена доступу до своєї власності. Суд вирішив, що таке ненадання доступу хоч і не вплинуло на права заявниці як власниці, все ж негативно вплинуло на її майнові права, через що вона втратила контроль над своєю землею і була позбавлена можливості використовувати її на власний розсуд; це становило втручання у право мирно володіти майном.

Стаття 1 Першого протоколу забороняє невиправдане втручання у володіння майном і, відтак, з неї можуть випливати позитивні зобов'язання захищати право на власність¹. Позитивні зобов'язання можуть включати заходи із захисту власності від руйнування, прийняття адекватного законодавства, яке забороняє втручання третіх сторін у право власності, тощо.

Захист, передбачений у статті 1 Першого протоколу, не є безмежним, і за певних умов позбавлення майна або контролю над ним дозволяється.

Перший протокол набув чинності 18 травня 1954 року. Той факт, що право на власність не потрапило до оригінального тексту ЄКПЛ, а було додане до захищених прав пізніше, свідчить про труднощі, які постали перед державами-учасницями в процесі досягнення згоди щодо цього права². Навіть по досягненні компромісу право на власність було гарантоване із значними обмеженнями, спрямованими забезпечити потреби загального блага та інтересів суспільства.

Згідно з усталеною практикою ЄСПЛ стаття 1 Першого протоколу містить 3 норми або правила, що визначені Судом у справі "Спорронг та Лоннрот проти Швеції":

"Ця стаття (стаття 1 Першого протоколу) містить 3 чіткі норми. Перша норма загального характеру визначає принцип мирного володіння майном, проголошений у першому реченні першого пункту. Друга норма стосується позбавлення власності та ставить це в залежність від певних умов; ця норма викладена в другому реченні цього самого пункту. Третя норма визначає, що держави, окрім іншого, можуть здійснювати контроль за користуванням майном, приймаючи закони, які вони вважають за необхідне запровадити задля досягнення такої цілі; ця норма міститься в другому пункті"³.

¹ Див.: *Van Dijk et al.*, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, 4th edition, с. 864.

² Там само.

³ Рішення у справі "Спорронг та Лоннрот проти Швеції" (*Sporrong and Lonnrath v. Sweden*) від 23 вересня 1982 року, заява № 7151/75, п. 61.

Три норми є взаємно пов'язаними:

"Друга та третя норми, які стосуються конкретних випадків втручання у право мирно володіти майном, мають розглядатися в світлі загального принципу, відображеного в першій нормі"¹.

Про це варто завжди пам'ятати, хоч далі в цьому тексті 3 норми розглядаються окремо. Зокрема, кожної норми стосуються наведені нижче роз'яснення щодо поняття "майна" або дотичних прав фізичних і юридичних осіб. Як зазначив ЄСПЛ у справі "Пердігао проти Португалії", ситуації, передбачені в другому реченні першого пункту і в другому пункті, становлять собою лише конкретні випадки втручання у право мирно володіти майном, гарантоване загальним правилом, яке проголошене в першому реченні².

3.2. Перша норма — право мирно володіти майном

3.2.1. Юридичні та фізичні особи

З тексту статті 1 Першого протоколу зрозуміло, що ця стаття, по-перше, захищає права "кожного", тобто будь-якої фізичної особи, незалежно від того, чи така особа має громадянство держави, дії якої оскаржує. Наприклад, кілька справ, у яких Суд визнав порушення статті 14 Конвенції (заборона дискримінації) у зв'язку з майновими правами, передбаченими статтею 1 Першого протоколу, були пов'язані саме з відмінностями в регулюванні національним законодавством отримання пенсії громадянами відповідної держави та іноземцями. Відповідно, заявниками в таких справах були саме іноземці³. Крім того, фізична особа може розраховувати на захист своїх майнових прав незалежно від того, чи отримала вона їх як приватна особа або у зв'язку із виконанням публічних повноважень. Так, у справі "Колишній король Греції та інші проти Греції" (*Former King of Greece & Others v. Greece*) заявником був колишній король Греції, який звернувся по захист майна, отриманого ним від держави за часів

¹ Рішення у справі "Прессос Компанія Нав'єра SA та інші проти Бельгії" (*Pressos Compania Naviera SA and others v. Belgium*) від 28 жовтня 1995 року, заява № 38/1994/485/567.

² Рішення у справі "Пердігао проти Португалії" (*Perdigao v. Portugal*) від 16 листопада 2010 року, заява № 24768/06, п. 62.

³ Рішення у справі "Андреева проти Латвії" (*Andrejeva v. Latvia*), заява № 55707/00, ECHR 2009.

його правління. У справі "Зубко та інші проти України" Суд розглянув скарги 3 діючих суддів та одного судді у відставці стосовно затримок у виплаті їхньої зарплати. При цьому стосовно 3 діючих суддів Суд відхилив скарги про порушення їхнього права на справедливий суд, бо існуюча на той момент практика Суду не визнавала застосування статті 6 Конвенції до трудових спорів державних службовців. Однак Суд визнав порушенням їхнє право власності на несплачену зарплату та присудив державі сплатити затримані суми і компенсувати завдану суддям моральну шкоду.

По-друге, стаття 1 Першого протоколу є єдиною статтею Конвенції, яка безпосередньо передбачає захист прав юридичних осіб. "Навіть якщо, читаючи текст Конвенції, не звертати увагу на ті статті, які за своєю суттю можуть стосуватися юридичних осіб, але в українському варіанті розпочинаються, наприклад, словом "кожен", ми все ж таки побачимо у статті 1 Першого протоколу що "кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном"¹. Стосовно України Суд визнавав порушення права власності таких юридичних осіб, як ТОВ "Терем"², СП "Агротехсервіс"³ та ін. Важливо зазначити, що місце реєстрації юридичних осіб, які зазнали порушень своїх прав, не має значення. Так, у справі "Компанія "Регент" проти України" держава була визнана винною в порушенні майнових прав юридичної особи, зареєстрованої на Сейшельських островах⁴.

Важливо звернути увагу на те, що не будь-яка юридична особа може звертатись із скаргами до Суду. "Юридична особа, яка вважає, що її права, передбачені Конвенцією та протоколами до неї, було порушено, може звернутись із заявою, якщо вона є недержавною організацією в розумінні статті 34 Конвенції"⁵.

Так, конвенційні органи визнали, що під категорію "державних структур" підпадають не тільки органи центральної влади відповідних держав, але також й органи влади на місцях, які наділені мандатом здійснювати владні повноваження, без огляду на те, наскільки

¹ Шевчук І. "Українські справи" юридичних осіб у Європейському суді з прав людини // Юридичний журнал. — 2007. — № 9. — С. 102—103.

² Рішення у справі "Терем Лтд", Чечоткін та Оліус проти України" (*Terem Ltd, Chechetkin and Olius v. Ukraine*) від 18 жовтня 2005 року, заява № 70297/01.

³ Рішення у справі "Агротехсервіс" проти України" (*Agrotehservis v. Ukraine*) від 5 липня 2005 року, заява № 62608/00.

⁴ Рішення у справі "Компанія "Регент" проти України" (*Regent Company v. Ukraine*) від 3 квітня 2008 року, заява 773/03, п. 61.

⁵ Рішення у справі "Радіо Франс" та інші проти Франції" (*Radio France and Others v. France*) від 23 вересня 2003 року, заява № 53984/00.

незалежними вони є від органів центральної влади. Зокрема, це є органи влади регіонального¹ та муніципального рівнів².

Також до державних структур можуть у деяких випадках бути віднесені й державні компанії. Наприклад, Іспанська національна залізнична компанія була визнана такою на тій підставі, що вона повністю контролювалась державою та мала операційну монополію в країні³. Саме на цій підставі Суд відмовився розглядати заяву, подану Державною холдинговою компанією "Луганськвугілля", дійшовши висновку, що "компанія-заявник ... була зареєстрована як корпорація, що перебувала у власності та під управлінням держави і була залучена до здійснення урядових повноважень в сфері управління вугільною промисловістю, відіграючи роль державної інституції в цій сфері державного управління"⁴.

З іншого боку, в деяких випадках факт афілійованості з державними структурами не є перешкодою для юридичної особи у зверненні до Суду. Так, грецькі монастирі, хоча й визнавались за грецьким правом "публічно-правовими особами", були визнані Судом "недержавними організаціями" відповідно до статті 34 Конвенції на тих підставах, що вони не виконували жодних публічно-адміністративних функцій та були повністю незалежними від держави⁵. Їхні скарги щодо порушення права власності були розглянуті та визнані обґрунтованими⁶.

Ще одним важливим питанням застосування статті 1 Першого протоколу щодо категорії осіб, на які поширюється його дія, є можливість для акціонерів корпоративних компаній звернутись до Суду із скаргами на порушення права власності цих компаній. Є загальновизнаним, що власністю акціонера компанії є його частка в статутному капіталі компанії та що учасники безпосередньо не володіють майном, власником якого є товариство. Таку думку поділяють як українські⁷, так і закордонні вчені⁸. Обмеження прав користу-

¹ Рішення Комісії у справі "Провінції Барі, Соррентіно та Мессені Неманья проти Італії" (*Province of Bari, Sorrentino and Messeni Nemagna v. Italy*) від 15 вересня 1998 року, заява № 41877/98.

² Рішення у справі "Комуна "Дандеридс" проти Швеції" (*Danderyds Kommun v. Sweden*) (dec.), заява № 52559/99, рішення від 7 червня 2001 року.

³ Рішення Комісії у справі "RENFЕ проти Іспанії" (*RENFЕ v. Spain*) від 8 вересня 1997 року, заява № 35216/97, DR 90-B.

⁴ Рішення у справі "Державна холдингова компанія "Луганськвугілля" проти України" (*State Holding Company Luganksvugillya v. Ukraine*) від 27 січня 2009 року, заява № 23938/05.

⁵ Рішення у справі "Святі монастирі проти Греції" (*The Holy Monasteries v. Greece*) від 9 грудня 1994 року, п. 49, Series A, № 301-A.

⁶ Там само, п. 75.

⁷ Див., зокрема: Корпоративне управління: актуальні питання історії та сучасності, вітчизняна теорія та практика, зарубіжний досвід / За ред. І. Снацібо-Фатесвої. — Харків: Право, 2007. — С. 243. — 500 с.

⁸ Див., наприклад: *The Anatomy of Corporate Law: A Comparative and Functional Approach* ("Анатомія корпоративного права: Компаративний та функціональний підходи"). By Reinier Kraakman et al., New York: Oxford University Press, 2004, 260 p., p. 14.

вання акціями є втручанням у право власності акціонера, яке може призвести до визнання порушення статті 1 Першого протоколу¹; утім, зовсім іншим питанням є те, чи втручання у майнові права юридичної особи означає також втручання в права акціонера.

Суд вважає, що за загальним правилом акціонери компанії, включаючи мажоритарних, не можуть вважатись жертвами порушень прав компанії. Таку позицію Суд виклав у своєму рішенні у справі "Агротексім" та інші проти Греції² та підтвердив його у кількох справах щодо України.

Так, у справі "Кетко проти України" Суд визнав неприйнятною заяву власника 50% СП ТОВ "Імекс", зважаючи на те, що порушення, на які скаржився заявник, стосувалися саме компанії, а не його особисто.

З цього загального правила існують винятки. У справі "Агротексім" Суд зазначив, що "проникнення за корпоративну завісу" або невзяття до уваги юридичної особистості компанії може бути обґрунтованим тільки за виключних обставин, наприклад, коли абсолютно чітко було встановлено, що компанія не могла звернутись до органів Конвенції через свої органи, встановлені відповідно до її засновницьких документів, або — у разі ліквідації — через ліквідатора³.

Передовсім треба звернути увагу на вислів "проникнення за корпоративну завісу". Ця концепція притаманна англосаксонській правовій системі та полягає у розроблених судовою практикою або встановлених законом винятка з принципу самостійної волі юридичних осіб, коли суди ігнорують відокремленість юридичної особи та визнають її учасників відповідальними за дії компанії так, ніби її дії були діями учасників⁴. Концепція застосовується у випадках, коли головна компанія або акціонер мають повний контроль над діяльністю дочірньої компанії та використовують його задля досягнення злочинної, незаконної або іншої неналежної мети, що призводить до несприятливих та несправедливих наслідків для кредиторів⁵.

Однак у практиці Суду цей термін отримав зовсім інше забарвлення, коли Суд, не звертаючи уваги на той факт, що формально жертвою

¹ Див., наприклад, п. 93 рішення у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*), заява № 48553/99, ECHR 2002-VII.

² Рішення у справі "Агротексім" та інші проти Греції" (*Agrotexim and Others v. Greece*) від 24 жовтня 1995 року, Series A, № 330-A, пп. 59–72.

³ Рішення у справі Агротексім, *opt. cit.* п. 66.

⁴ Див.: ст. *Noakes D.B., Ramsay I.M.* Piercing the Corporate Veil in Australia ("Проникнення за корпоративну завісу в Австралії"). (2001) 19 *Company and Securities Law Journal*, p. 251.

⁵ Див.: *Thompson R.B.* The Corporate Veil: An Empirical Study ("Корпоративна завіса: Емпіричне дослідження"). 76 *Cornell Law Review* (1991), p. 1034.

порушень права власності була компанія, приймає та розглядає заяву від акціонерів так, ніби дії держави безпосередньо зачепили їхні матеріальні права.

Рішення у справі "Агротексім" та наступна практика Суду встановили настільки жорсткі критерії "проникнення за корпоративну завісу", що наразі тільки одна справа надала йому підстави для відповідного застосування. В справі "Кредитно-індустріальний банк проти Чеської Республіки" (*Credit and Industrial Bank v. the Czech Republic*) до суду від імені банку звернувся його мажоритарний акціонер та колишній голова ради директорів. Він оскаржував призначення державою тимчасового адміністратора банку. Суд визнав, що в такій ситуації, коли банк був позбавлений можливості самостійно, поза волею держави звертатись до Суду, та зважаючи на те, що заява стосувалася саме нібито необґрунтованого призначення адміністратора, заява від власника більшості акцій може вважатись такою, що подана самим банком.

Друга категорія винятків з цього правила представлена в практиці Суду 2 справами. У справі "Пайн Велі Девелопмент Лтд." та інші проти Ірландії Суд визнав єдиного власника компанії та, одночасно, її генерального директора потерпілим від втручання у майнові права компанії. Обґрунтування такого рішення було коротким: Суд зазначив, що власник мав намір використати компанію як засіб реалізації своїх девелоперських планів і тому було б штучним розрізняти вплив заборони будівництва на ділянці землі, що належала компанії, окремо на нього та на його компанію¹.

Це питання знову розглядалось у справі "Євгенія Міхаеліду Лтд та Майкл Тимвіос проти Туреччини", яка стосувалась втручання у право власності першого заявника (підприємства), в якому другий заявник був директором, але не єдиним акціонером. На період втручання другий заявник володів 1960, а згодом 1999 акцій з 2000. Іншими акціями володіла дружина другого заявника. Суд встановив, що коли "обидва заявника настільки пов'язані один з одним, було б штучним розглядати їх як самостійних заявників. Насправді, перший заявник є компанією та засобом реалізації бізнесової діяльності другого"². На цій підставі Суд розглянув справу тільки щодо прав другого заявника.

Отже, коли одна й та сама фізична особа повністю володіє компанією та керує її діяльністю, Суд схильний розглядати таку компа-

¹ Рішення у справі "Пайн Велі Девелопмент Лтд" та інші проти Ірландії" (*Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*) від 29 листопада 1991 року, Series A, № 222, п. 126.

² Рішення у справі "Євгенія Міхаеліду Лтд та Майкл Тимвіос проти Туреччини" (*Eugenia Michaelidou Ltd and Michael Tymvios v. Turkey*) від 31 липня 2003 року, заява № 16163/90, п. 21.

нію як "засіб" реалізації економічних цілей такої фізичної особи та не розрізняє їхні інтереси. При цьому треба пам'ятати, що в ситуації, коли у компанії є більше одного власника із суттєвими частками, Суд не застосовуватиме такий підхід, навіть якщо всі учасники компанії підпишуть заяву. Так, у справі "Терем Лтд" Суд розглядав заяву, яка була подана від імені ТОВ "Терем" та 2 фізичних осіб — співвласників цього ТОВ. Суд визнав заяву в частині вимог співвласників неприйнятною та розглянув тільки скаргу ТОВ "Терем"¹.

Отже, можна зробити висновок, що заявниками у справах про порушення статті 1 Першого протоколу можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Фізичні особи можуть звертатись за захистом своїх прав незалежно від їхнього громадянства та наявності у них повноважень на здійснення державної влади. Юридичні особи можуть звертатись незалежно від місця реєстрації, але організації, які мають відношення до державно-адміністративного управління, в тому числі підприємства, які повністю контролюються державою та виконують державно-адміністративні функції, не можуть бути заявниками щодо порушень статті 1 Першого протоколу. Акціонери компанії можуть звертатись за захистом своїх прав акціонерів, але, за рідкими винятками, не за захистом майнових прав відповідних компаній. Винятками з цього правила є ситуації, коли компанія не в змозі самостійно звернутись до Суду або повністю перебуває під контролем одної фізичної особи та є механізмом реалізації економічних планів такої особи.

3.2.2. Мирне володіння майном

Наступний аспект, який потребує уточнення, полягає у тому, що стаття 1 Першого протоколу до Конвенції гарантує не лише право "мирно володіти", а й право власності в його традиційному розумінні.

Насамперед слід зазначити, що слово "володіти", яке зустрічається в українському перекладі, є неточним, так би мовити, офіційним перекладом. Скажімо, слово "enjoyment", яке використане в англійському офіційному тексті, означає не лише "володіння" чи "користування", а, насамперед, "радість", "задоволення" та "насолоду". Таким чином, "мирне володіння" — це, буквально, "мирне насолоджування" (чи "мирна радість/задоволення") своїм майном (від свого майна).

Звісно, зважаючи на правову традицію вітчизняного нормопроекування, важко уявити в офіційному тексті фрази на кшталт "задоволення від свого майна" чи "прагнення до щастя"², однак, зважаючи на

¹ Справа "Терем Лтд" (Terem Ltd), п. 30.

² Вислів з Декларації незалежності США 1776 року.

існування мовної розбіжності і враховуючи вимоги пункту 4 статті 18 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини", важливо розуміти оригінальний текст Конвенції та користуватися ним.

Слід також враховувати, що в одній із "класичних" справ "Маркс проти Бельгії" (рішення від 27 квітня 1979 року) Суд, проаналізувавши значення слів "possessions" та "use of property" в англійському та слів "biens", "propriété", "usage des biens" у французькому варіантах, а також підготовчі матеріали до Конвенції, дійшов висновку, що в зазначеній статті визнанням права кожного на мирне володіння своїм майном, по суті, гарантовано право власності. Суд зауважив, що автори вказаного положення неодноразово говорили про "право власності" чи "право на власність", і що право розпорядження є традиційним і фундаментальним аспектом права власності¹.

3.2.3. Майно

З метою правильного застосування судами України положень статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод необхідно розуміти зміст поняття "майно", виробленого практикою Європейського суду з прав людини, зокрема у порівнянні з його традиційним тлумаченням у вітчизняному праві.

Деякі аспекти захисту права власності відповідно до вимог Конвенції вже розглядалися у вітчизняній літературі². Спробуймо визначити поняття "майно", проаналізувавши рішення Суду, прийняті в різні роки. При цьому нагадаємо, що приводом до розгляду Судом кожної справи за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції є подана заява особи (фізичної чи юридичної) зі скаргою на порушення її права власності. Алгоритмом розгляду справи в Суді передбачено насамперед з'ясування питання про застосовність тієї статті Конвенції, про

¹ Рішення у справі "Маркс проти Бельгії" (*Marckx v. Belgium*) від 27 квітня 1979 року, п. 63.

² Див., наприклад: *Мармазов В.Є., Пушкар П.В.* Захист прав та майнових інтересів у Європейському суді з прав людини: Навч.-практ. посіб. / За ред. *М.В. Опішука*. — К.: Видавничий дім "Юридична книга", 2001. — 160 с.; *Євтушенко О.* Із практики застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основних свобод при розгляді цивільних справ судами України // *Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі.* — 2002. — № 3. — С. 215—222; *Кузнецова Н.* Українське законодавство про власність: проблеми відповідності європейським стандартам / В кн.: *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / За ред. *О.Л. Жуковської*. — К.: ЗАТ "ВІПОЛ", 2004. — С. 723—740; *Актуальні проблеми захисту права власності в практиці Європейського суду з прав людини та її вплив на правову систему України: Навч.-метод. посіб. для суддів* / *Мармазов В.Є., Мірошничено А.М., Пушкар П.Є.* — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", ДП "Зовнішторгвидав України", 2009. — 392 с. (На шляху до європейських стандартів в епоху глобалізації. — Кн. II).

порушення якої стверджують заявники. Як правило, в процесі розгляду цього питання постає інше: чи стосується справа "майна" в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції? І вже після визнання застосовності цієї статті у конкретній справі Суд з'ясовує, чи мало місце втручання в право заявника мирно володіти своїм майном, а також чи було воно виправданим, тобто законним, таким що відповідало легітимній меті, та пропорційним.

Суд розглядав справи щодо порушення права власності, в яких об'єктами спору були:

- усе "власне" майно особи, що може входити до складу спадщини і яке можна заповісти¹, тобто наявне майно ("existing possessions");
- нерухомість, зокрема маєтки², земельна ділянка та будинок, будинки³ та інша нерухомість;
- прибутки, що випливають з власності, зокрема орендна плата (рента), передбачена договором, добровільно укладеним відповідно до законодавства⁴;
- рухоме майно, наприклад, картина всесвітньо відомого художника⁵ або речі особи, що знаходяться в її помешканні⁶;
- банківські внески⁷;
- частка у пенсійному фонді⁸;
- кошти/ присуджені суми, належні до виплати заявникам на підставі остаточного і обов'язкового до виконання арбітражного рішення⁹;
- кошти, належні заявникам на підставі судових рішень, які є остаточними та підлягають виконанню¹⁰;
- "активи", які можуть виникнути, зокрема, на підставі позову про відшкодування шкоди, яка виникає після її заподіяння¹¹;

¹ Рішення у справі "Маркс проти Бельгії" (*Marckx v. Belgium*) від 27 квітня 1979 року, п. 64.

² Рішення у справі "Колишній Король Греції та інші проти Греції" (*Former King Of Greece and Others v. Greece*) від 23 листопада 2000 року, заява № 25701/94.

³ Рішення у справі "Спорронг і Лоннрот проти Швеції" (*Sporrong and Lonnrath v. Sweden*) від 23 вересня 1982 року, заяви №№ 7151/75; 7152/75, Серія А, № 52.

⁴ Рішення у справі "Мелахер та інші проти Австрії" (*Mellacher and Others v. Austria*) від 19 грудня 1989 року, заяви №№ 10522/83; 11011/84; 11070/84.

⁵ Наприклад, картина "Портрет молодого селянина", написана 1889 року Вінсентом Ван Гогом, була предметом розгляду у справі "Бейєлер проти Італії" (*Beyeler v. Italy*) [GC] від 5 січня 2000 року, заява № 33202/96.

⁶ Рішення у справі "Новоселецький проти України" (*Novoseletskiy v. Ukraine*) від 22 лютого 2005 року, заява № 47148/99.

⁷ Остаточна ухвала щодо прийнятності заяв № 45526/99 [...], поданих Іваном Юрійовичем Гайдюком та іншими проти України (*Gayduk and others v. Ukraine*) від 2 липня 2002 року.

⁸ Справа "Мюллер проти Австрії" (*Müller v. Austria*), ухвала щодо прийнятності заяви від 16 грудня 1974 року № 6849/72.

⁹ Рішення у справі "Грецькі нафтопереробні заводи "Стрен" та Стратіс Андреадіс проти Греції" (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*) від 21 листопада 1994 року, заява № 13427/87.

¹⁰ Рішення у справі "Бурдов проти Росії" (*Burdov v. Russia*) від 7 травня 2002 року, заява № 59498/00, п. 40.

¹¹ Рішення у справі "Прессос Компанія Нав'єра С.А." та інші проти Бельгії" (*Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium*) (1) від 28 жовтня 1995 року, заява № 17849/91.

- "правомірні очікування" / "законні сподівання" вчиняти певні дії відповідно до виданого державними органами дозволу (наприклад, правомірні сподівання бути здатним здійснювати запланований розвиток території, з огляду на чинний на той час дозвіл на промислове освоєння землі)¹;

- майнові права, наприклад, набуте на підставі заповіту право на одержання орендної плати (ренти) за користування земельною ділянкою²;

- приватновласницькі інтереси, визнані відповідно до національного права³;

- акції компаній⁴;

- патенти;

- "гудвіл" (goodwill) — накопичені нематеріальні активи підприємства, що включають його найменування, репутацію, ділові зв'язки (в тому числі клієнтуру), товарні знаки тощо; власність "фірми"⁵;

- інше "майно", що "становить економічну цінність", зокрема необхідні для здійснення підприємницької діяльності дозволи чи ліцензії⁶.

Як і поняття "цивільних прав і обов'язків", концепція "майна" в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції має автономне значення, тобто не обмежується власністю на матеріальні речі та не залежить від формальної класифікації у внутрішньому праві: певні інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть вважатися "правом власності", а відтак і "майном"⁷. Отже, при з'ясуванні змісту поняття "майно" недостатньо керуватися національним законодавством держав — учасниць Конвенції. Щоб вирішити питання щодо застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції до конкретної справи, Суд повинен з'ясувати, чи обставини справи в цілому надають заявнику право на самостійний інтерес, що захищається цією статтею⁸.

¹ Рішення у справі "Пайн Велі Девелопмент Лтд." та інші проти Ірландії" (*Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*) від 23 жовтня 1991 року, заява № 12742/87.

² Ухвала щодо прийнятності заяви № 10741/84 "S. проти Сполученого Королівства" (*S. v. the United Kingdom*) від 13 грудня 1984 року.

³ Рішення у справі "Бейелер проти Італії" (*Beyeler v. Italy*) від 5 січня 2000 року, заява № 33202/96.

⁴ Ухвала щодо прийнятності заяв №№ 8588/79 та 8589/79 "Ларс Брамелід та Анне-Марі Мальмстрьом проти Швеції" (*Lars Bramelid and Anne-Marie Malmström v. Sweden*) від 12 жовтня 1982 року; рішення у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*) від 25 липня 2002 року, заява № 48553/99.

⁵ Рішення у справі "Ван Марле та інші проти Нідерландів" (*van Marle and Others v. the Netherlands*) від 3 червня 1986 року, заяви №№ 8543/79, 8674/79, 8675/79 та 8685/79.

⁶ Рішення у справі "Тре Тракторер Актіболаг" проти Швеції" (*Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden*) від 7 липня 1989 року, серія А, № 159.

⁷ Рішення у справі "Іатрідіс проти Греції" (*Iatridis v. Greece*) від 25 березня 1999 року, заява № 31107/96, п. 54.

⁸ Рішення у справі "Бейелер проти Італії" (*Beyeler v. Italy*) від 5 січня 2000 року, заява № 33202/96.

Аналізуючи практику розгляду Судом справ щодо порушення права володіння майном, ми можемо зробити висновок, що поняття "майно", як і "власність" має досить широке тлумачення й охоплює цілу низку економічних інтересів (активів) — як матеріальних, так і нематеріальних. Розглянемо деякі з них детальніше.

Існуюча власність. Суд чітко заявив, що статтею 1 Першого протоколу до Конвенції передбачено право кожного на мирне володіння "своєю" власністю: не існує ніякого володіння власністю доти, доки особа не може заявити про своє право власності. Відтак, право власності не містить у собі право на її набуття. Так, у рішенні, прийнятому у справі "Маркс проти Бельгії", Суд визнав, що зазначена стаття застосовується лише у випадку порушення права володіння наявною власністю і не гарантує право її набувати за заповітом або іншим шляхом. Цю позицію Суд підтвердив у справі "Ван дер Мюсселе проти Бельгії" (рішення від 23 листопада 1983 року), в якій дійшов висновку, що питання майна — задекларованого заявником боргу на свою користь за надання ним безоплатної правової допомоги — навіть не постає, з огляду на рішення антверпенської колегії адвокатів про надання ним послуг відповідно до ст. 455 Судового кодексу без виплати гонорару як офіційно призначеним державою адвокатом.

Таким чином, стаття 1 Першого протоколу до Конвенції не гарантує права на набуття власності на певне майно. Так, у справі "Ю.Л. проти Швеції" (ухвала щодо прийнятності від 9 травня 1986 року) заявник оскаржував відмову у задоволенні його клопотання про надання права власності на 3 гральні автомати. Суд визнав заяву неприйнятною, оскільки заявник не володів гральними автоматами, на яких поширювався його запит, і, отже, не володів "майном" в розумінні статті 1 Першого протоколу.

Таким чином, необхідною умовою застосування зазначеної статті є наявність в особі майна, а не претензії на нього чи сподівання його отримати.

Нерухомість. Прикладом розгляду Судом справ про право власності на нерухомість є справа "Колишній король Греції та інші проти Греції", у якій Суд порушив питання про розмежування власності королівської сім'ї та держави. Суд зауважив, що принаймні частину королівської власності предки заявників придбали за власні кошти. Проаналізувавши грецьке законодавство, відповідно до якого держава визнавала право власності заявників на маєтки Татой, Полідендрі і Мон-Репо, Суд зазначив, що ці акти могли ґрунтуватися лише на праві власності заявників та їхніх предків на спірну власність, інакше видання таких актів не мало мети. Він також відзначив, що заявники сплачували

податки зі своєї нерухомості. Врахувавши наведене, Суд дійшов висновку, що заявники володіли власністю як приватні особи, а не через те, що належали до королівської сім'ї, а тому спірні маєтки вважалися майном у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Банківські внески. В ухвалі щодо прийнятності справи "Гайдук та інші проти України" Суд констатував, що скарги заявників стосувались 2 видів коштів, на які вони претендували: заощаджень, тобто коштів, які були фактично покладені заявниками в банк, незалежно від їхньої нинішньої реальної вартості, та бюджетних коштів, що виплачує держава в порядку індексування цих вкладів відповідно до Закону від 21 листопада 1996 року № 537/96 "Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України". При цьому основною вимогою заявників було отримання проіндексованих коштів.

Щодо первинних вкладів заявників Суд визнав, що вони незаперечно вважаються "майном", яке належить їм згідно зі статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, і їх можна зняти з рахунків разом із відповідними відсотками. Проте з матеріалів справ вбачалося, що ніхто з них не скористався цим правом. Навпаки, дехто стверджував, що не потребує первинних вкладів, і наголошував на основній вимозі — отриманні проіндексованих сум.

Що ж до коштів, про які йдеться у зазначеному Законі (тобто які відповідають проіндексованій вартості вкладів), то Суд зазначив, що ці кошти належать до коштів Державного казначейства, які держава виділяє на певних умовах. Предмет провадження, порушеного кожним із заявників у національних судах, не стосувався, таким чином "реального майна", що належить заявникам. Із цього приводу Суд нагадав, що право на індексацію заощаджень як таке не гарантоване статтею 1 Першого протоколу до Конвенції; отже, останню не можна застосовувати у цій справі. Таким чином, Суд визнав заяви неприйнятними до розгляду у зв'язку з тим, що проіндексовані вклади не належать до категорії "теперішнього майна", що належить заявникам.

Частка у пенсійному фонді. В одному з ранніх рішень Європейської комісії з прав людини (далі — Комісія) у справі "Мюллер проти Австрії" розглядалося питання щодо застосування статті 1 Першого протоколу до права на пенсію. Як свідчать матеріали справи, заявник, працюючи слюсарем в Австрії та Ліхтенштейні, протягом багатьох років сплачував обов'язкові й добровільні внески за державною схемою пенсійного страхування. Із набранням чинності договору між цими країнами, по-перше, заборонялося добровільне страхування за австрійською схемою у випадку, коли особа підлягала обов'язковому

страхуванню в Ліхтенштейні, по-друге, якщо періоди обов'язкового страхування збігалися, враховувався лише один період обов'язкового страхування. Заявник, однак, продовжував робити внески за старою системою страхування і, досягнувши пенсійного віку, не отримав такої пенсії, на яку розраховував, що, на його думку, було порушенням його права власності.

Комісія зазначила, що обов'язок сплачувати внески за схемою соціального страхування може спричинити виникнення майнових прав на певні активи, і наявність такого права може залежати від способу, яким ці активи були використані для сплати пенсії. З огляду на це, Комісія визнала за необхідне ретельно вивчити схему соціального страхування, за якою здійснював виплати заявник, зауваживши, що фінансових втрат він зазнав унаслідок добровільної сплати окремих внесків, і що ці втрати можуть бути визначальними для вирішення питання застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Таким чином, Комісія визнала, що має місце застосування зазначеної статті 1 Першого протоколу до майнового права на активи, що виникли внаслідок добровільного пенсійного страхування. Відтак, з огляду на розвиток ринку добровільного пенсійного страхування в Україні та можливість у зв'язку з цим розгляду подібних справ, наведена справа може викликати інтерес у вітчизняних суддів.

Належні до виплати кошти. Заборгованість із виплати належних заявникам коштів, визнана рішенням національного суду, яке набуло статусу остаточного, вважається "майном" у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Суд неодноразово зазначав у своїх рішеннях, що держава є відповідальною за борги державної установи чи підприємства, незважаючи на те, що установа / підприємство є окремою юридичною особою. Таким чином, держава є відповідальною за невиплату заявникам сум, присуджених їм рішеннями, винесеними проти таких установ / підприємств¹. Суд визнав, що рішення суду, якими було зобов'язано державний заклад сплатити заявникам кошти, є остаточними і такими, що підлягають примусовому виконанню; вони є підставою для виникнення у заявників права вимоги, що підлягає задоволенню, і вважаються "майном", про яке йдеться в статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Зауважимо, що заяви щодо невиконання судових рішень про виплату належних заявникам сум становлять більшу частину від усіх

¹ Див., наприклад, рішення від 30 листопада 2004 року у справі "Михайленки та інші проти України" (*Mikhailenko and others v. Ukraine*), заяви №№ 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02 та 42814/02, пп. 43-46, 2004-XII.

звернень до Суду проти України. Ці рішення, зокрема, стосуються компенсації за речове забезпечення колишнім військовослужбовцям¹, заборгованості із заробітної плати, надбавки за вислугу років вчителям², заборгованості із заробітної плати шахтарям³ і працівникам державного підприємства⁴, заборгованості з грошового утримання судді у відставці, з урахуванням спеціальної надбавки для суддів⁵ та ін.

Окрім виплат, присуджених фізичним особам, варто згадати низку справ, які стосувалися виплат на підставі остаточних рішень судів юридичним особам, — зокрема, справи "Терем ЛТД", Чечоткін та Оліус проти України"⁶, "Востокмаш-Аванта" проти України"⁷ та "Інтерсплав проти України"⁸. При цьому слід наголосити, що категорія спору та суть самого права на виплати, яка передувала постановленню рішення національного суду, не має значення. Наприклад, у пунктах 31—32 рішення у справі "Інтерсплав" проти України" ЄСПЛ зазначив наступне:

"31. У зв'язку з цим Суд зауважує, що в цій справі спір стосується не конкретної суми відшкодування ПДВ або компенсації за затримку в його виплаті, а загального права заявника відповідно до Закону України "Про податок на додану вартість". Суд зауважує, що ознайомившись із критеріями та вимогами, встановленими національним законодавством, заявник мав достатньо підстав сподіватись на відшкодування ПДВ, який він сплатив під час здійснення своєї господарської діяльності, так само як і на компенсацію за затримку його виплати. Навіть якщо окрема вимога щодо відшкодування ПДВ може бути предметом перевірки та оскарження компетентними державними органами, відповідні положення Закону України "Про податок

¹ Див., наприклад, рішення у справі "Войтенко проти України" (*Voytenko v. Ukraine*) від 29 червня 2004 року, заява № 18966/02, п. 37.

² Див., наприклад, рішення у справах "Жовнір проти України" (*Zhovnir v. Ukraine*) від 29 червня 2004 року та "Півень проти України" (*Piven v. Ukraine*).

³ Див., наприклад, рішення у справі "Сокуров проти України" (*Sokurov v. Ukraine*) від 26 квітня 2005 року та рішення у справі "Дубенко проти України" (*Dubenko v. Ukraine*) від 11 січня 2005 року.

⁴ Див., наприклад, рішення у справі "Михайленки та інші проти України" (*Mykhaylenky and others v. Ukraine*) від 30 листопада 2004 року, заяви №№ 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02 та 42814/02, пп. 43-46, 2004-XII.

⁵ Див., наприклад, рішення у справі "Літовкіна проти України" (*Litovkina v. Ukraine*) від 22 листопада 2005 року.

⁶ Рішення у справі "Терем ЛТД", Чечоткін та Оліус проти України" від 18 жовтня 2005 року, заява № 70297/01.

⁷ Рішення у справі "Востокмаш-Аванта" проти України" (*Vostokmash Avanta v. Ukraine*) від 20 вересня 2007 року, заява № 8878/03.

⁸ Рішення у справі "Інтерсплав" проти України" (*Intersplav v. Ukraine*) від 9 січня 2007 року, заява № 803/02.

на додану вартість" не вимагають попереднього судового розгляду цієї вимоги з метою підтвердження права компанії на відшкодування.

Стосовно зауважень Уряду щодо висновку, який було зроблено в ухвалі щодо прийнятності, про те, що податкові органи не заперечували суми відшкодування ПДВ, яка вимагалась заявником, Суд зауважує, що висновок ґрунтувався на матеріалах, які він мав у своєму розпорядженні. Із матеріалів справи вбачається, що податкові органи не заперечували суми відшкодування ПДВ, які мали бути сплачені заявником, а просто відмовлялись підтверджувати їх без будь-якої очевидної на те причини, посилаючись на відсутність компетенції у питаннях відшкодування ПДВ. Однак достовірним є те, що в декількох випадках, і тільки один раз успішно, розрахунки компенсації за затримку у відшкодуванні ПДВ, зроблені заявником, були оскаржені податковими органами у судових провадженнях. Проте ця остання теза не спростовує висновок Суду стосовно проваджень щодо відмови підтвердити суми відшкодування ПДВ.

32. В той час як Суд не визнає за необхідне визначати точний зміст та межі спірного законного інтересу, він переконаний, що чинники, зазначені вище, вказують на те, що заявник мав майновий інтерес, закріплений у законодавстві України та захищений статтею 1 Першого протоколу до Конвенції¹.

Акції. Питання щодо належності акцій до "майна" в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції Комісія вперше розглядала у справі "Брамелід та Малмстрьом проти Швеції" (ухвала від 12 жовтня 1982 року), що стосувалася права міноритарних акціонерів відомого в Стокгольмі супермаркету. Заявники — зазначені акціонери — стверджували, що відповідно до ухваленого нового Закону про компанії (Aktiebolagslagen) 1977 року їм довелося віддати свої акції акціонерам, які володіли контрольним пакетом акцій, за ціною меншою, ніж ринкова. Комісія зазначила, що "поняття акції є складним: це документ, який підтверджує, що його власникові належить частка компанії разом із відповідними правами (у першу чергу правом голосу), а також непряме право на частину активів компанії"¹. Комісія дійшла висновку, що акції є "майном", яке породжує право власності.

Пізніше Комісія дала точніше визначення зазначеному поняттю: "Акція товариства не є простим документом. Вона свідчить про те, що власник має частину акціонерного капіталу та відповідні права. Йдеться не лише про непрямий контроль за акціонерними активами,

¹ Ухвала щодо прийнятності заяв №№ 8588/79 і 8589 "Ларс Брамелід та Анне-Марі Мальмстрьом проти Швеції" (*Lars Bramelid and Anne-Marie Malmstrom v. Sweden*) від 12 жовтня 1982 року.

оскільки й інші права, особливо право голосу та право впливати на товариство, можуть впливати з акції"¹. Це визначення стало прецедентним і наводилося в інших справах, зокрема у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України" (рішення від 25 січня 2002 року). В ухвалі щодо прийнятності заяви Суд констатував, що акції, якими володів заявник, мали безсумнівно економічну цінність та були "майном" в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції; відтак, останню можна застосувати в цьому випадку. У рішенні щодо суті Суд зазначив, що заявник спочатку володів 49% акцій закритого акціонерного товариства "Совтрансавто-Луганськ", а потім унаслідок збільшення статутного фонду цього товариства частина капіталу, що була в його володінні, зменшилася з 49% до 20,7%; відтак, змінилися повноваження заявника як власника акцій, а саме керувати товариством та контролювати використання його майна.

Зазначимо, що згідно з прецедентною практикою Суду корпоративні права акціонерів не підлягають захисту: акціонери компанії, у тому числі великі акціонери, не є жертвами порушення прав компанії згідно з положеннями Конвенції. Тому, наприклад, у справі "Терем ЛТД", Чечоткін та Оліус проти України" скарги другого та третього заявників, що є двома з трьох співвласників першого заявника (компанії), визнані несумісними *ratione personae* з положеннями Конвенції в розумінні пункту 3 статті 35 Конвенції і були відхилені відповідно до пункту 4 цієї статті.

Таким чином, "майно" в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції охоплює як власне майно, так і майнові права — право на оплату за виконану роботу, вклад, внесений в установу банку (але не компенсацію за знецінення цього вкладу), належні до виплати кошти відповідно до національного законодавства (за речове забезпечення військовослужбовцям, надбавки за вислугу років учителям тощо).

Правомірні очікування. У справі "Пайн Велі Девелопмент ЛТД" та інші проти Ірландії" Суд постановив, що статтю 1 Першого протоколу до Конвенції можна застосовувати для захисту правомірних очікувань щодо певного стану речей (у майбутньому). Згідно з фактичними обставинами справи заявник придбав у 1978 році земельну ділянку із урахуванням наявного на той час дозволу на її промислове освоєння, який національний суд визнав таким, що наданий без відповідних повноважень, а тому недійсним.

Суд зазначив, що заявник придбав ділянку згідно з належним чином зареєстрованим у державному реєстрі дозволом і тому мав усі

¹ Ухвала щодо прийнятності заяви № 11189/84 "SS., I. AB та BT проти Швеції" (*SS., I. AB and BT v. Sweden*) від 11 грудня 1986 року.

підстави вважати його дійсним. Надання цього дозволу означало сприятливе (позитивне) рішення, яке не повинні були переглядати відповідні органи. За таких обставин Суд визнав, що рішення Верховного Суду Ірландії було втручанням у право особи на власність, оскільки до його постановлення принаймні були правомірні очікування спроможності освоювати земельну ділянку і такі очікування слід вважати складовою частиною власності, про яку йдеться у статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

"Активи", які можуть виникнути, зокрема, на підставі позову про відшкодування шкоди, право на подання якого виникає з її заподіянням. Питання про порушення права на такі активи Європейський суд розглядав у справі "Прессос Компанія Нав'єра С.А." проти Бельгії" (рішення від 28 жовтня 1995 року).

Заявники — власники морських суден, які зазнали у територіальних водах Бельгії аварійних зіткнень через недбалість бельгійських лоцманів, — скаржилися на порушення їхнього права власності, оскільки з прийняттям нового закону 1988 року в Бельгії виключалася пряма чи непряма відповідальність лоцманів за надання послуг лоцманського проведення, тоді як попереднім законом 1967 року відповідальність за їхні дії покладалася на державу.

Суд зазначив, що хоча поняття "майно" має автономне значення, його доцільно розглянути з позицій національного законодавства (в цьому випадку — Бельгії). Він також зауважив, що згідно з деліктним правом цієї країни право подання позову про відшкодування шкоди виникає одразу ж з її заподіянням. Такий позов вважається "активом", а отже, прирівнюється до "майна" в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Крім того, на підставі рішень Касаційного суду Бельгії 1920, 1983 та 1985 років заявники могли стверджувати, що вони мали "правомірні очікування" на розгляд їхніх позовів відповідно до загальних положень законодавства про цивільно-правову відповідальність.

Гудвіл. У справі "Ван Марле та інші проти Нідерландів" (рішення від 3 червня 1986 року) Суд розглянув питання про те, чи підпадає під захист статті 1 Першого протоколу до Конвенції право на нематеріальні активи фірми. Заявники, працюючи протягом кількох років бухгалтерами, відповідно до нового Закону 1972 року (Wet op de Accountants-administratie-consulenten) звернулися для продовження цієї діяльності із заявою про реєстрацію до атестаційної комісії, проте їм відмовили в реєстрації. Вони оскаржили це рішення до апеляційної комісії, але після співбесіди з ними скаргу відхилили у зв'язку з їхньою недостатньою професійною компетентністю. Заявники стверджували, що рішення комісії порушує статтю 1 Першого протоколу

до Конвенції, оскільки внаслідок цього зменшилася немайна вартість їхньої професійної практики ("гудвіл") та, відповідно, — їхній доход. На думку заявників, рішенням комісії було обмежено їхнє право мирно володіти майном.

Уряд Нідерландів стверджував, що заявники не володіли майном у значенні, закладеному в статті 1 Першого протоколу до Конвенції, оскільки вони, зокрема, не набули права називатися бухгалтерами до набрання чинності законодавством, яке регулювало це питання. Більш того, на думку уряду, набуте право, навіть якщо воно існувало, не могло класифікуватися як "власність". Уряд також наголошував, що в законодавстві Нідерландів немає такого поняття, як "право на гудвіл", яке б можна було розглядати як власність. Проте Суд не погодився з цими аргументами і постановив, що право, на порушення якого посилалися заявники, могло бути пов'язане з правом власності, передбаченим зазначеною статтею: "Завдяки власній праці заявники створили свою клієнтуру; це в багатьох відношеннях мало приватно-правову природу, становило певну цінність (активи) а отже, було власністю за змістом статті 1 Першого протоколу до Конвенції". Крім того, відмова зареєструвати заявників як сертифікованих бухгалтерів суттєво вплинула на їхню професійну діяльність: зменшилася кількість клієнтів, а отже, — доходи заявників.

Таким чином, мало місце втручання у право заявників на вільне користування своїм майном. Водночас таке втручання, на думку Суду, було виправданим з огляду на те, що, по-перше, Закон 1972 року було розроблено для сприяння "загальним інтересам", тобто з метою структурувати професію, що важливо для цілого економічного сектору, гарантуючи суспільству компетентність тих, хто займається бухгалтерською діяльністю; по-друге, справедлива рівновага між вжитими щодо заявників заходами та зазначеною метою була збережена завдяки перехідним положенням закону, згідно з якими колишнім бухгалтерам, котрі не проходили кваліфікації, надавалася можливість її пройти на встановлених умовах.

Інше "майно", що "становить економічну цінність". У кількох справах, що їх розглядав Європейський суд, йшлося про те, що різні дозволи є власністю за змістом статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Так, доволі важливою є справа "Тре Тракторер Актієболаг" проти Швеції" як приклад застосування статті 1 Першого протоколу до економічних інтересів, пов'язаних з підприємницькою діяльністю, а також визнання діяльності, що вимагає ліцензування, як цивільної за своєю суттю. Згідно з матеріалами справи заявник — шведське товариство з обмеженою відповідальністю "Тре Traktörer Aktiebolag" — отримало ліцензію на продаж алкогольних напоїв у ресторані "Кар-

динал" (Le Cardinal), що перейшов у його управління. Згадана ліцензія кілька разів поновлювалася. Згодом щодо власниці цього товариства було порушено кримінальну справу через недбале ведення бухгалтерського обліку, а 18 липня 1983 року окружна адміністративна рада Мальме ухвалила остаточне рішення — скасувати ліцензію на продаж алкогольних напоїв. Компанія стверджувала, що внаслідок таких дій Ради ресторан довелося закрити вже наступного дня. Вищий адміністративний орган відхилив скаргу, як і заяву до уряду про компенсацію збитків, заподіяних скасуванням ліцензії.

Заявники подали до Суду скаргу за статтею 6 Конвенції та статтею 1 Першого протоколу до неї. З приводу статті 6 Конвенції Суд зазначив, що концепція "цивільних прав та обов'язків" тлумачиться не лише відповідно до законодавства держави-відповідача, зауваживши, що анулювання ліцензії негативно позначилося на гудвілі та вартості ресторанного бізнесу компанії. Відповідно до матеріалів справи компанія займалася приватною комерційною діяльністю, яка базувалася на договірних відносинах між власником ліцензії та клієнтами. Врахувавши ці обставини, Суд визнав, що ознак публічного права недостатньо для виключення права заявника на продовження ліцензії з категорії "цивільних прав".

Що ж до статті 1 Першого протоколу до Конвенції, то Суд дійшов висновку, що "економічні інтереси, пов'язані з" діяльністю ресторану, є "майном" у розумінні цієї статті. Наявність ліцензій була однією з головних умов здійснення підприємницької діяльності компанією-заявником, тому її скасування негативно позначилося на нематеріальних активах (гудвілі) ресторану і його вартості як бізнесу. Отже, в цьому випадку мало місце втручання у право мирно володіти майном.

Аналогічний підхід до оцінки ділових інтересів як "майна" було застосовано у справі "Ятрідіс проти Греції" (рішення від 25 березня 1999 року), в якій заявник оскаржував відмову органів влади повернути йому у володіння орендований ним кінотеатр просто неба. Суд зазначив, що на момент позбавлення права заклад пропрацював без втручання з боку органів влади 11 років. За цей час у нього з'явилися постійні відвідувачі. Крім того, Суд наголосив, що "зелені кінотеатри" взагалі відіграють досить помітну роль у місцевому культурному житті Греції.

Зазначимо, що щодо права власності на земельну ділянку, на якій збудовано кінотеатр, існував тривалий спір між державою та орендодавцями заявника. Суд зазначив, що він не компетентний розглядати спір про визнання права власності на земельну ділянку відповідно до національного законодавства. Проте щодо права заявника ЄСПЛ зазначив, що до примусового звільнення земельної ділянки заявник

відповідав за роботу орендованого кінотеатру відповідно до офіційно чинної (дійсної) оренди, а органи влади не мали щодо неї жодних претензій. Сформована заявником клієнтура вважається активом. Після позбавлення його права володіння законно орендованим кінотеатром заявник не розпочинав подібного бізнесу в іншому приміщенні, а повернути собі кінотеатр не мав можливості через відмову міністра фінансів скасувати постанову про передання кінотеатру муніципальній раді навіть після скасування адміністративної постанови земельного управління про передачу кінотеатру в розпорядження муніципалітету за рішенням афінського суду. Ці обставини дають підстави говорити про порушення прав заявника на власність, які гарантуються статтею 1 Першого протоколу до Конвенції.

Таким чином, щоб скористатися захистом статті 1 Першого протоколу, особа повинна мати хоч якесь право, передбачене національним законодавством, яке може вважатися правом власності з точки зору Конвенції¹. Цей момент ілюструється розглядом Судом багатьох заяв.

Термін "власність" поширюється на всі "безумовні права", які може довести особа, включаючи, зокрема, активи, що пов'язані з приватним правом (такі, як пайові внески чи фінансові претензії, основою яких є контракт або делікт), а також окремі економічні і соціальні виплати, які пов'язані з публічним правом.

Поняття "майно" в розумінні статті 1 Першого протоколу Конвенції має автономне значення. Це, насамперед, означає, що національне законодавство держав — учасниць Конвенції не може вважатися остаточним при з'ясуванні його змісту, проте Суд, як було показано вище, може визнати за доцільне застосувати національне законодавство. Водночас це передбачає обізнаність — насамперед, на національному рівні — з позицією Суду щодо тих чи інших питань. Особливо зазначена проблема є актуальною, коли підхід Суду є більш широким, аніж у національного законодавця.

Наприклад, визнання майном "правомірних очікувань" не вписується в традиційну канву об'єктів цивільних прав за чинним Цивільним кодексом України, як і визнання економічних інтересів за ліцензією на право здійснення певного виду діяльності. Тобто документи дозвільного характеру можуть водночас визнаватися "активами" та охоплюватися поняттям "майна". Такі ситуації вимагатимуть

¹ *Моніка Карсс-Фріск*. Право на власність: питання імплементації статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини / В кн.: Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. *О.Л. Жуковської*. — К.: ЗАТ "ВІПОЛ", 2004. — С. 606.

від органів правосуддя, враховуючи вимоги Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини", вирішення справ з урахуванням не лише національного законодавства, але й Конвенції та практики ЄСПЛ.

3.3. Друга норма (друге речення першого пункту статті 1 Протоколу 1) — позбавлення власності

3.3.1. Позбавлення власності

ЄСПЛ утримався від виведення дефініції "позбавлення". Натомість він у конкретних справах визначав, чи певний захід становив собою позбавлення власності. Зазвичай позбавлення власності має місце тоді, коли всі законні права власника припиняються дією закону або здійсненням правових повноважень схожої дії¹. У справі "Пердігао проти Португалії" (*Perdigao v. Portugal*) заявники скаржилися на те, як обрахували вартість їхнього експропрійованого майна. Судові збори в ході провадження виявилися вищими за фактично одержану компенсацію. ЄСПЛ прямо не визнав, що це означало позбавлення власності, але розглянув справу відповідно до статті 1 Першого протоколу в цілому². У справі "Антріш проти Франції" (*Hentrich v. France*) Суд розцінив застосування державою права переважної купівлі як позбавлення заявника його майна³. У справі "Папаміхалопулос та інші проти Греції" (*Papamichalopoulos and others v. Greece*) землі заявників опинилися у військових. Ці землі не були офіційно експропрійовані, але заявники не могли "користуватися своєю власністю, продавати її, залишити в спадщину чи подарувати"⁴, що, на думку Суду, *de facto* означало експропріацію та позбавлення власності. У справі "Сірбу проти Молдови" (*Sirbu v. Moldova*)⁵ держава за браком коштів не виконала судові рішення на користь заявників, і Суд визнав це позбавленням власності.

¹ Див. *Harris et al.*, *Law of the European Convention on Human Rights*, 2nd edition, с. 677.

² Рішення у справі "Пердігао проти Португалії" (*Perdigao v. Portugal*) від 16 листопада 2010 року, заява № 24768/06.

³ Рішення у справі "Антріш проти Франції" (*Hentrich v. France*) від 22 вересня 1994 року, заява № 13616/88.

⁴ Рішення у справі "Папаміхалопулос проти Греції" (*Papamichalopoulos v. Greece*) від 24 червня 1993 року, заява № 14556/89.

⁵ Рішення у справі "Сірбу проти Молдови" (*Sirbu v. Moldova*) від 15 липня 2004 року, заява № 73562/01.

3.3.2. Суспільний інтерес

Позбавити особу власності можна лише в інтересах суспільства. На відміну від інших положень Конвенції, які дозволяють обмеження гарантованих прав інтересами загального блага (див., зокрема, статті 8–11), стаття 1 Протоколу 1 не містить переліку цілей, які виправдовують обмеження.

При оцінці того, чи позбавлення власності відбулося в інтересах суспільства, Суд наділяє держави широкими межами розсуду. У справі "Прессос Компанія Нав'єра С.А." та інші проти Бельгії" Суд зазначив наступне:

"Суд нагадує, що національні органи мають широкі межі розсуду при визначенні того, що є "в інтересах суспільства", оскільки в системі Конвенції саме вони мають здійснити першу оцінку як наявності проблеми публічного значення, яка робить необхідним заходи з позбавлення власності, так і відповідних заходів з виправлення ситуації. Більш того, поняття "суспільного інтересу" неодмінно підлягає розширюваному тлумаченню. Зокрема, рішення про запровадження законів щодо експропріації власності зазвичай супроводжується аналізом політичних, економічних і соціальних аспектів, погляди на які в демократичному суспільстві суттєво різнитимуться. Суд, вважаючи природним, що межі розсуду законодавчого органу в реалізації соціальної та економічної політики мають бути доволі широкими, поважатиме судження законодавчого органу про те, що відповідає "суспільному інтересу", якщо таке судження не виявиться явно безпідставним. В цій справі цього немає¹.

Отже, встановлений у понятті "суспільного інтересу" поріг є значно нижчим за той, що існує в концепції "необхідного в демократичному суспільстві", яка застосовується, наприклад, до втручань у права, захищені статтями 8 і 10 ЄКПЛ. В силу широких меж розсуду держав вирішення питання щодо того, чи позбавлення власності відповідало "суспільному інтересу", не становило великої проблеми для ЄСПЛ. Зазвичай Суд обмежується розглядом того, чи позбавлення власності або експропріація не були свавільними за своїм характером².

¹ Рішення у справі "Прессос Компанія Нав'єра С.А." та інші проти Бельгії" (*Pressos Compania Naviera SA and others v. Belgium*) від 28 жовтня 1995 року, заява № 38/1994/485/567.

² Див. цитовану вище роботу: *Van Diejk et al.*, *Theory and Practice of the European Convention on Human Right*, 4th edition, с. 879.

3.3.3. Позбавлення власності на основі національного законодавства

Позбавлення власності може бути дозволене лише "на умовах, передбачених законом". Це означає наявність відповідної національної правової бази. Як зазначив Суд у рішенні у справі "Літгоу та інші проти Сполученого Королівства", "що стосується формулювання "на умовах, передбачених законом", то воно насамперед вимагає існування і додержання належно доступних і достатньо чітких положень національного законодавства"¹.

Вимога наявності відповідної нормативної бази в державі спирається на принцип верховенства права, "один із основоположних принципів демократичного суспільства, закладений в усіх статтях Конвенції"². Роблячи оцінку того, чи позбавлення власності відбулося на підставах, передбачених в національному законодавстві, ЄСПЛ зазвичай покладається на висновки національних судів³. Однак, Суд здійснює певну міру контролю. У справі "Беерлер проти Італії" було зазначено, що "Суду все одно потрібно пересвідчитися, чи спосіб, в який тлумачиться і застосовується національне законодавство, — навіть, якщо всі його умови додержані, — не призводить до наслідків, які йдуть всупереч стандартам Конвенції"⁴.

У справі "Кушлогу проти Болгарії" Суд постановив: "Відтак Суд, навіть за своїх обмежених повноважень розглядати питання додержання національного законодавства, може дійти відповідних висновків у світлі Конвенції там, де він бачить, що національні суди в конкретній справі застосували закон явно помилково або так, щоб зробити свавільні висновки"⁵.

Заявників у зазначеній справі змусили залишити Болгарію, перед від'їздом вони продали свій будинок муніципалітетові, а муніципалітет продав його третій стороні. Після зміни режиму в країні заявники зробили подання щодо визнання продажу будинку недійсним і визнання їх права власності, бо продавали вони будинок за надзвичайних для них обставин. Після проваджень в національних судах в остаточному судовому рішенні їхні вимоги відхилялися: договір

¹ Рішення у справі "Літгоу та інші проти Сполученого Королівства" (*Lithgow and others v. UK*) від 8 липня 1986 року, заява № 9006/80, п. 110.

² Див.: *Harris et al.*, *The Law of the European Convention on Human Rights*, 2nd edition, с. 669, про справу "Іатрідіс проти Греції" (*Iatridis v. Greece*), п. 58 рішення.

³ Там само.

⁴ Рішення у справі "Беерлер проти Італії" (*Beyerler v. Italy*) від 5 січня 2000 року, заява № 33202/96, п. 110.

⁵ Рішення у справі "Кушлогу проти Болгарії" (*Kushlogu v. Bulgaria*) від 10 травня 2007 року, заява № 48191/99, п. 50.

продажу будинку визнавався недійсним, а третя сторона, яка проживала в будинку, мала "реальні підстави" володіти ним. ЄСПЛ побачив у цьому порушення статті 1 Першого протоколу внаслідок свавільного застосування внутрішнього законодавства при визначенні правових підстав позбавлення власності:

"У світлі згаданих вище встановлених фактів та за відсутності наведених підстав рішення висновок про те, що пані А. і пан Н. отримали права на будинок в силу угоди про купівлю-продаж 1990 року між ними і муніципалітетом не можна визнати необґрунтованим, повністю безпідставним і таким, що відверто суперечить Акту про власність і відповідній практиці болгарських судів".

"56. Якщо ж, з іншого боку, під виразами "існуючі підстави" та "дійсні підстави" розумілися інші підстави, ніж право власності, то відсутність будь-яких посилань про характер таких підстав є достатньою для того, що вважати результати судового провадження явно безпідставними"¹.

3.3.4. Загальні принципи міжнародного права

Позбавлення власності дозволяється лише якщо воно відповідає загальним принципам міжнародного права. Актуальність цієї вимоги здебільшого підтверджується в контексті питання встановлення права на компенсацію громадянам держави, яка позбавляє їх власності.

За міжнародним правом компенсація є обов'язковою тільки для іноземних громадян. Загальне міжнародне право захищає власність іноземців від свавільної експропріації без відшкодування². Відтак, постало питання про те, чи посилання на міжнародне право має поширити цю гарантію на всіх захищених Конвенцією фізичних і юридичних осіб чи, натомість, воно означає, що норми міжнародного права в контексті Конвенції також поширюються на іноземців. У справах "Джеймс проти Сполученого Королівства" та "Літгоу проти Сполученого Королівства" Суд визначив, що сфера застосування цього посилання обмежується лише іноземними громадянами:

"Передусім, в загальному міжнародному праві аналізовані принципи стосуються лише громадян інших країн. Ці принципи були розроблені саме для захисту таких осіб. Відтак, ці принципи не стосувалися поведження держав з власними громадянами".

¹ Рішення у справі "Кушлогу проти Болгарії" (*Kushlogu v. Bulgaria*) від 10 травня 2007 року, заява № 48191/99, п. 55.

² Див. вже цитовану роботу: *Harris et al.*, *The Law of the European Convention on Human Rights*, с. 679.

"114. На підтримку свого аргументу заявники спочатку послалися на текст статті 1 Першого протоколу. Вони в своєму поданні зазначили, що оскільки друге речення починається словом "ніхто" ("No one"), виключається можливість тлумачення цього речення в такий спосіб, що хоча кожен має право на гарантії, які містяться у виразах "в інтересах суспільства" і "на умовах, передбачених законом", буцімто лише не-громадяни держави мають право на гарантії, які містяться у вислові "на умовах, передбачених ... загальними принципами міжнародного права". Далі заявники зазначали, що коли автори Конвенції розрізняли громадян і не-громадян, вони чітко викладали таку диференціацію, як, наприклад, у статті 16.

Хоча з точки зору граматичної побудови тексту аргументи заявників мають певну рацію, існують переконливі підстави для іншого тлумачення. У світлі тексту Конвенції Суд вважає природнішим вбачати у згадці загальних принципів міжнародного права в статті 1 Першого протоколу те, що ці принципи закладені у статті, але лише щодо тих дій, до яких вони зазвичай застосовуються, тобто до дій держави щодо осіб, які не є її громадянами. Більш того, слова, використані в тексті договору, мають розумітися в їхньому звичайному значенні (див. статтю 31 Віденської конвенції 1969 року про право міжнародних договорів), і тлумачення аналізованого положення як поширення загальних принципів міжнародного права за межі звичайної сфери їхнього застосування є менш сумісним із звичайним значенням використаних понять, незалежно від їхнього контексту.

115. Заявники також висунули аргумент про те, що згідно з тлумаченням Комісії згадка в статті 1 Першого протоколу загальних принципів міжнародного права була би надлишковою, оскільки громадяни інших країн вже перебувають під їхнім захистом.

Суд не поділяє цього погляду. Включення зазначеної згадки до тексту може розглядатися як таке, що переслідує принаймні 2 цілі. По-перше, не-громадяни держави можуть звернутися безпосередньо до механізмів Конвенції для здійснення своїх прав на основі дотичних принципів міжнародного права, в той час як в іншому разі їм би доводилося шукати захисту по дипломатичних каналах або в інші способи вирішення спорів. По-друге, зазначене посилення забезпечує захист становища громадян інших держав і відтак унеможливорює будь-які твердження про те, нібито набрання сили Першим протоколом призвело до зменшення їхніх прав. У цьому зв'язку також слід зазначити, що стаття 1 Першого протоколу чітко зазначає, що позбавлення власності має бути "в інтересах суспільства": оскільки така вимога завжди належала до загальних принципів міжнародного права, відповідне чітке положення було б непотрібним, якби стаття 1

Першого протоколу мала наслідком застосування таких принципів до громадян держави так само, як до не-громадян"¹.

Отже, посилення на загальні принципи міжнародного права не створює підстави для відшкодування вилученої власності фізичних осіб-громадян чи національних юридичних осіб. Утім, питання компенсації відіграє певну роль в контексті пропорційності позбавлення власності.

3.3.5. Пропорційність заходу

Позбавлення власності має бути пропорційним. Стосовно цього Суд досліджує "наявність справедливого балансу між вимогами загального інтересу спільноти і вимогами захисту основоположних прав конкретної людини. Віднайдення такого балансу притаманне Конвенції в цілому і також відображене в структурі статті 1"².

Як зазначив ЄСПЛ у справі "Джеймс проти Сполученого Королівства" (*James v. UK*), це означає, що "має простежуватися раціональний зв'язок між застосованими засобами і переслідуваною метою будь-якого заходу, який позбавляє особу її майна".

3.3.6. Компенсація

Як зазначалося вище, обов'язок держави виплатити компенсацію за позбавлення особи її майна не впливає зі згадки в статті 1 загальних принципів міжнародного права. Однак вимога справедливого балансу між інтересом позбавленої майна фізичної чи юридичної особи та інтересом суспільства означає, що компенсація має виплачуватися. За звичайних обставин компенсація має бути розумною мірою прив'язана до ринкової вартості відповідного майна. У справі "Броньовські проти Польщі" Суд зазначив наступне:

"Суд повторює, що умови відшкодування згідно з відповідним законодавством можуть залежати від оцінки того, чи оскаржуваний захід дотримується тієї справедливої рівноваги, яка вимагається, і, зокрема, чи він не накладає надмірний тягар на заявників. Вилучення майна без виплати компенсації, розумно прив'язаної до його ринкової вартості, зазвичай становить непропорційне втручання, а відсутність відшкодування як такого може вважатися виправданою згідно зі статтею 1 Першого протоколу лише за виняткових обставин

¹ Рішення у справі "Літгоу та інші проти Сполученого Королівства" (*Lithgow and others v. UK*) від 8 липня 1986 року, заява № 9006/80, п. 113.

² Див. згадувану вище справу "Спорронг та Лоннрот проти Швеції" (*Sporrong and Lonnrath v. Sweden*).

(див. рішення у згадуваній вище справі "Колишній король Греції та інші проти Греції", п. 89, з подальшими посиланнями)"¹.

Проте за певних умов інтерес суспільства може виправдати виплату компенсації, меншої за ринкову вартість майна. У відомій грецькій справі, де заявниками виступили святі монастирі (справа "Святі монастирі проти Греції"), Суд зазначив наступне:

"Стаття 1, однак, не гарантує права на певну компенсацію за всіх обставин, оскільки законні цілі "в інтересах суспільства" можуть зробити необхідними відшкодування в меншому, ніж повна ринкова вартість, розмірі"².

Особливими обставинами, що виправдовують менше відшкодування або відсутність компенсації взагалі, можуть бути умови, за яких було придбане майно. Наприклад, Суд визнав правомірність експропріації без компенсації у справі, де заявник скористався особливостями перехідного періоду перед возз'єднанням 2 німецьких держав і привласнив земельну ділянку³. У справі "Звольські та Звольська проти Чеської Республіки" (*Zvolsky and Zvolska v. Czech Republic*) ЄСПЛ зазначив, що у випадках, коли майно було придбане за комуністичного режиму, позбавлення майна без відшкодування може, в принципі, відповідати Конвенції. При цьому Суд зауважив, що закон має передбачати можливість дослідження конкретних випадків з урахуванням особливих обставин.

Заявники у справі "Пінцова та Пінц проти Чеської Республіки" (*Pincova and Pinc v. Czech Republic*) придбали будинок в 1967 році. До того цей будинок був конфіскований тодішнім режимом, про що заявники не знали. Вони придбали будинок за ціною, обчисленою компетентними органами за законом 1967 року. Пізніше в Чехії прийняли закон, за яким особи, чию власність конфіскували комуністи, могли претендувати на неї. Колишнім власникам будинку, придбаного в 1967 році, відновили права власності, а в заявників її експропріювали і виплатили їм відшкодування в сумі, яку вони сплатили за будинок в 1967 році. ЄСПЛ постановив, що було порушено статтю 1 Першого протоколу, бо виплачена компенсація не мала належного стосунку до ринкової вартості майна:

"Суд не може не відзначити, що сплачена в 1967 році сума, яку повернули заявникам, не може вважатися належною мірою такою, що відповідає вартості майна 30 років потому.

¹ Див. рішення Великої палати у справі "Броньовські проти Польщі" (*Broniowski v. Poland*) від 22 червня 2004 року, заява № 31443/96, п. 176.

² Рішення у справі "Святі монастирі проти Греції" (*Holy Monasteries v. Greece*) від 9 грудня 1994 року, заява № 13092/87, п. 71.

³ Див. справу "Ян проти Німеччини" (*Jahn v. Germany*).

Крім того, цей будинок був єдиним житлом заявників. На момент прийняття рішення про реституцію в 1995 році вони прожили в тому будинку 42 роки, в тому числі 28 років як власники".

"62. Також слід відзначити, що заявники перебувають у непевному і навіть тяжкому соціальному становищі. За компенсовану суму вони не можуть придбати собі інше житло. Дійсно, досі їх не змусили залишити будинок, а відповідно до статті 712 Цивільного кодексу їм має бути запропоноване альтернативне житло. Однак Уряд сам визнає, що це право здійснити в судовому порядку неможливо. Більш того, видається, що новий власник будинку користується своїм переважним становищем і діє щодо заявників з позиції сили, вимагаючи з них місячну орендну плату, хоча договору оренди житла не існує. Оскільки в силу існуючих обставин заявники відмовилися платити оренду, новий власник розпочав проти них судові провадження, яке досі триває.

63. Суд, відповідно, зауважує, що виплачена заявникам "компенсація" не враховувала їхнє особисте і соціальне становище і що вони не отримали нічого за нематеріальну шкоду, завдану їм у результаті позбавлення власності"¹.

3.4. Третя норма (другий пункт статті 1 Протоколу 1) — контроль за користуванням майном

3.4.1. Вступ

Так звана третя норма або "третє правило" щодо контролю за користуванням власністю міститься в другому пункті статті 1 Першого протоколу:

"Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів".

Як вбачається з тексту цього положення, воно сформульоване в Конвенції як необмежене право держави регламентувати користування майном. Утім, першими ж рішеннями в цій сфері Суд дав зрозуміти, що сприймає другий абзац статті 1 Першого протоколу як

¹ Див. відповідне рішення ЄСПЛ.

поширення положень Конвенції на заходи держави з контролю за власністю. Відповідно, до таких заходів також застосовується принцип пропорційності — тобто оцінка, за якої дії уряду, його цілі та результати цих дій порівнюються із глибиною та обґрунтованістю втручання в право приватної власності. Отже, на думку Суду, межі розсуду держав у сфері регулювання власності є широкими, але не безмежними.

3.4.2. Заходи з контролю за користуванням майном

При визначенні "заходів регулювання" або "заходів контролю"¹ за користуванням майном головні труднощі полягають у встановленні різниці між позбавленням майна та суто регулятивним впливом на майнові відносини.

Суд відокремлює "позбавлення" від "регулювання" за якісними та кількісними ознаками. До якісних можна віднести випадки, що стосуються втручання в право власності, яке відбувається в рамках кримінальних або податкових процедур, тобто тих, що прямо передбачені в другому абзаці статті 1 Першого протоколу ("забезпечення сплати податків або інших зборів чи штрафів").

Навіть у ситуаціях, коли втручання держави призводить до повного позбавлення власника його майна, Суд, скоріш за все, розглядатиме відповідний захід як "регулювання" в тому разі, якщо він вжитий у кримінальному процесі.

Наприклад, справа "АГОСІ" проти Сполученого Королівства" (*AGOSI v. the United Kingdom*) стосувалась конфіскації митними органами Великобританії золотих монет Південно-Африканської Республіки, заборонених до ввезення до Сполученого Королівства. Вирішуючи питання про те, яке правило має застосовуватись до такого заходу, Суд зазначив, що заборона імпорту золотих монет, на підставі порушення якої вони були конфісковані, безсумнівно становить собою контроль за використанням майна. Хоча конфіскація майна й призводить до його позбавлення, обставини такого позбавлення становлять елемент процедури з регулювання користування золотими монетами в Британії. На цій підставі Суд застосував третє правило².

На тих самих підставах Суд застосував третє правило у справах щодо арешту літака, на якому перевозили наркотики³, та конфіска-

¹ В англійському тексті статті застосовується слово "control", а у французькому "reglementer".

² Рішення у справі "АГОСІ" проти Сполученого Королівства" (*AGOSI v. the United Kingdom*) від 24 жовтня 1986 року, Series A, № 108, п. 51.

³ Рішення у справі "Air Canada" проти Сполученого Королівства" (*Air Canada v. the United Kingdom*) від 5 травня 1995 року, Series A, № 316-A, п. 34.

ції автобусу, яким перевозили нелегальних мігрантів¹. При цьому Суд "визнає за державами право приймати будь-які фіскальні закони, які вони вважають за доцільне, якщо вжиті заходи не дорівнюють неправомірній конфіскації"². Більш того, при визначенні того, чи виконується ця вимога, Суд визнає, що держави при формуванні й реалізації податкової політики мають широкі межі розсуду, і що Суд поважатиме оцінку законодавця в таких питаннях, за винятком випадків, коли вона позбавлена будь-якого розумного підґрунтя³.

Іншими словами, позиція ЄСПЛ полягає в тому, що державні органи мають якнайширші межі розсуду при ухваленні податкових законів та їхньому впровадженні. У справі Гасус Досьє Суд, наприклад, визнав право державних органів конфіскувати майно на складі покупця за його податковими зобов'язаннями, хоча право власності на це майно формально залишалось у продавця.

При цьому, однак, необхідно зазначити, що 14 жовтня 2010 року Суд прийняв унікальне рішення. У справі "Шокін проти України" Суд розглянув ситуацію, коли встановлений Декретом Кабінету Міністрів України "Про прибутковий податок з громадян" розмір податків, які заявник мав сплатити, був збільшений за Інструкцією про прибутковий податок з громадян, затвердженою наказом Головної державної податкової інспекції. Попри загальне правило, за яким державні органи мають широкі межі розсуду при визначенні та збиранні податків, Суд постановив, що в цій справі статтю 1 Першого протоколу було порушено.

Суд дійшов висновку що, по-перше, національне законодавство не було чітким та узгодженим та не відповідало вимозі "якості" закону і не забезпечувало адекватного захисту від свавільного втручання у майнові права заявника; по-друге, національними органами не було дотримано вимогу законодавства щодо застосування підходу, який був би найбільш сприятливим для заявника — платника податку, коли в його справі національне законодавство допускало неоднозначне тлумачення⁴.

¹ Рішення у справі "Ільдірім проти Італії" (*Yildirim v. Italy*) від 10 квітня 2003 року, заява № 38602/02.

² Рішення у справі Гасус Досьє (*Gasus Dossier*), *opt. cit.*, п. 59.

³ Рішення у справі "Національне та регіональне будівельне товариство", "Товариство постійної забудови Лідса" та "Йоркширське будівельне товариство" проти Сполученого Королівства" (*the National & Provincial Building Society, the Leeds Permanent Building Society and the Yorkshire Building Society v. the United Kingdom*) від 23 жовтня 1997 року, *Reports of Judgments and Decisions 1997-VII*, пп. 80–82.

⁴ Рішення у справі Шокін проти України (*Shchokin v. Ukraine*) від 14 жовтня 2010 року, заяви №№ 23759/03 і 37943/06, п. 58.

Важливо зазначити, що метод відокремлення справ, що підпадають під третє правило, від тих, що регулюються другим правилом, за якісними та кількісними характеристикам не спрацьовує, коли треба розрізнити випадки застосування третього та першого правил. Так, у справі "Інтерсплав" проти України" йшлося про систематичні відмови податкових органів надавати згоду на повернення ПДВ за продукцію, що експортувалась. Заявник успішно оскаржував такі відмови до суду, що не заважало податковій адміністрації знов відмовлятися надавати згоду за наступними запитами заявника. Незважаючи на те, що справа стосувалась податкової сфери, Суд застосував до втручання, яке оскаржував заявник, перше загальне правило статті 1 Першого протоколу¹.

У всіх інших випадках, тобто коли захід прийнятий не у фінансній або кримінальній сфері, Суд застосовує так званий кількісний критерій. В принципі, у всіх випадках, коли захід впливає на право власності, але власник не позбавляється повністю своїх прав або — фізично — власне майна, кваліфікація такого заходу, як регулювання, виглядає найбільш відповідною². Підтверджуючи це, Суд у багатьох справах зазначав, що той чи інший захід не може вважатись "позбавленням" з огляду на те, що ступінь втручання у право власності не є менш суттєвим ніж той, який необхідний для *de facto* експропріації.

Наприклад, у справі Гуттен-Чапска, де йшлося про значне обмеження прав орендодавця при встановленні орендної плати та виселення орендарів, Суд зазначив наступне: "Хоча заявниця дійсно була обмежена в своїх правах на користування майном у формі фізичного контролю, зважаючи на те, що будинок займали орендарі, та що її права на здачу квартир, включаючи її право на отримання орендної плати та припинення оренди, були обмежені багатьма правовими заборонами, вона ніколи не втрачала свого права на продаж майна. Також державні органи не вживали жодних заходів, які б призводили до втрати заявницею права власності"³. На цих підставах Суд застосував третє замість другого правила статті 1 Першого протоколу.

Такий підхід Суд застосовував і у справах, які стосувались заходів економічного характеру⁴, включаючи заходи, що спрямовані на за-

¹ Рішення у справі "Інтерсплав" проти України" (*Intersplav v. Ukraine*) від 9 січня 2007 року, заява № 803/02, п. 38.

² Див.: *F. Tulken*. La réglementation de l'usage des biens dans l'intérêt général. La troisième norme de l'article 1er du premier Protocole de la Convention européenne des Droits de l'Homme. *En H. Vandenberghe (ed.) Propriété et Droits de l'Homme/Property and Human Rights*, "Brugge: Die Keure: Bruylant", 2006, p. 305, pp. 61—99, P. 82.

³ Рішення у справі "Гуттен-Чапска проти Польщі" (*Hutten-Czapska v. Poland*), заява № 35014/97, ECHR 2006, п. 160.

⁴ Див., наприклад, справу "Асоціація практикуючих лікарів" проти Данії" (*Association of General Practitioners v. Denmark*) заява № 12947/87, 62 D.R. 226 — про обмеження гонорарів приватно практикуючих лікарів для зменшення бюджетних видатків.

безпечення економічного розвитку держави¹, соціальні заходи у широкому розумінні (захист інвалідів, ув'язнених тощо)², освоєння земель³, захист довкілля⁴, аграрну політику⁵, заходи в сфері охорони здоров'я⁶, суспільну безпеку⁷ та, в нещодавній практиці Суду, — заходи із захисту культурної спадщини⁸.

Одним з найбільш помітних наслідків виділення 3 норм (правил) у статті 1 Першого протоколу і фактичного їх застосування стало переведення другого абзацу статті з категорії прав держави до категорії її обов'язків щодо захисту права власності. Хоча процент задоволених заяв про порушення права власності, які були кваліфіковані за третім правилом, значно нижчий за частку тих, що розглядалися за двома іншими правилами, Суд, тим не менш, не надає державам абсолютної свободи у сфері регулювання права власності та виносить у таких справах рішення на користь заявників.

Так, у вже згадуваній вище справі Гуттен-Чапска Суд, встановивши, що державні заходи з регулювання прав заявника-орендодавця не досягали рівня *de facto* експропріації та, відповідно, мають розглядатися за третім правилом, тим не менше дійшов висновку, що обмеження прав заявника були необґрунтовано надмірними, та визнав порушення статті 1 Першого протоколу⁹. Такого ж висновку Суд дійшов і в подібній справі "Гіго проти Мальти"¹⁰.

¹ Рішення у справі "Маатшап Смітс та інші проти Нідерландів" (*Maatschap Smits and others v. the Netherlands*) від 3 травня 2001 року, заява № 39032/97, в якій йшлося про прокладення залізниці задля розвитку економіки країни.

² Справа "Олліла проти Фінляндії" (*Ollila v. Finland*), заява № 18969/91, доповідь Комісії від 30 червня 1993 року. В цій справі йшлося про заходи із захисту майнових прав психічно хворих осіб; справа "Х. проти Австрії" (*X. v. Austria*), рішення Комісії 8346/78 від 6 березня 1980 року — обмеження витрачання засудженими зароблених ними коштів для матеріальної підтримки їхнього життя після звільнення.

³ Рішення у справі "Аллан Якобссон проти Швеції" (*Allan Jacobsson v. Sweden*) від 25 жовтня 1989 року, Series A, № 163, п. 57 — обмеження забудови в силу необхідності додержання плану розвитку міста.

⁴ Рішення у справі "Пайн Велі Девелопмент Лтд та інші проти Ірландії" (*Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*) від 29 листопада 1991 року, Series A, № 222, п. 57 — заборона використання кар'єра в цілях захисту навколишнього середовища.

⁵ Рішення у справі "Альмейда Гаррет, Машкаренхас Фалькао та інші проти Португалії" (*Almeida Garrett, Mascarenhas Falcão and Others v. Portugal*), заяви №№ 29813/96 та 30229/96, п. 52, ECHR 2000-I — експропріація земельної ділянки в ході здійснення земельної реформи.

⁶ Рішення у справі "Тре Тракторер Актіболаг" проти Швеції" (*Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden*) від 7 липня 1989 року, серія А, № 159, п. 55 — відкликання ліцензії на продаж алкогольних напоїв через порушення рестораном санітарних норм.

⁷ "Баллок проти Сполученого Королівства" (*Bullock v. the United Kingdom*), ухвала Комісії від 16 січня 1996 року за заявою № 29102/95 — конфіскація і знищення хворого на сказ собаки.

⁸ "Вальтер проти Франції" (*Walter v. France*), заява № 21535/93, ухвала Комісії від 30 серпня 1994 року — визнання картини твором мистецтва, забороненим до вивезення.

⁹ Рішення у справі "Гуттен-Чапска проти Польщі" (*Hutten-Czapka v. Poland*), *op. cit.*, п. 225.

¹⁰ Рішення у справі "Гіго проти Мальти" (*Ghigo v. Malta*) від 26 вересня 2006 року, заява № 31122/05, п. 69.

3.4.3. Відповідно до загальних інтересів

Стаття 1 Першого протоколу у першому абзаці забороняє позбавляти особу майна "інакше як в інтересах суспільства", а у другому дозволяє державі регулювати користування майном "відповідно до загальних інтересів". У справі Джеймса заявники стверджували, що використання в одному й тому самому контексті різних фраз відповідно до загально визнаних принципів інтерпретації міжнародних договорів вказує на намір авторів тексту виписати різні концепції для обґрунтування державного втручання. Заявники тлумачили текст статті таким чином, що держава немовби має ширші повноваження з регулювання користування майном, ніж щодо позбавлення майна. Суд не погодився з такою аргументацією, зазначивши, що навіть якщо й існує якась відмінність між концепціями "інтересів суспільства" та "загальних інтересів" в статті 1 Першого протоколу, то з точки зору обставин справи фундаментальних розбіжностей у цих термінах немає¹.

Другою важливою особливістю статті 1 Першого протоколу є те, що обмеження права власності, на відміну від інших конвенційних прав, можуть встановлюватись тільки задля досягнення публічних інтересів. У справі Джеймса це також привернуло увагу заявників — власників орендованої нерухомості, яку, за новим законом, орендарі мали право в них викупити за цінами нижче ринкових. Заявники вважали, що стаття 1 Першого протоколу дозволяє позбавляти приватних осіб їхньої власності, тільки якщо відповідне майно використовуватиметься суспільством для публічних цілей. Більш того, у французькому тексті застосовано термін "pour cause d'utilité publique" ("для публічного (суспільного) користування") який є вужчим за англійську версію тексту статті. На думку заявників, позбавлення майна на користь інших приватних осіб не могло вважатися "публічним користуванням".

Суд відкинув цей аргумент: по-перше, термін "інтереси суспільства" як і в англійському, так і у французькому текстах статті має автономний характер і не залежить від його тлумачення англійськими або французькими судами. По-друге, Суд погодився із заявниками, що позбавлення майна приватної особи не відповідатиме положенням статті 1 Першого протоколу, якщо воно відбуватиметься виключно задля блага інших приватних осіб. Однак примусова передача майна від одних приватних осіб до інших у деяких обставинах може відповідати публічним інтересам. Нарешті, Суд дійшов висновку, що фраза "в інтересах суспільства" не означає, що майно може передаватись

¹ Рішення у справі "Джеймс та інші проти Сполученого Королівства" (*James and Others v. the United Kingdom*) від 21 лютого 1986 року, Series A, № 98, п. 43.

виключно в публічну власність. Відчуження майна на користь приватних осіб в руслі державної політики, спрямованої на підтримання соціальної справедливості, може обґрунтовано вважатись таким, що спрямоване на захист "інтересів суспільства".

Цей підхід дещо відрізняється від бачення цієї проблеми Верховним судом США, який у відомій справі "Кело проти міста Нью Лондон" (*Kelo v. City of New London*) також визнав, що передача власності від однієї приватної особи до іншої може вважатись "публічним використанням" майна в розумінні П'ятої Поправки до Конституції США, якщо такий захід спрямований на економічний розвиток місцевої громади¹. Однак у подальшій практиці ЄСПЛ траплялися випадки, коли він визнавав примусову передачу майна від однієї приватної особи до іншої в цілях економічного розвитку такою, що відповідає приватним інтересам. Так, Суд визнавав, що необхідність регулювання економіки обґрунтовує політику, спрямовану на консолідацію сільськогосподарських земель², або право примусового викупу мажоритарними учасниками господарських товариств часток міноритаріїв³, або програми примусового коригування боргів⁴.

Третьою характерною рисою статті 1 Першого протоколу є те, що ця стаття, на відміну від більшості інших статей Конвенції, не містить вичерпного переліку інтересів суспільства, задля досягнення яких держава може обмежувати право власності. Автори Першого протоколу навмисно не обмежили державну владу у цій сфері на основі як практичних, так і філософських міркувань. З політичної точки зору автори тексту побоювались, що соціальна та економічна політика держави могла опинитись під контролем Суду. Така можливість значним чином ускладнила б ратифікацію Конвенції учасниками Ради Європи⁵.

Таким чином, з одного боку, право власності не може бути обмеженим для досягнення будь-яких цілей, окрім публічних інтересів, з іншого боку, текст статті 1 Першого протоколу та практика Суду надає державі широку свободу у встановленні того, що є публічним інтересом. У жодній зі справ держава не була змушена доводити, що оскаржуваний захід дійсно мав будь-який економічний ефект, — як

¹ Справа "Сюзетт Кело та інші проти міста Нью Лондон" (*Suzette Kelo et al. v. City of New London*), СТ 545 U.S. (June 23, 2005).

² Рішення у справі "Еркнер та Гофауер проти Австрії" (*Erkner and Hofauer v. Austria*) від 23 квітня 1987 року, Series A, № 117, п. 75.

³ Ухвала у справі "Брамелід та Мальстрьом проти Швеції" (*Bramelid and Malmström v. Sweden*), заяви №№ 8588/79 і 8589/79, ухвала Комісії від 12 жовтня 1982 року, Decisions and Reports (DR) 29.

⁴ Рішення у справі "Бек проти Фінляндії" (*Bäck v. Finland*) від 20 липня 2004 року, заява № 37598/97, п. 59.

⁵ Див. збірку Collected Edition of the Travaux Préparatoires of the European Convention on Human Rights, Vol. VI, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1985, p. 165.

правило, вистачає того, що держава вважає, що втручання у право власності матиме позитивний економічний ефект¹. Це пояснюється міжнародним характером Суду та Конвенції, які не ставлять за мету створити єдиний режим регулювання власності в державах-учасницях та не вимагають від держав проводити однакову соціально-економічну політику².

Як зазначає Суд, термін "інтереси суспільства" обов'язково є необхідно широким. Зокрема, прийняття рішення щодо запровадження законів про експропріацію майна зазвичай супроводжується розглядом дотичних політичних, економічних та соціальних питань. Суд, вважаючи природними широкі межі розсуду законодавця в реалізації соціальної та економічної політики, поважатиме рішення законодавця про те, що є "в інтересах суспільства", якщо таке рішення не буде явно необґрунтованим³.

Крім того, "Конвенція надає державі широкі межі розсуду, коли питання стосується загальної економічної та соціальної стратегії. Завдяки їхньому безпосередньому розумінню свого суспільства та його потреб національні органи, в принципі, перебувають у кращому становищі, ніж судді міжнародного судового органу, для встановлення того, що відповідає інтересам суспільства в соціальній та економічній сферах, і Суд загалом поважатиме політичний вибір законодавця"⁴.

3.5. Вплив ЄКПЛ на справи за комерційними позовами

Право власності є одним з основних прав, що захищаються ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини. Європейський суд з прав людини тлумачить термін "майно" автономно. Його спектр набагато ширший, ніж захист власності в українській Конституції. Зокрема, він не обмежується лише матеріальними активами, але може поширюватися на певні нематеріальні права. Тому те, чи ст. 1 Протоколу № 1 стосується спору, слід розглядати не тільки в справах, що стосуються експропріації, але також у випадках, коли судові процеси стосуються зобов'язань, акцій або стягнення боргу. Особлива увага має бути приділена гарантіям ст. 1 Протоколу № 1, що закріплюють захист прав власності.

¹ Див.: Robin Paul Malloy. *Private property, community development, and eminent domain*. Ashgate Publishing Company, Aldershot, Burlington, 2008, 230 p., pp. 79–80.

² Ibid, p. 80.

³ Рішення у справі "Драон проти Франції" (*Draon v. France*) від 6 жовтня 2005 року, № 1513/03, п. 76.

⁴ Рішення у справі "Карсон та інші проти Сполученого Королівства" (*Carson and Others v. the United Kingdom*) від 4 листопада 2008 року, заява № 42184/05, п. 61.

Додатки

Додаток I Перелік рішень Європейського суду з прав людини, на які зроблені посилання в цьому виданні

- "АГОСІ" проти Сполученого Королівства (*AGOSI v. the United Kingdom*)
"Агротексім" та інші проти Греції (*Agrotexim and Others v. Greece*)
"Агротехсервіс" проти України (*Agrotehservis v. Ukraine*)
Азінас проти Кіпру (*Azinas v. Cyprus*)
Акдивар та інші проти Туреччини (*Akdivar and Others v. Turkey*)
Аксельсон та інші проти Швеції (*Axelsson and Others v. Sweden*)
Аксен проти Німеччини (*Axen v. Germany*)
Аллан Якобсон проти Швеції (*Allan Jacobsson v. Sweden*)
Аль Акіді проти Болгарії (*Al Akidi v. Bulgaria*)
Альмейда Гаррет, Машкаренхас Фалькао та інші проти Португалії (*Almeida Garrett, Mascarenhas Falcão and Others v. Portugal*)
Андреєва проти Латвії (*Andrejeva v. Latvia*)
Антріш проти Франції (*Hentrich v. France*)
"Асоціація практикуючих лікарів" проти Данії (*Association of General Practitioners v. Denmark*)
Баллок проти Сполученого Королівства (*Bullock v. the United Kingdom*)
Бараона проти Португалії (*Baraona v. Portugal*)
Бейелер проти Італії (*Case of Beyeler v. Italy*)
Бендерський проти України (*Benderskiy v. Ukraine*)
Бек проти Фінляндії (*Bäck v. Finland*)
Беляшев проти Росії (*Belashev v. Russia*)
Бентхем проти Нідерландів (*Benthem v. The Netherlands*)
Білуха проти України (*Belukha v. Ukraine*)
Брамелід та Мальстрьом проти Швеції (*Bramelid and Malmström v. Sweden*)
Броньовські проти Польщі (*Broniowski v. Poland*)
Брумареску проти Румунії (*Brumarescu v. Romania*)
Бузеску проти Румунії (*Buzescu v. Romania*)
Бурдов проти Росії (*Burdov v. Russia*)
Бускаріні проти Сан-Марино (*Buscarini v. San Marino*)
Вержбицький проти Польщі (*Wierzbizki v. Poland*)

Вальтер проти Франції (*Walter v. France*)
 Ван де Хурк проти Нідерландів (*Van de Hurk v. The Netherlands*)
 Ван Марле та інші проти Нідерландів (*van Marle and Others*)
 Верітас проти України (*Veritas v. Ukraine*)
 Ветштайн проти Швейцарії (*Wettstein v. Switzerland*)
 Вільхо Ескелінен та інші проти Фінляндії (*Vilho Eskelinen and Others v. Finland*)
 Видання "Перископ" проти Франції (*Editions Periscope v. France*)
 Войтенко проти України (*Voytenko v. Ukraine*)
 Волощук проти України (*Voloshchuk v. Ukraine*)
 Ворм проти Австрії (*Worm v. Austria*)
 "Востокмаш-Аванта" проти України (*Vostokmash Avanta v. Ukraine*)
 Гайдук та інші проти України (*Gayduk and others v. Ukraine*)
 "Гасус Досье та Фьордертехнік ГМБХ" проти Нідерландів (*Gasus Dossier- und Fördertechnik GmbH v. the Netherlands*)
 Гіго проти Мальти (*Ghigo v. Malta*)
 Гінко проти Португалії (*Guincho v. Portugal*)
 Голдер проти Сполученого Королівства (*Golder v. UK*)
 Голуб проти України (*Golub v. Ukraine*)
 Грецькі нафтопереробні заводи "Стрен" та Стратіс Андреадіс проти Греції (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*)
 Гуров проти Молдови (*Gurov v. Moldova*)
 Гуттен-Чапска проти Польщі (*Hutten-Czapska v. Poland*)
 Де Кюббе проти Бельгії (*De Cubber v. Belgium*)
 Делькур проти Бельгії (*Delcourt v. Belgium*)
 Деміколі проти Мальти (*Demicoli v. Malta*)
 Державна холдингова компанія "Луганськвугілля" проти України (*State Holding Company Luganksvugillya v. Ukraine*)
 Джеймс та інші проти Сполученого Королівства (*James and others v. UK*)
 Джонстон та інші проти Ірландії (*Johnston and Others v. Ireland*)
 Ді Педі проти Італії (*Di Pede v. Italy*)
 Дінне проти Франції (*Diennet v. France*)
 Доймлянд проти Німеччини (*Deumeland v. Germany*)
 Домбо Бехер БВ проти Нідерландів (*Dombo Beher BV v. The Netherlands*)
 Драон проти Франції (*Draon v. France*)
 Дубенко проти України (*Dubenko v. Ukraine*)
 Еркнер та Гофауер проти Австрії (*Erkner and Hofauer v. Austria*)
 Євгенія Міхаєліді Лтд та Майкл Тимвіос проти Туреччини (*Eugenia Michaelidou Ltd and Michael Tymvios v. Turkey*)
 Жовнір проти України (*Zhovnir v. Ukraine*)

Зелінські та інші проти Франції (*Zielinski and others v. France*)
 Зуттер проти Швейцарії (*Sutter v. Switzerland*)
 Етль та інші, Еркнер та Гофауер і Пойс проти Австрії (*Ettl and Others, Erkner and Hofauer and Poiss v. Austria*)
 Іатрідіс проти Греції (*Iatridis v. Greece*)
 Юрій Миколайович Іванов проти України (*Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*)
 Їльдірім проти Італії (*Yildirim v. Italy*)
 "Інтерсплав" проти України (*Intersplav v. Ukraine*)
 Йоргіч проти Німеччини (*Jorgic v. Germany*)
 Карсон та інші проти Сполученого Королівства (*Carson and Others v. the United Kingdom*)
 Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства (*Campbell and Fell v. UK*)
 Кііскінен проти Фінляндії (*Kiiskinen v. Finland*)
 Коєм та інші проти Бельгії (*Coëme and Others v. Belgium*)
 Колишній Король Греції та інші проти Греції (*Case of the Former King Of Greece and Others v. Greece*)
 Компанія "Регент" проти України (*Regent Company v. Ukraine*)
 Компанія "DMD GROUP" проти Словаччини (*DMD GROUP, a.s. v. Slovakia*)
 Комуна "Дандеридс" проти Швеції (*Danderyds Kommun v. Sweden*)
 Крочіані та інші проти Італії (*Crociani and Others v. Italy*)
 Кушлогу проти Болгарії (*Kushlogu v. Bulgaria*)
 Кучеренко проти України (*Kucherenko v. Ukraine*)
 Кьоніг проти Федеративної Республіки Німеччина (*König v. Federal Republic of Germany*)
 Лавентс проти Латвії (*Lavents v. Latvia*)
 Лакатос проти Чеської Республіки (*Lakatos v. Czech Republic*)
 Ларс Брамелід та Анне-Марі Мальмстрьом проти Швеції (*Lars Bramelid and Anne-Marie Malmstrom v. Sweden*)
 Лейла Шахін проти Туреччини (*Leyla Sahin v. Turkey*)
 Літгоу та інші проти Сполученого Королівства (*Lithgow and Others v. the United Kingdom*)
 Літовкіна проти України (*Litovkina v. Ukraine*)
 Лоїзиду проти Туреччини (*Loizidou v. Turkey*)
 Маатшап Смітс та інші проти Нідерландів (*Maatschap Smits and others v. the Netherlands*)
 Манусакіс та інші проти Греції (*Manoussakis and Others v. Greece*)
 МакМайкл проти Сполученого Королівства (*McMichael v. UK*)
 "МАСА інвест груп" проти України (*Masa Invest Group v. Ukraine*)
 Мітін проти України (*Mitin v. Ukraine*)
 Маркс проти Бельгії (*Marckx v. Belgium*)

Мелахер та інші проти Австрії (*Case of Mellacher and Others v. Austria*)
 Микола Марченко проти України (*Nikolay Marchenko v. Ukraine*)
 Михайленки та інші проти України (*Mykhaylenky and others v. Ukraine*)
 Мюллер проти Австрії (*Müller v. Austria*)
 "Національне та регіональне будівельне товариство", "Товариство постійної забудови Лідса" та "Йоркширське будівельне товариство" проти Сполученого Королівства (*the National & Provincial Building Society, the Leeds Permanent Building Society and the Yorkshire Building Society v. the United Kingdom*)
 "Нелюбін проти Росії" (*Nelyubin v. Russia*)
 Новоселецький проти України (*Case of Novoseletskiy v. Ukraine*)
 Обершлік проти Австрії (*Oberschlick v. Austria*)
 Олліла проти Фінляндії (*Ollila v. Finland*)
 Олюїч проти Хорватії (*Olujić v. Croatia*)
 "Пайн Велі Девелопмент Лтд." та інші проти Ірландії (*Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*)
 Папаміхалопулос проти Греції (*Papamichalopoulos v. Greece*)
 П'єрсак проти Бельгії (*Piersak v. Belgium*)
 Пердігао проти Португалії (*Perdigao v. Portugal*)
 Петренко проти Молдови (*Petrenco v. Moldova*)
 Півень проти України (*Piven v. Ukraine*)
 Посохов проти Росії (*Posokhov v. Russia*)
 "Прессос Компанія Нав'єра С.А." та інші проти Бельгії (*Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium*)
 Претто та інші проти Італії (*Pretto and others v. Italy*)
 Приставська проти України (*Prystavska v. Ukraine*)
 Провінції Барі, Соррентіно та Мессені Неманья проти Італії (*Province of Bari, Sorrentino and Messeni Nemagna v. Italy*)
 Пудас проти Швеції (*Pudas v. Sweden*)
 Пуллар проти Сполученого Королівства (*Pullar v. United Kingdom*)
 Пульезе проти Італії (*Pugliese v. Italy*)
 Пфайфер та Планкл проти Австрії (*Pfeifer and Plankl v. Austria*)
 "Радіо Франс" та інші проти Франції (*Radio France and Others v. France*)
 Романова проти України (*Romanova v. Ukraine*)
 Ромашов проти України (*Romashov v. Ukraine*)
 Рінгайсен проти Австрії (*Ringeissen v. Austria*)
 Руденко проти України (*Rudenko v. Ukraine*)
 Рябих проти Росії (*Ryabykh v. Russia*)
 Святі монастирі проти Греції (*Holy Monasteries v. Greece*)
 Сельмуні проти Франції (*Selmouni v. France*)
 Сірбу проти Молдови (*Sirbou v. Moldova*)

"Совтрансавто Холдинг" проти України (*Sovtransavto Holding v. Ukraine*)
Сокуренко та Стригун проти України (*Sokurenko and Strygun v. Ukraine*)
Сокуров проти України (*Sokurov v. Ukraine*)
Спорронг та Лоннрот проти Швеції (*Sporrong and Lonnrath v. Sweden*)
Срамек проти Австрії (*Sramek v. Austria*)
Стоурер проти "Бритіш Газ" (*Storer v British Gas plc*)
Сюрмелі проти Німеччини (*Sürmeli v. Germany*)
"Терем Лтд", Чечоткін та Оліус проти України (*Terem Ltd, Chetkin and Olius v. Ukraine*)
Торгейр Торгейрсон проти Ісландії (*Thorgeir Thorgeirson v. Iceland*)
"Тре Тракторер Актіболаг" проти Швеції (*Case of Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden*)
"Україна-Тюмень" проти України (*Ukraine-Tyumen v. Ukraine*)
Фей проти Австрії (*Fey v. Austria*)
Фельдбругге проти Нідерландів (*Feldbrugge v. the Netherlands*)
Феррацціні проти Італії (*Ferrazzini v. Italy*)
Фредін проти Швеції (*Fredin v. Sweden*)
Фрідлендер проти Франції (*Frydlender v. France*)
Хаушільдт проти Данії (*Hauschildt v. Denmark*)
Хоканссон та Стурессон проти Швеції (*Håkansson and Sturesson v. Sweden*)
Цанд проти Австрії (*Zand v. Austria*)
Ян проти Німеччини (*Jahn v. Germany*)
Якобсон і Скарбі проти Швеції (*Jacobsson and Skärby v. Sweden*)
"Air Canada" проти Сполученого Королівства (*Air Canada v. the United Kingdom*)
В. та Р. проти Сполученого Королівства (*B. and P. v. the United Kingdom*)
Н. проти Бельгії (*H v. Belgium*)
R. проти Данії (*R. v. Denmark*)
RENFE проти Іспанії (*RENFE v. Spain*)
S. проти Сполученого Королівства (*S. v. the United Kingdom*)
SS., I. AB та BT проти Швеції (*SS., I. AB and BT v. Sweden*)
X. проти Австрії (*X. v. Austria*)
X. проти Норвегії (*X. v. Norway*)

Додаток II Бібліографія

Абдулаев М.И. Теория государства и права: Учеб. для высших учебных заведений. — М.: Финансовый контроль, 2004. — 410 с.

Актуальні проблеми захисту права власності в практиці Європейського суду з прав людини та її вплив на правову систему України: Навч.-метод. посіб. для суддів / *Мармазов В.Є., Мірошниченко А.М., Пушкар П.Є.* — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", ДП "Зовнішторгвидав України", 2009. — 392 с. (На шляху до європейських стандартів в епоху глобалізації. — Кн. II)

Буроменський М. Звернення до Європейського суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства. — Харків: ФОЛІО, 2000

Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов. — М., 1998

Євтушенко О. Із практики застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основних свобод при розгляді цивільних справ судами України // Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі. — 2002. — № 3

Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні: Навч.-метод. посіб. для суддів / *Фулєй Т.І.* — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", "Прок-Бізнес", 2009. — 200 с. (На шляху до європейських стандартів в епоху глобалізації. — Кн. I)

Моніка Карсс-Фріск. Право на власність: питання імплементації статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини / В кн.: Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. *О.Л. Жуковської.* — К.: ЗАТ "ВІПОЛ", 2004

Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // Адвокат. — 2002. — № 2

Корпоративне управління: актуальні питання історії та сучасності, вітчизняна теорія та практика, зарубіжний досвід / За ред. *І. Спасько-Фатєєвої.* — Харків: Право, 2007

Кузнецова Н. Українське законодавство про власність: проблеми відповідності європейським стандартам / В кн.: Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. *О.Л. Жуковської.* — К.: ЗАТ "ВІПОЛ", 2004

- Мармазов В.Є., Пушкар П.В.* Захист прав та майнових інтересів у Європейському суді з прав людини: Навч.-практ. посіб. / За ред. *М.В. Оніщука*. — К.: Видавничий дім "Юридична книга", 2001
- Махоуні П.* Наскільки "цивільною" є державна служба? / Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. — К.: Український Центр Правничих Студій, 2003
- Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. — Т. 1. — К.: Вид-во "Аконіт", 2001
- "Українські справи" юридичних осіб у Європейському суді з прав людини / *І. Шевчук* // Юридичний журнал. — 2007. — № 9. — С. 102—103
- Фулей Т.І.* Застосування ЄКПЛ у цивільному судочинстві. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини: застосування в цивільному судочинстві: Опор. конспект. — К.: Унів. Вид-во "ПУЛЬСАРИ", 2007. — 52 с.
- Фулей Т.І.* Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: національна практика застосування в кримінальному судочинстві: Навч.-метод. посіб. для суддів. — К.: ТОВ "Гештальт Консалтинг Груп", ДП "Зовнішторгвидав України, 2008. — 82 с.
- Шмідт-Ассманн Е.* Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Пер. з нім. *Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов*; відп. ред. *О. Сироїд*. — 2-ге вид., перероблене та доповнене. — К.: К.І.С., 2009
- The Anatomy of Corporate Law: A Comparative and Functional Approach. By *Reinier Kraakman et al.*, New York: Oxford University Press, 2004
- J. Andriantsimbazovina*: La subsidiarite devant la Cour de justice des Communautés europeenne et la Court europeenne des droits de l'homme, *Revue des Affaires Europeenne*, 1998
- Annual Report 2010 of the European Court of Human Rights, Council of Europe
- Collected Edition of the Travaux Preparatoires of the European Convention on Human Rights, Vol. VI, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1985
- J. Jaconelli*, Open justice: a critique of the public trial, OUP, 2002
- Joseph M. Jacob*. Civil justice in the age of human rights, Ashgate Publishing Limited, 2007
- Harris et al.*, Law of the European Convention on Human Rights, 2nd edition
- Interrights Manual for Lawyers, Fair trial, 2007
- Noakes D.B., Ramsay I.M.* Piercing the Corporate Veil in Australia (2001) 19 Company and Securities Law Journal

Pieter Van Dijk and G.J.H. Van Hoof. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Brill, 1998

Preparatory Work on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Information document prepared by the Secretariat of the European Commission of Human Rights. DH 56(11)

Robin Paul Malloy. Private property, community development, and eminent domain. Ashgate Publishing Company, Aldershot, Burlington, 2008

Stephanos Stavros, The Guarantees for Accused Persons Under Article 6 of the European Convention on Human Rights. An Analysis of the Application of the Convention and a Comparison with Other Instruments. Kuler, 1993

Thompson R.B. The Corporate Veil: An Empirical Study. 76 Cornell Law Review (1991)

S. Trechsel, S. Summers, Human Rights in Criminal Proceedings, OUP, Oxford, 2005

F. Tulkens. La réglementation de l'usage des biens dans l'intérêt général. La troisième norme de l'article 1er du premier Protocole de la Convention européenne des Droits de l'Homme. En H. Vandenberghe (ed.) Propriété et Droits de l'Homme/Property and Human Rights, "Brugge: Die Keure: Bruylant", 2006

Van Dijk et al., Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 4th edition

Wim Voermans. Judicial transparency furthering public accountability for new judiciaries, Utrecht Law Review. Volume 3, Issue 1, June 2007

Додаток III Посилання на ВЕБ-ресурси

База даних HUDOC

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>

Українські переклади справ ЄСПЛ, що знаходяться на сайті Міністерства юстиції України

<http://www.minjust.gov.ua/0/9329>

сайт NAU Online

<http://zakon.nau.ua/?uid=1014.1.45&title>

Сайт Харківської правозахисної групи

<http://library.khpg.org/index.php?id=1080721109>

Зимненко Б. Международное право в судебной практике России: конституционное правосудие

<http://www.lawmix.ru/comm/3703/>

Додаток IV
Конвенція про захист прав людини
і основоположних свобод
(з поправками, внесеними відповідно до положень
Протоколів № № 11, 14)
та Протоколи №№ 1, 4, 6, 7, 12, 13

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Уряди держав — членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, беручи до уваги те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав,

беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1
Зобов'язання поважати права людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

Розділ I Права і свободи

Стаття 2 Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3 Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4 Заборона рабства і примусової праці

1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.
2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.
3. Для цілей цієї статті значення терміна "примусова чи обов'язкова праця" не поширюється:
 - a) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;
 - b) на будь-яку службу військового характеру або — у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, — службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби;
 - c) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю добробуту суспільства;
 - d) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків.

Стаття 5
Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;

б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;

в) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

г) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;

д) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

е) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту "с" пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Стаття 6
Право на справедливий суд

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

б) мати час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або — за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника — одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, — одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7
Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Стаття 8

Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9

Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як публічно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10

Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними

в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 11
Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Стаття 12
Право на шлюб

Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13
Право на ефективний засіб правового захисту

Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Стаття 14
Заборона дискримінації

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Стаття 15
Відступ від зобов'язань
під час надзвичайної ситуації

1. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою.

Стаття 16
Обмеження політичної діяльності іноземців

Жодне з положень статей 10, 11 і 14 не може розглядатись як таке, що забороняє Високим Договірним Сторонам встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців.

Стаття 17
Заборона зловживання правами

Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Стаття 18
Межі застосування обмежень прав

Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені.

Розділ II **Європейський суд з прав людини**

Стаття 19 **Створення Суду**

Для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який далі називається "Суд". Він функціонує на постійній основі.

Стаття 20 **Кількість суддів**

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21 **Посадові критерії**

1. Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності.
2. Судді беруть участь у роботі Суду в особистій якості.
3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі; усі питання, що виникають внаслідок застосування цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22 **Вибори суддів**

Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів за списком з трьох кандидатів, запропонованих відповідною Високою Договірною Стороною.

Стаття 23 **Строк повноважень і звільнення з посади**

1. Судді обираються строком на дев'ять років. Вони не можуть бути переобрані.
2. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.
3. Судді обіймають посаду доти, доки їх не замінять. Проте вони продовжують вести ті справи, які вже є в їхньому провадженні.

4. Жодний суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки інші судді більшістю у дві третини голосів не ухвалять рішення про його невідповідність установленим вимогам.

Стаття 24 **Секретаріат і доповідачі**

1. Суд має Секретаріат, функції та організація якого визначені Регламентом Суду.

2. Коли Суд засідає у складі одного судді, Суд користується допомогою доповідачів, які здійснюють свої функції під керівництвом Голови Суду. Вони входять до складу Секретаріату Суду.

Стаття 25 **Пленарні засідання Суду**

Суд на пленарних засіданнях:

- a) обирає Голову Суду та одного чи двох заступників Голови Суду строком на три роки; вони можуть бути переобрані;
- b) створює Палати на встановлений строк;
- c) обирає Голів Палат; вони можуть бути переобрані;
- d) приймає Регламент Суду;
- e) обирає Секретаря Суду та одного чи більше його заступників;
- f) звертається з будь-яким клопотанням згідно з пунктом 2 статті 26.

Стаття 26 **Одноособовий склад Суду, комітети, Палати й Велика Палата**

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає у складі одного судді, комітетами у складі трьох суддів, Палатами у складі семи суддів і Великою Палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на встановлений строк.

2. За клопотанням пленарного засідання Суду Комітет Міністрів може одностайним рішенням і на встановлений строк зменшити кількість суддів у складі Палат до п'яти.

3. Коли суддя засідає одноособово, він не розглядає жодної заяви проти Високої Договірної Сторони, від якої цього суддю було обрано.

4. Суддя, обраний від Високої Договірної Сторони, яка є стороною у справі, є ex officio членом Палати або Великої Палати. У разі відсутності такого судді або якщо він не може брати участі у засіданнях, Голова Суду вибирає зі списку, поданого заздалегідь цією Стороною, особу, яка засідає як суддя.

5. До складу Великої Палати входять також Голова Суду, заступники Голови, Голови Палат і інші судді, яких визначено відповідно

до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої Палати згідно зі статтею 43, у Великій Палаті не може засідати жодний суддя з Палати, яка прийняла рішення у справі, за винятком голови Палати і судді, який засідав від Високої Договірної Сторони, яка є стороною у справі.

Стаття 27

Компетенція суддів, які засідають одноособово

1. Суддя, який засідає одноособово, може визнати неприйнятною або вилучити з реєстру справ заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо таку ухвалу може бути винесено без додаткового вивчення.
2. Ця ухвала є остаточною.
3. Якщо суддя, який засідає одноособово, не оголошує заяву неприйнятною або не вилучає її з реєстру справ, то цей суддя передає її до комітету або Палати для подальшого розгляду.

Стаття 28

Компетенція комітетів

1. Стосовно заяви, поданої відповідно до статті 34, комітет може одностайним голосуванням:
 - а) оголосити її неприйнятною або вилучити її з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення; або
 - б) оголосити її прийнятною і одночасно постановити рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання стосовно тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до неї є предметом установлені практики Суду.
2. Ухвали та рішення, передбачені пунктом 1, є остаточними.
3. Якщо суддя, обраний від Високої Договірної Сторони, яка є стороною у справі, не є членом комітету, комітет може на будь-якій стадії провадження запросити цього суддю зайняти місце одного з членів комітету, беручи до уваги всі відповідні чинники, у тому числі те, чи заперечувала ця Сторона проти застосування процедури, передбаченої підпунктом "b" пункту 1.

Стаття 29

Рішення Палат щодо прийнятності та суті заяв

1. Якщо згідно зі статтею 27 чи статтею 28 не винесено жодної ухвали, або згідно зі статтею 28 не постановлено жодного рішення, Палата приймає рішення щодо прийнятності і суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34. Ухвалу щодо прийнятності може бути винесено окремо.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33.

Ухвала щодо прийнятності виноситься окремо, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше.

Стаття 30
Відмова від розгляду справи
на користь Великої Палати

Якщо справа, яку розглядає Палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, Палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої Палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31
Повноваження Великої Палати

Велика Палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 чи статтею 34, якщо Палата відмовилася від розгляду справи згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43;

б) приймає рішення з питань, поданих Суду Комітетом Міністрів згідно з пунктом 4 статті 46; та

с) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47.

Стаття 32
Юрисдикція Суду

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, подані йому на розгляд згідно зі статтями 33, 34, 46 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішує сам Суд.

Стаття 33
Міждержавні справи

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34
Індивідуальні заяви

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35
Умови прийнятності

1. Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загально визнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні.

2. Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

- a) є анонімною; або
- b) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі.

3. Суд оголошує непринятною будь-яку індивідуальну заяву, подану відповідно до статті 34, якщо він вважає:

- a) що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або Протоколів до неї, явно необгрунтована або є зловживанням правом на подання заяви; або
- b) що заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і Протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, яку він вважає непринятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі.

Стаття 36
Участь третьої сторони

1. У всіх справах, які розглядає Палата або Велика Палата, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях.

2. В інтересах належного здійснення правосуддя Голова Суду може запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в справі, чи будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої письмові зауваження або взяти участь у слуханнях.

3. У всіх справах, які розглядає Палата або Велика Палата, Комісар Ради Європи з прав людини має право подавати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях.

Стаття 37 **Вилучення заяв з реєстру справ**

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку:

- a) що заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або
- b) що спір уже вирішено; або
- c) що на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Проте Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї.

2. Суд може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами.

Стаття 38 **Розгляд справи**

Суд розглядає справу разом з представниками сторін і, у разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані Високі Договірні Сторони створюють усі необхідні умови.

Стаття 39 **Дружнє врегулювання**

1. На будь-якій стадії провадження Суд може надати себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та Протоколи до неї.

2. Процедура, що здійснюється відповідно до пункту 1, є конфіденційною.

3. У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, шляхом винесення ухвали, яка містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

4. Це рішення передається Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за виконанням умов дружнього врегулювання, викладених в ухвалі.

Стаття 40
Слухання у відкритому засіданні
та доступ до документів

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше.
2. Доступ до документів, переданих до Секретаріату, є відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41
Справедлива сатисфакція

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Стаття 42
Рішення Палат

Рішення Палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43
Передання справи на розгляд Великої Палати

1. Упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення Палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати.
2. Колегія у складі п'яти суддів Великої Палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до неї або важливе питання загального значення.
3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика Палата вирішує справу шляхом постановлення рішення.

Стаття 44
Остаточні рішення у справі

1. Рішення Великої Палати є остаточним.
2. Рішення Палати стає остаточним:
 - а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або
 - б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або
 - с) якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43.
3. Остаточне рішення опубліковується.

Стаття 45
Умотивованість рішень у справі та ухвал

1. Рішення у справі, а також ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.
2. Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46
Обов'язкова сила рішень та їх виконання

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами.
2. Остаточне рішення Суду передається Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.
3. Якщо Комітет Міністрів вважає, що нагляд за виконанням остаточного рішення ускладнений проблемою тлумачення рішення, він може звернутися до Суду за вирішенням питання тлумачення. Рішення про передачу питання на розгляд Суду ухвалюється більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.
4. Якщо Комітет Міністрів вважає, що Висока Договірна Сторона відмовляється виконувати остаточне рішення у справі, в якій вона є стороною, він може, після формального повідомлення цій Стороні та шляхом ухвалення рішення більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті, звернутися до Суду з питанням про додержання цієї Стороною свого зобов'язання згідно з пунктом 1.
5. Якщо Суд встановлює порушення пункту 1, він передає справу Комітету Міністрів з метою визначення заходів, яких необхідно вжити. Якщо Суд не встановлює порушення пункту 1, він передає справу Комітету Міністрів, який закриває розгляд справи.

Стаття 47
Консультативні висновки

1. Суд може, на запит Комітету Міністрів, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та Протоколів до неї.
2. Такі висновки не поширюються на питання, що стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та Протоколах до неї, чи на будь-які інші питання, які Суд або Комітет Міністрів може розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету Міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48
Консультативна компетенція Суду

Суд вирішує, чи належить запит Комітету Міністрів щодо надання консультативного висновку до його компетенції, визначеної в статті 47.

Стаття 49
Умотивованість консультативних висновків

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.
2. Якщо консультативний висновок повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.
3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові Міністрів.

Стаття 50
Витрати на забезпечення діяльності Суду

Витрати на забезпечення діяльності Суду покладено на Раду Європи.

Стаття 51
Привілеї та імунітети суддів

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи та угодах, укладених згідно з цією статтею.

Розділ III
Інші положення

Стаття 52
Запити Генерального секретаря

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення стосовно того, яким чином її національне право забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53
Гарантія визнаних прав людини

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи применшує будь-які права людини та основоположні свободи,

які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54
Повноваження Комітету Міністрів

Ніщо в цій Конвенції не зменшує обсяг повноважень Комітету Міністрів, наданих йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55
Відмова від інших засобів урегулювання спорів

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення — шляхом звернення — спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56
Територіальне застосування

1. Будь-яка держава може при ратифікації чи будь-коли після цього заявити шляхом повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється, з урахуванням пункту 4 цієї статті, на всі чи деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього оголосити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати скарги від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції.

Стаття 57
Застереження

1. Будь-яка держава може при підписанні цієї Конвенції або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що будь-який чинний на той час на її території закон не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру згідно із цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно із цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58 **Денонсація**

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'ятирічного строку від дати, коли вона стала її стороною, і через шість місяців після подання відповідного повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією стосовно будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійснене нею до дати, від якої денонсація набирає чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути і стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована стосовно будь-якої території, на яку поширювалася її дія згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59 **Підписання і ратифікація**

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. До цієї Конвенції може приєднатися Європейський Союз.

3. Ця Конвенція набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот.

4. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти.

5. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, та про подальше депонування ратифікаційних грамот.

Учинено в Римі 4 листопада 1950 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожному підписантові.

**ПРОТОКОЛ ДО КОНВЕНЦІЇ
ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД**
(зі змінами, внесеними Протоколом № 11)

Уряди держав — членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, Сповнені рішучості вжити заходів для забезпечення колективного гарантування певних прав і свобод, інших ніж ті, які вже включено до розділу I Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі — "Конвенція"), домовилися про таке:

**Стаття 1
Захист власності**

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

**Стаття 2
Право на освіту**

Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань.

**Стаття 3
Право на вільні вибори**

Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.

**Стаття 4
Територіальне застосування**

Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні або ратифікації чи будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, де зазначаються межі застосування нею положень

цього Протоколу до територій, які зазначено в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попередньої частини, може будь-коли після цього надіслати нову заяву про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

Стаття 5 Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1, 2, 3 і 4 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 6 Підписання і ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він має бути ратифікований одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот. Стосовно будь-якого підписанта цього Протоколу, що ратифікуватиме його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти.

Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

Учинено в Парижі 20 березня 1952 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії кожному підписантові.

ПРОТОКОЛ № 4 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД, ЯКИЙ ГАРАНТУЄ ДЕЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ, НЕ ПЕРЕДБАЧЕНІ В КОНВЕНЦІЇ ТА У ПЕРШОМУ ПРОТОКОЛІ ДО НЕЇ (зі змінами, внесеними Протоколом № 11)

Уряди держав — членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, Сповнені рішучості вжити заходів для забезпечення колективного гарантування певних прав і свобод, інших ніж ті, які вже включено

до розділу I Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі — "Конвенція"), і в статтях 1—3 Першого Протоколу до Конвенції, підписаного в Парижі 20 березня 1952 року,
домовилися про таке:

Стаття 1
Заборона ув'язнення за борг

Нікого не може бути позбавлено свободи лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання.

Стаття 2
Свобода пересування

1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території.

2. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включно зі своєю власною.

3. На здійснення цих прав не можуть бути встановлені жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної чи громадської безпеки, для підтримання публічного порядку, запобігання злочину, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

4. Права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдані суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Стаття 3
Заборона вислання громадянина

1. Нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави, громадянином якої він є.

2. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.

Стаття 4
Заборона колективного вислання іноземців

Колективне вислання іноземців заборонено.

Стаття 5
Територіальне застосування

1. Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні або ратифікації чи будь-коли після цього надіслати Генеральному секре-

тареві Ради Європи заяву, де зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій, які зазначено в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

2. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попередньої частини, може будь-коли після цього надіслати нову заяву про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

3. Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

4. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації чи прийняття цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, розглядаються як окремі території для цілей посилань у статтях 2 і 3 на територію держави.

5. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може в будь-який інший час після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно всіх або деяких зі статей 1—4 цього Протоколу.

Стаття 6 **Зв'язок із Конвенцією**

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1—5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7 **Підписання та ратифікація**

1. Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він має бути ратифікований одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після депонування п'яти ратифікаційних грамот. Стосовно будь-якого підписанта цього Протоколу, який ратифікуватиме його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти.

2. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Учинено у Страсбурзі 16 вересня 1963 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії кожному підписантові.

**ПРОТОКОЛ № 6 ДО КОНВЕНЦІЇ
ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД,
ЯКИЙ СТОСУЄТЬСЯ СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ**
(зі змінами, внесеними Протоколом № 11)

Держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі — "Конвенція"), вважаючи, що еволюційні зміни, що мали місце в кількох державах — членах Ради Європи, відображають загальну тенденцію до скасування смертної кари, домовилися про таке:

Стаття 1
Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Стаття 2
Смертна кара під час війни

Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни; таке покарання застосовується лише у випадках, передбачених цим законодавством і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього законодавства.

Стаття 3
Заборона відступу від зобов'язань

Жодних відступів від положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 15 Конвенції.

Стаття 4
Заборона застережень

Жодних застережень стосовно положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 57 Конвенції.

Стаття 5 **Територіальне застосування**

1. Будь-яка держава при підписанні або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Стосовно такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 6 **Зв'язок із Конвенцією**

Держави-учасниці розглядають положення статей 1—5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7 **Підписання і ратифікація**

Цей Протокол відкритий для підписання державами — членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава — член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти чи схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення депонуються у Генерального секретаря Ради Європи.

Стаття 8 **Набрання чинності**

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати, коли п'ять держав — членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 7.

2. Стосовно будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає

після дати депонування ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 9 Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє держави — члени Ради:

- a) про будь-яке підписання;
- b) про депонування будь-якої ратифікаційної грамоти чи будь-якого документа про прийняття або схвалення;
- c) про будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 5 і 8;
- d) про будь-яку іншу дію, повідомлення чи сповіщення, яке стосується цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники підписали цей Протокол.

Учинено у Страсбурзі 28 квітня 1983 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії кожному підписантові.

ПРОТОКОЛ № 7 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД (зі змінами, внесеними Протоколом № 11)

Держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, Сповнені рішучості вжити нових заходів для забезпечення колективного гарантування певних прав і свобод за допомогою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі — "Конвенція"), домовилися про таке:

Стаття 1 Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців

1. Іноземець, який законно проживає на території держави, не може бути висланий за її межі інакше ніж на виконання рішення, прийнятого відповідно до закону, і повинен мати можливість:

- a) наведення доводів проти свого вислання;
- b) перегляду своєї справи; і

с) представлення з цією метою перед компетентним органом або перед особою чи особами, призначеними цим органом.

2. Іноземець може бути висланий ще до того, як він здійснив свої права, передбачені в підпунктах "а", "b" та "с" пункту 1 цієї статті, коли таке вислання є необхідним в інтересах публічного порядку або ґрунтується на міркуваннях національної безпеки.

Стаття 2

Право на оскарження в кримінальних справах

1. Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом.

2. Із цього права можуть поширюватися винятки для передбачених законом незначних правопорушень або коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд, або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вироку.

Стаття 3

Відшкодування в разі судової помилки

Якщо остаточним рішенням особу було засуджено за вчинення кримінального правопорушення і якщо на підставі нового чи нововиявленого факту, який беззаперечно доводить наявність судової помилки, винесений їй вирок було потім скасовано або її було помилувано, то ця особа, яка зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує відшкодування згідно із законом або практикою відповідної держави, якщо тільки не буде доведено, що зазначений невідомий факт не було свого часу виявлено повністю або частково з вини цієї особи.

Стаття 4

Право не бути притягненим до суду або покараним двічі

1. Нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточо виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави.

2. Положення попереднього пункту не перешкоджають відновленню провадження у справі згідно із законом та кримінальною процедурою відповідної держави за наявності нових або нововиявле-

них фактів чи в разі виявлення суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи.

3. Жодних відступів від положень цієї статті не допускається на підставі статті 15 Конвенції.

Стаття 5 **Рівноправність кожного з подружжя**

Кожен з подружжя у відносинах між собою і в їхніх відносинах зі своїми дітьми користується рівними правами та обов'язками цивільного характеру, що виникають зі вступу у шлюб, перебування в шлюбі та у випадку його розірвання. Ця стаття не перешкоджає державам вживати таких заходів, що є необхідними в інтересах дітей.

Стаття 6 **Територіальне застосування**

1. Будь-яка держава при підписанні або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію чи території, на які поширюватиметься дія цього Протоколу, і встановити межі застосування нею його положень до такої території чи територій.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Стосовно такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку від дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана або змінена щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання або зміна набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку від дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

4. Заява, зроблена згідно з цією статтею, розглядається як така, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

5. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації, прийняття або схвалення цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, можуть розглядатися як окремі території для цілей посилення в статті 1 на територію держави.

6. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або

кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно статей 1—5 цього Протоколу.

Стаття 7 **Зв'язок із Конвенцією**

Держави-учасниці розглядають положення статей 1—6 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 8 **Підписання і ратифікація**

Цей Протокол відкритий для підписання державами — членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава — член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти чи схвалити цей Протокол, якщо вона раніше або одночасно не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення депонуються у Генерального секретаря Ради Європи.

Стаття 9 **Набрання чинності**

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати, коли п'ять держав — членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 8.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати депонування ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 10 **Функції депозитарію**

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє держави — члени Ради:

- a) про будь-яке підписання;
- b) про депонування будь-якої ратифікаційної грамоти чи будь-якого документа про прийняття або схвалення;
- c) про будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 6 і 9;

d) про будь-яку іншу дію, повідомлення чи сповіщення, яке стосується цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники підписали цей Протокол

Учинено у Страсбурзі 22 листопада 1984 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії кожній державі — членові Ради Європи.

ПРОТОКОЛ № 12 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, беручи до уваги основоположний принцип, відповідно до якого усі є рівними перед законом і мають право на рівний захист за законом, сповнені рішучості вжити нових заходів для утвердження рівності всіх шляхом колективного гарантування загальної заборони дискримінації Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі — "Конвенція"), знову підтверджуючи, що принцип недискримінації не стоїть на заваді державам-учасникам вживати заходів для утвердження повної та реальної рівності — за умови, що ці заходи є об'єктивно і обгрунтовано виправданими, домовилися про таке:

Стаття 1 Загальна заборона дискримінації

1. Здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або за іншою ознакою.

2. Нікого не може бути піддано дискримінації з боку будь-яких органів державної влади за будь-якою ознакою, згаданою у пункті 1.

Стаття 2 Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення

може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Стосовно такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана або змінена стосовно будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря Ради Європи. Відкликання або зміна набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

4. Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

5. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно статті 1 цього Протоколу.

Стаття 3 Зв'язок із Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1 і 2 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 4 Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання державами — членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава — член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти чи схвалити цей Протокол, якщо вона раніше або одночасно не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення депонуються у Генерального секретаря Ради Європи.

Стаття 5 Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку від дати, коли десять держав —

членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 4.

2. Стосовно будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку від дати депонування ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 6 Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всі держави — члени Ради Європи:

- a) про будь-яке підписання;
- b) про депонування будь-якої ратифікаційної грамоти чи будь-якого документа про прийняття чи схвалення;
- c) про будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 2 і 5;
- d) про будь-яку іншу дію, повідомлення чи сповіщення, що стосується цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Учинено в Римі 4 листопада 2000 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі — членові Ради Європи.

ПРОТОКОЛ № 13 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД, ЯКИЙ СТОСУЄТЬСЯ СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ ЗА ВСІХ ОБСТАВИН

Держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, переконані, що право кожної людини на життя є основоположною цінністю в демократичному суспільстві і що скасування смертної кари становить суть від суті захисту цього права та цілковитого визнання гідності, притаманної всім людям;

бажаючи посилити захист права на життя, гарантованого Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, підписаною в Римі 4 листопада 1950 року (далі — "Конвенція");

відзначаючи, що Протокол № 6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари, підписаний у Страсбурзі 28 квітня 1983 року, не виключає смертної кари за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни;

сповнені рішучості зробити останній крок до скасування смертної кари за всіх обставин,
домовилися про таке:

Стаття 1
Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Стаття 2
Заборона відступу від зобов'язань

Жодних відступів від положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 15 Конвенції.

Стаття 3
Заборона застережень

Жодних застережень стосовно положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 57 Конвенції.

Стаття 4
Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Стосовно такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана або змінена стосовно будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря Ради Європи. Відкликання або зміна набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 5
Зв'язок із Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1—4 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 6
Підписання і ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання державами — членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава — член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти або схвалити цей Протокол, якщо вона раніше або одночасно не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення депонуються у Генерального секретаря Ради Європи.

Стаття 7
Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку від дати, коли десять держав — членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 6.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом тримісячного строку від дати депонування ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 8
Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всі держави — члени Ради Європи:

- a) про будь-яке підписання;
- b) про депонування будь-якої ратифікаційної грамоти чи будь-якого документа про прийняття або схвалення;
- c) про будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 4 і 7;
- d) про будь-яку іншу дію, повідомлення чи сповіщення, що стосуються цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Учинено у Вільнюсі 3 травня 2002 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі — члену Ради Європи.

Додаток V
Рішення Європейського суду з прав людини
у справі "Джеймс та інші
проти Сполученого Королівства"
(Case of James and others v. the United Kingdom)
від 21 лютого 1986 року

У справі Джеймса та інших Європейський суд з прав людини, ухвалюючи рішення на пленарному засіданні, згідно з правилом 50 Регламенту Суду, у складі таких суддів:

п. Р. Рюсдаль, голова
п. В. Ганшоф ван дер Меерш
п. Дж. Кремона
п. Ж. Віарда
п. Тор Вільямссон
пані Д. Біндшедлер-Роберт
п. Д. Еврігеніс
п. Г. Лагергрєн
п. Ф. Гольчюкю
п. Ф. Матчер
п. Ж. Пінейро Фарінья
п. Л.-Е. Петтіті
п. Б. Волш
сер Вінсент Еванс
п. К. Руссо
п. Р. Бернхардт
п. Дж. Герсінг
п. А. Шпільманн,
а також М.-А. Ейссен, Секретар Суду,
та Г. Пецольд, заступник Секретаря, після нарад за зачиненими дверима 27 та 28 вересня 1985 року, а також 21 та 22 січня 1986 року постановляє таке рішення, ухвалене в останній із зазначених днів:

ПРОЦЕДУРА

1. Справа була передана до Суду Європейською комісією з прав людини (Комісія) 12 липня 1984 року в межах тримісячного строку, встановленого пунктом 1 статті 32 та статтею 47 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Конвенція).

Справу розпочато за заявою № 8793/79 проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, поданою до Комісії в 1979 році чотирма громадянами Сполученого Королівства, а саме: Джоном Найджелом Котинеєм Джеймсом, Джералдом Кавендішем, шостим герцогом Вестмінстерським, Патріком Джеффри Корбеттом та сером Річардом Бейкером Вілбрагамом.

2. У своєму запиті Комісія посилалася на статті 44 і 48 та на заяву, якою Сполучене Королівство визнало обов'язковість юрисдикції Суду. Метою запиту було отримання рішення Суду стосовно того, чи свідчать факти справи про порушення державою-відповідачем зобов'язань за статтею 1 Протоколу № 1 до Конвенції, взятої окремо та у поєднанні зі статтею 14 Конвенції, або за статтею 13 Конвенції.

3. У відповідь на запит, поданий згідно з пунктом 3 (d) правила 33 Регламенту Суду, заявники повідомили про свій намір взяти участь у провадженні в Суді і призначили адвокатів, які їх представлятимуть (правило 30).

4. До складу палати із семи суддів увійшли за посадою сер Вінсент Еванс, суддя, обраний від Сполученого Королівства (стаття 43 Конвенції), та пан Ж. Віарда, який на той час був Головою Суду (пункт 3 (b) правила 21) 2 серпня 1984 року у присутності Секретаря Голова Суду визначив шляхом жеребкування імена п'яти інших членів, а саме: п. В. Ганшофа ван дер Меерша, пані Д. Біндшедлер-Роберт, п. Г. Лагергрена, п. Р. Бернхардта та п. Дж. Герсінга (стаття 43 Конвенції та пункт 4 правила 21).

5. Пан Віарда заступив на посаду голови палати (пункт 5 правила 21). Через Секретаря Суду він з'ясував позицію уповноваженої особи Уряду Сполученого Королівства (Уряд), представника Комісії та адвокатів заявників стосовно потреби в проведенні письмової процедури (пункт 1 правила 37). Згодом відповідно до виданих головою палати у зв'язку з цим наказів та розпоряджень канцелярія Суду отримала такі документи:

— 14 грудня 1984 року — меморандум заявників разом з кількома іншими документами, на які вони посилалися в меморандумі;

— 22 грудня 1984 року — меморандум Уряду.

Листом, отриманим 19 квітня 1985 року, Секретар Комісії поінформував Секретаря Суду, що представник Комісії не має наміру письмово відповідати на ці меморандуми.

6. Після консультації через Секретаря Суду з уповноваженою особою Уряду, представником Комісії та адвокатами заявників, 22 квітня 1985 року голова палати розпорядився розпочати усне провадження 23 вересня 1985 року (правило 38).

7. 26 червня 1985 року палата вирішила невідкладно відмовитися від своєї юрисдикції на користь пленарного засідання Суду (правило 50).

8. Відкриті слухання відбулися 23 та 24 вересня 1985 року в Палаці прав людини в Страсбурзі. Безпосередньо перед їх відкриттям Суд провів підготовче засідання. Під час слухань Уряд та заявники подали письмові відповіді на запитання Суду.

На судовому розгляді були присутні:

— від Уряду

п. М. Ітон, юрисконсульт,
Міністерство закордонних справ
і у справах Співдружності (уповноважена особа),

п. Р. Александер, королівський адвокат
п. Н. Братца, баристер (консультанти),

п. Дж. Кейн, Департамент
навколишнього середовища,
пані Д. Філліпс, Департамент
навколишнього середовища (радники);

— від Комісії

п. Гаукур Йорундссон (представник);

— від заявників

п. Майкл Белофф, почесний
королівський адвокат,
п. Ф. Якобз, королівський адвокат,
п. Д. Ньюбергер (представники),

п. Т. Сігер Беррі,
п. П. Гаукрофт (соліситори),

п. Г. Кідд (радник).

9. Суд заслухав звернення п. Александера від імені Уряду, п. Гаукура Йорундссона від імені Комісії та п. Белоффа від імені заявників, а також їхні відповіді на запитання. Згодом заявники склали письмові відповіді на запитання і 13 листопада 1985 року подали їх в одному документі до канцелярії Суду. 10 січня 1986 року Уряд подав письмові зауваження стосовно цих відповідей.

ЩОДО ФАКТІВ

А. Вступ

10. Заявники є або були довірчими особами, які розпоряджаються майном, переданим у їхню власність за заповітом другого герцога Вестмінстерського. Перший заявник — Джон Найджел Котиней Джеймс, дипломований інспектор, проживає в Лондоні. Другий заявник — Джералд Кавендіш, шостий герцог Вестмінстерський, проживає в Честері. Третій заявник — Патрік Джеффри Корбетт, дипломований бухгалтер, проживає у графстві Сассекс. Четвертий заявник — сер Річард Бейкер Вілбрагам, банкір, проживає в Лондоні.

Четвертого заявника було призначено довірчою особою 31 грудня 1981 року замість третього заявника, який склав ці повноваження.

У районі Белірейвії, що в центрі Лондона, на території колишніх сільськогосподарських угідь на околиці Лондона сім'я Вестмінстерів та її довірчі особи створили великий маєток приблизно із 2000 будинків, який став одним із найпрестижніших житлових кварталів столиці. Заявники як довірчі особи позбулися права власності стосовно низки будинків у цьому маєтку з огляду на те, що їхні орендарі скористалися правом придбання такої нерухомості, яке надав їм Закон 1967 року про орендну реформу з відповідними поправками.

11. Цей Закон надає орендарям, які проживають у будинках на підставі "довгострокової оренди" (на період понад 21 рік або якщо тривалість всіх подовжених строків якої становить понад 21 рік), сплачуючи за це "невисоку орендну плату", право набувати в обов'язковому порядку беззастережне право власності (фригольд) на дану нерухомість (частку конкретного земельного власника) на встановлених умовах та за умови дотримання встановлених вимог (див. пункти 20—26 нижче). Згідно з умовами довгострокової оренди орендар, як правило, бере власність в оренду, сплачуючи за це спочатку основну суму, а потім — невелику, навіть номінальну орендну плату. Така оренда означає придбання частки в нерухомості, що реєструється в земельному кадастрі. Закон, який розглядається в цій справі, не стосується звичайної системи здавання власності в оренду, за умовами якої орендар вносить непомірно високу орендну плату (rack rent), яка за рік дорівнює повній вартості орендованого майна. Згідно з умовами звичайної системи відносини орендодавця та орендаря стосовно будинків, які мають певну (оціночну) вартість, регулюються окремим законодавством у вигляді "законів про оренду", які передбачають порядок встановлення "справедливої орендної плати", а також певні гарантії проти необґрунтованого виселення орендарів.

В. Порядок укладання договору довгострокової оренди та обставини, що передували прийняттю Закону 1967 року про орендну реформу

12. Існують дві основні форми довгострокової оренди житлового майна.

Перша — це оренда землі під забудову. Як правило, оренда встановлювалася на 99 років. За її умовами орендар сплачує "земельну ренту" — невисоку орендну ставку, встановлену залежно від вартості незабудованої ділянки, — і зобов'язується звести будинок на цій ділянці і передати його в доброму стані наприкінці строку оренди.

Друга форма — це преміальна оренда, за якою орендар сплачує орендодавцю за наданий ним будинок основну суму чи "премію", а після цього — суму орендної плати. Тривалість такої оренди може бути різною, як і відносне співвідношення премії та орендної плати. Як свідчать подані до Суду матеріали, при встановленні розміру премії, як правило, враховується вартість забудови та відповідний прибутковий фактор. Серед чинників, що зазвичай беруться до уваги при розрахунку премії, є тривалість пропонованої оренди, її умови (наприклад, можливість чи відсутність можливості передання в суборенду) та стан нерухомості на час надання оренди.

Метод, який було використано для розрахунку розміру премії за умовами зазначеного виду оренди в цій справі, наведено нижче (пункт 27).

Розбіжність між цими двома видами оренди не є чітко вираженою. Наприклад, "преміальна оренда" може передбачати взяття орендарем зобов'язання провести значні ремонтні роботи, змінити, добудувати існуючі будівлі або поліпшити їх, тобто може передбачати такі самі умови, що й при оренді землі під забудову. У будь-якому разі, майже завжди правилом вважається те, що договір оренди передбачає відповідальність орендаря за всі поточні ремонти будинку впродовж строку чинності такого договору та зобов'язує його здати нерухомість після закінчення оренди в доброму стані.

Орендар, який користується нерухомістю на умовах довгострокової оренди, має право продати договір про оренду третій стороні, якій у такому випадку передаються права та зобов'язання орендаря за цим договором на решту строку його чинності. На практиці договори про оренду, як правило, купуються і продаються на ринку нерухомості без участі орендодавця в такій операції. Зазвичай орендар має право також здати нерухомість в суборенду. Однак те, чи має орендар право продати договір оренди або укласти договір суборенди, вирішується як питання права, залежно від умов конкретного орендного договору.

13. Капітальна вартість частки орендодавця в нерухомості, наданій у довгострокову оренду, визначається двома джерелами: по-перше, розміром орендної плати, яка сплачується згідно з умовами орендного договору, та, по-друге, перспективою повернення орендодавцеві цієї нерухомості після закінчення оренди. На початку дії довгострокового орендного договору вартість нерухомості, що має бути повернута орендодавцеві, може бути надзвичайно малою, і отже, загальна ринкова вартість частки орендодавця може бути не набагато більшою, ніж капіталізована вартість орендної плати. Капітальна вартість частки орендаря в нерухомості визначається його правом займати будинок на умовах орендного договору, і строк, упродовж якого це право існуватиме, має вирішальне значення для вартості будинку. На початку дії орендного договору на надзвичайно тривалий строк вартість частки орендаря може приблизно дорівнювати "фригольдному" відсотку, якщо сплачувана орендна плата є номінальною.

Однак орендована нерухомість має обмежений строк служби. З перебігом часу вартість частки орендаря в орендованій нерухомості зменшується, в той час як вартість частки орендодавця зростає. Із закінченням дії орендного договору частка орендаря припиняє своє існування, і будинки разом із внесеними елементами благоустрою та відремонтованими конструкціями повертаються у власність орендодавця без будь-якої компенсації орендареві.

Сума величин вартості відповідних часток орендодавця та орендаря є меншою, ніж фригольдна вартість нерухомості, готової до негайного заселення, оскільки ані орендодавець, ані орендар не можуть самостійно надати третій стороні фригольд на цю власність з такою готовністю. Однак якщо орендар придбав частку орендодавця в нерухомості, поєднавши відтак обидві частки у звичайний фригольд, тоді вартість цієї нерухомості перевищуватиме реальну вартість, яку має сплатити третя сторона, купуючи зазначену частку орендодавця згідно з умовами чинного орендного договору. За умов вільного ринку ця додаткова частка, відома як "вартість злиття", зазвичай розподіляється між продавцем і покупцем у погодженому між ними співвідношенні.

14. Практика довгострокової оренди дуже поширена в Англії та Уельсі. Зокрема, вона стала наслідком швидкого розвитку міст у XIX столітті після промислової революції.

15. Починаючи приблизно з 1880 року, висуваються вимоги щодо надання можливості "придбання фригольда стосовно орендованої власності", тобто надання орендарям права в обов'язковому порядку купувати фригольд щодо орендованої нерухомості. У період з 1884 року до 1929 року на розгляд парламенту було подано кілька законопроектів, які передбачали певні заходи з цього приводу, але ці законопроекти не було прийнято.

16. Потреба в реформуванні відповідного законодавства виникла знову після Другої світової війни, і в 1948 році лорд-канцлер призначив комітет (Комітет з оренди) для розгляду різних аспектів орендного питання.

У доповіді, поданій до парламенту в 1950 році (нормативний документ 7982 (Command Paper Cmnd 7982)), більшість членів цього комітету виступила проти надання орендарям права придбання фригольда стосовно орендованої власності. На їхню думку, такому заході перешкоджали загальні міркування принципового характеру та практичні міркування. Вони також вважали, що така реформа "...не відповідатиме суспільним інтересам" (пункт 100). Однак вони висловили рекомендацію про надання орендарям будинків, що мають певну оціночну вартість, закріпленої в законах про оренду гарантії проти необгрунтованого виселення.

Меншість у складі Комітету привернула увагу до того, що особи, які орендують будинки на умовах довгострокового орендного договору, гостро відчують несправедливість, і рекомендувала надати деяким категоріям таких орендарів право придбати фригольд стосовно орендованої власності в обов'язковому порядку.

На той час лейбористський уряд не встиг запропонувати — у зв'язку з цією доповіддю Комітету з оренди — жодного постійно діючого закону. Уряд консерваторів, обраний 1951 року, погодився з висновком більшості членів Комітету, і його рекомендації було втілено в Законі про оренду 1954 року (Закон 1954 року). В загальних рисах зміст цього Закону полягав — і полягає — в тому, що зі спливом чинності довгострокового договору про оренду житлового будинку орендареві надається право й далі займати цей будинок на правах існуючого орендаря згідно із законами про оренду, сплачуючи передбачену цими законами "справедливу орендну плату" і користуючись гарантіями проти необгрунтованого виселення, які йому надає звичайне орендне законодавство. У разі смерті орендаря цей привілей може передаватися іншим членам його сім'ї, які проживають у цьому будинку.

17. Громадське обговорення цього питання тривало. 1961 року в парламенті пролунали скарги, що орендарі потрапляють у складне становище внаслідок обтяжливих умов, які орендодавці висувають їм, продаючи свої частки в орендованій нерухомості чи подовжуючи або поновлюючи існуючі строки орендних договорів. Уряд провів дослідження цієї проблеми, доручивши організаціям з найобізнанішими в цій сфері фахівцями (соліситорами, експертами з оцінювання нерухомості, аукціоністами, агентами з продажу нерухомості чи майна) доповісти про практику, до якої вдаються землевласники з цього приводу. У липні 1962 року було оприлюднено "білу книгу", в якій стисло викладено висновки цих експертів щодо практики здавання

в оренду житлової нерухомості (Command Paper Cmnd 1789). Загалом експерти дійшли висновку, що існуюча система працює належним чином, хоча серед орендарів дуже поширене невдоволення стосовно обмеженого характеру частки в орендованій ними нерухомості.

18. Протягом певного періоду запровадження обов'язкового порядку переведення орендованої нерухомості у власну було елементом програми Лейбористської партії. Після свого обрання в 1964 році лейбористський уряд опублікував ще одну "білу книгу" з пропозиціями стосовно реформи, яка, зокрема, передбачала обов'язковий порядок передання нерухомості у власність орендаря (орендна реформа в Англії та Уельсі — Command Paper Cmnd 2916). На думку Уряду, необхідність реформи зумовлювалася такими міркуваннями:

МЕТА

"1. Ця "біла книга" стосується довгострокової оренди житлової нерухомості, особливо тієї, початкове здання в оренду якої відбулося в другій половині минулого століття. Практика показала, що у випадку довгострокових договорів про оренду існуюча система дуже несправедлива стосовно осіб, які орендують таку нерухомість.

Фригольдер надав землю в оренду; але в багатьох випадках житловий будинок на цій землі будував саме орендар або його правопередник. Хоча, можливо, так відбувається не у всіх випадках, але майже завжди упродовж років існування такої оренди саме орендар та його правопередники зазнають витрат, пов'язаних з благоустроєм та з технічною експлуатацією житла, і такі витрати бувають іноді набагато більшими за початкову вартість самого будинку. Коли своїм коштом орендар підтримував будинок у стані, придатному для проживання, і використовував його з такою метою, цілком природною видається позиція такого орендаря, який, проживши в ньому на момент закінчення строку оренди стільки років, вважає його своїм рідним домом. У таких випадках, з погляду забезпечення справедливості правовідносин між фригольдером і орендарем його нерухомості, доволі невинуватою є практика, коли право власності стосовно будинку повертається за законом фригольдерові без будь-яких виплат, а отже, фригольдер отримує назад не лише землю, а й будинок, елементи благоустрою та все інше, що добудували в ньому орендар та його правопередники.

2. Уряд вирішив знайти спосіб для виправлення такої несправедливості. На думку Уряду, основний принцип реформи, яка забезпечуватиме справедливі відносини між сторонами, має полягати в тому, що фригольдер володіє правом власності на землю, а особа, яка у цей час орендує її, має моральне право отримати у свою власність

будинок, що був споруджений на цій землі і підтримувався в експлуатаційному стані.

3. Про нагальність проведення реформи свідчили дві обставини. По-перше, більшість людей купують будинок під заставу, і для них існуюча орендна система є особливо суворою. Особа, яка купує нерухомість під заставу, іноді протягом багатьох років сплачує за оренду суму, що фактично дорівнює фригольдній вартості нерухомості, але з наближенням закінчення строку застави покупець гостро відчуває несправедливість. Він починає розуміти, що, анулювавши заставу, він матиме частку, вартість якої набагато менша за вартість цієї нерухомості на момент, коли він купував її, і що йому буде важко продати її через імовірну неможливість для наступного покупця одержати заставу. Це — реальність, з якою стикаються нині чимало домовласників, які одразу після війни купили собі будинки для проживання. По-друге, існує велика кількість орендованих маєтків, побудованих у другій половині XIX століття, коли землевласники використовували свою монопольну владу для того, щоб перешкодити забудові територій, якщо вона здійснювалася не за умовами орендного договору. Особливо така практика існувала в Південному Уельсі та в деяких районах Англії. Тепер строк орендних договорів починає спливати і орендарі відчувають усю жорстокість цієї орендної системи.

ПЛАН

4. Отже, Уряд внесе законопроект, який забезпечує особам, що орендують нерухомість за умовами першого довгострокового орендного договору, більші гарантії та можливості придбання фригольда на справедливих умовах. Законопроект ґрунтуватиметься на тому принципі, що за правом справедливості земля належить землевласникові, а будинок — орендареві, який займає його. Це означає, що орендар матиме право і надалі розпоряджатися своїм будинком зі впливом строку чинності орендного договору, а також право придбати фригольд стосовно цієї нерухомості".

У "білій книзі" містилася конкретна інформація щодо пропозицій Уряду дозволити певним правомочним орендарям придбати фригольд або продовжувати строк дії існуючого орендного договору на п'ятдесят років. Пропозиції Уряду стосовно умов переведення орендованої нерухомості у власну пояснюються в пунктах 11 та 12 "білої книги" таким чином:

"11. За умови дотримання положень щодо особливих випадків, правомочний орендар матиме право в будь-який час упродовж першого строку оренди придбати фригольд, в обов'язковому порядку викупивши орендовану нерухомість. Важливо забезпечити, щоб ціна,

яка сплачується за набуття прав фригольдера, була справедливою. Але нинішні ринкові ціни відображають становище, яке за чинним законодавством не є справедливим для орендаря, тому ціна за придбання фригольда має визначатися не існуючою ринковою вартістю, а вартістю самої орендованої землі, включаючи вартість будь-яких прилеглих забудов. Ціна за придбання фригольда стосовно орендованої власності має розраховуватися за правом справедливості, тобто цегла та будівельні матеріали належать правомочному орендареві, а земля — орендодавцеві.

12. Звідси випливає, і так передбачає законопроект, що в разі, коли немає вартості забудови (а це матиме місце в багатьох випадках), справедлива ціна за придбання фригольда відобразить вартість фригольдної частки цієї ділянки за умови дотримання положень орендного договору та його продовження на 50 років. Вартість будинку при поверненні його орендодавцеві зовсім не братиметься до уваги".

19. Згодом, прийшовши в 1966 році до влади, Уряд (лейбористський) вніс до парламенту законопроект, який передбачав втілення зазначених пропозицій. Під час парламентського провадження (консервативна) опозиція принципово обстоювала оголошену нею в передвиборному маніфесті 1966 року мету прийняття закону, який би "дозволяв орендарям землі купувати або здавати/брати в оренду свої будинки на справедливих умовах, за винятком випадків, коли вимагається забудова цієї нерухомості", але при цьому вона виступала проти положень зазначеного законопроекту, вважаючи їх конфіскаційними. Опозиція стверджувала, що визначення ціни придбання фригольда орендарем виключно на підставі вартості цієї ділянки впливає з цілком хибного аргументу про те, що будинок належить орендареві. Насправді він лише купив право проживати в ньому протягом певного періоду. За те, що належить орендодавцеві, він має сплатити ринкову ціну.

Під час парламентських дебатів стосовно законопроекту члени всіх політичних партій висловили думку, що Закон 1954 року, який передбачає гарантії проти необґрунтованого виселення орендаря (див. пункт 16 вище), не забезпечив полегшення становища орендарів і не усунув несправедливої ситуації, в яку вони потрапляють зі спливом строку чинності довгострокових орендних договорів.

Двома факторами, на яких ґрунтувалася ця думка, були покладання на орендарів подальшого обов'язку сплачувати заново визначену орендну плату, а також потенційний тягар серйозних вимог відшкодування за завдання шкоди орендованій нерухомості — вимог, що їх деякі орендодавці використовували як засіб примусити орендарів відмовитися від їхнього законного права володіння.

Критики законопроекту зазначали, зокрема, що він не дає можливості визначити, "заслуговує" чи "не заслуговує" цей орендар набуття прав фригольдера, а також не передбачає порядку, згідно з яким суд чи орган, що розглядає скарги, міг би вирішити, чи буде прийнятним видання наказу щодо придбання фригольда орендарем.

Контраргументом проти такої критики було висловлене занепокоєння про те, що, з огляду на дуже велику кількість будинків, які перебувають у довгостроковій оренді, порядок, за яким прийнятність придбання фригольда орендарем вирішувалася б у кожному окремому випадку, неминуче призводив би в багатьох випадках до неабиякої невизначеності, до затримок, до судових позовів та, безперечно, спонукав би деяких орендарів до думки, що зв'язок з такою сумнівною справою може виявитися занадто дорогим.

Ще одним аргументом, наведеним під час дебатів, був той факт, що згідно із законопроектом право придбання фригольда орендарем надавалося б лише орендарям тих будинків, які мають певну вартість. Стверджувалося, що в разі, якщо орендна система внаслідок пропозицій Уряду працює несправедливо, тоді, за логікою, вона має бути несправедливою стосовно всіх орендарів, незважаючи на вартість їхніх будинків. Обґрунтовуючи необхідність застосування цього закону лише до будинків, вартість яких нижча за певну величину, представники Уряду в основному посилалися на таке:

a) доцільно, щоб закон, який поліпшує становище орендодавців, застосовувався до тієї самої категорії нерухомості, про яку йдеться в законах про оренду;

b) Уряд уже намагався визначити випадки надзвичайно складного становища орендарів, які дали йому підстави виправити існуючі орендні договори; отже, після цього прецеденту вживалися заходи, які вже виходили за передбачені законами про оренду ліміти;

c) керуючись міркуваннями логіки і послідовності, можна стверджувати про недоцільність встановлення будь-яких лімітів, але тоді виправлення може здійснюватися такою мірою, що не відповідає необхідності;

d) певною мірою позиція Уряду визначалася тією обставиною, що в разі повного усунення таких лімітів деякі орендарі могли б значно виграти від продажу капітального майна.

Після широкого обговорення в обох палатах парламенту внесений Урядом законопроект був належним чином ухвалений як Закон 1967 року про орендну реформу. 1967 року в Англії та Уельсі налічувалося приблизно мільйон з чвертю житлових будинків, експлуатація яких здійснювалася на умовах довгострокової оренди.

За попередньою оцінкою Уряду, на той час під сферу застосування запровадженого цим законом порядку придбання фригольда не під-

падали тільки один чи два відсотки нерухомості. Згодом, внаслідок внесення в 1974 році поправки придбання фригольда орендарем стало можливим також стосовно низки більш цінних будинків, які склали зазначений один чи два відсотки (див. пункт 21 (b) нижче).

С. Законодавство про орендну реформу

20. До законодавства, яке регулює порядок переведення орендованої нерухомості у власну, сьогодні належать: Закон 1967 року про орендну реформу (Закон 1967 року), до якого внесені поправки Законом 1969 року про житлове забезпечення (Закон 1969 року), Закон 1974 року про житлове забезпечення (Закон 1974 року), Закон 1979 року про орендну реформу, Закон 1980 року про житлове забезпечення (Закон 1980 року) і Закон 1984 року про житлове забезпечення та контроль будівництва. Це законодавство передбачає, що особи в Англії та Уельсі, які займають "будинки" на умовах довгострокових орендних договорів, мають право, за умови виконання певних вимог та умов, на придбання фригольда щодо будинку або продовження строку орендного договору. Термін "будинки" визначено як такий, що, зокрема, означає зблоковані двоквартирні будинки та будинки у безперервному ряді будинків, що мають спільні бокові стіни, але цей термін не включає квартири та ізольовані частини будинків з окремим входом (стаття 2 Закону 1967 року).

21. У загальних рисах основними умовами, які мають бути задоволені для того, щоб орендар будинку став правомочним на придбання передбаченого законом фригольда, є такі:

а) Оренда цієї нерухомості має бути "довгостроковою", тобто розрахованою не менш як на 21 рік чи більше, або — якщо її було укладено на менший строк — загальна тривалість строків, на які вона продовжувалася, має перевищувати 21 рік (статті 1 та 3 Закону 1967 року).

б) За певними винятками, розглядати які в цій справі недоречно, "оціночна вартість" будинку (тобто розрахункова величина щорічної орендної плати, встановлена для цілей місцевого оподаткування) не повинна перевищувати 750 або 1500 фунтів стерлінгів, якщо цей будинок міститься у Великому Лондоні (пункт 1 Закону 1967 року з поправками, внесеними статтею 118 Закону 1974 року). Початкові ліміти оціночної вартості, закріплені Законом 1967 року (200, у випадку Великого Лондона — 400 фунтів стерлінгів), було переглянуто (і підвищено до рівня 500 і 1000 фунтів стерлінгів відповідно) згідно із Законом 1974 року, з урахуванням перегляду шкали оцінок, який проводився 1973 року в масштабах країни. Згодом Закон 1974 року розширив сферу застосування передбаченого Законом 1967 року порядку придбання фригольда, поширивши його на будинки, які мають

ще більшу оціночну вартість (від 500 до 750 фунтів стерлінгів, а для Великого Лондона — від 1000 до 1500 фунтів стерлінгів). Однак для цих будинків встановлювалася інша купівельна ціна (див. пункт 23 нижче). Деяка власність, яка має ще більшу вартість, що виходить за загальні межі оціночної вартості, взагалі залишається поза сферою застосування цього законодавства.

с) Величина щорічної орендної плати має бути "низькою", тобто меншою за дві третини оціночної вартості (пункти 1 та 4 Закону 1967 року).

д) Орендар повинен займати будинок як єдине чи основне місце проживання, і на момент повідомлення наміру здійснити свої права згідно із законом строк такої експлуатації ним будинку має становити принаймні три роки (стаття 1 Закону 1967 року із поправками, внесеними статтею 141 та додатком 21 Закону 1980 року, — спочатку згідно із Законом 1967 року такий період мав становити щонайменше п'ять років).

22. Задовольнивши ці умови, орендар отримує два права:

а) право на продовження договору оренди на п'ятдесят років з орендною платою, яка становить вартість здачі даної землі (без будинків) в оренду і підлягає перегляду зі спливом 25 років (статті 14 та 15 Закону 1967 року);

б) право на придбання фригольда на наведених нижче умовах (стаття 8 Закону 1967 року). Орендар має право порушити процедуру здійснення свого права з придбання фригольда в будь-який момент до настання дати спливу початкового строку оренди, але не пізніше (стаття 16 Закону 1967 року).

23. За продовжену оренду не сплачується жодна ціна чи премія, а здійснюється лише орендна плата.

При придбанні фригольда орендодавцю сплачується сума, визначена відповідно до однієї із двох баз для визначення вартості, а саме: відповідно до "баз 1967 року для визначення вартості", запровадженої Законом 1967 року (з поправками, внесеними до нього Законом 1969 року), та "баз 1974 року для визначення вартості", запровадженої Законом 1974 року. База 1967 року застосовується до нерухомості з меншою вартістю, а база 1974 року — до невеликого відсотка більш цінної нерухомості (див. пункти 19 у кінці та 21 (b) вище), яку вперше було включено у сферу застосування цього законодавства Законом 1974 року. Основні риси цих двох баз для визначення вартості можна стисло визначити таким чином:

а) База 1967 року для визначення вартості застосовується до нерухомості з оціночною вартістю до 500 або якщо будинок міститься у Великому Лондоні, 1000 фунтів стерлінгів. Ціна, що підлягає сплаті,

становить суму, яка потенційно могла б бути отримана в разі продажу будинку на відкритому ринку згодним на це продавцем, якщо виходити при цьому, зокрема, з таких передумов: (i) орендар уже здійснив своє передбачене законом право на подовження строку орендного договору на п'ятдесят років та (ii) покупець не є тією самою особою, що й орендар (стаття 9 Закону 1967 року, стаття 82 Закону 1969 року та стаття 118 Закону 1974 року). Завдяки передумові подовження строку оренди орендар сплачує суму, яка приблизно дорівнює вартості ділянки, не сплачуючи при цьому нічого за будинок на цій ділянці. Запроваджена Законом 1969 року передумова, згідно з якою сам орендар не може бути покупцем, також виключає із зазначеної ціни будь-який елемент "вартості злиття" (див. пункт 13 вище). Ця база для визначення вартості відповідає політиці, окресленій у "білій книзі" 1966 року (див. пункт 18 вище).

b) База 1974 року для визначення вартості застосовується до нерухомості з оціночною вартістю понад 500 і до 750 фунтів стерлінгів, або понад 1000 і до 1500 фунтів стерлінгів, якщо будинок міститься у Великому Лондоні. Ціна, що підлягає сплаті, становить суму, яка потенційно могла б бути отримана в разі продажу будинку на відкритому ринку згодним на це продавцем, зокрема, якщо виходити при цьому з тієї передумови, що зі спливом строку оренди орендар мав право надалі володіти будинком на підставі Закону 1954 року, тобто залишатися законним орендарем, який сплачує "справедливу орендну плату", що відповідає тій, що має сплачуватися за користування будинком (див. пункт 16 вище — стаття 9 Закону 1967 року з поправками, внесеними статтею 118 Закону 1974 року). У принципі ця база для визначення вартості сприятливіша для орендодавця і призначена забезпечити приблизну відповідність оціночної вартості ринковій вартості цієї ділянки та будинку, якщо припускати, що вони здаються в оренду згідно із Законом 1954 року; вона також передбачає надання орендодавцеві частки "вартості злиття".

Однак мав місце випадок, коли орендар, одержавши право на п'ятидесятирічне подовження строку орендного договору, згодом, до моменту спливу початкового строку оренди, звернувся по фригольд, і суд з вирішення земельних спорів постановив (див. пункт 25 нижче), що оцінка компенсації мала здійснюватися з урахуванням того, що орендар продовжив свій орендний договір (*Hickman v. Phillimore Estate* (1985) *Estates Gazette*, Vol. 274, p. 261). Отже, за таких обставин орендодавець одержує компенсацію, величина якої суттєво нижча, ніж наведена величина ринкової вартості. Під час слухань у Суді Уряд визнав, що таке рішення свідчило про наявність у Законі 1974 року лазівки, яку необхідно було усунути, внівши поправку.

Відтоді Уряд поінформував Суд про те, що рішення земельного суду призначено до апеляційного розгляду.

Є окремі положення, на підставі яких скасовується будь-яка проміжна оренда, за якої існуючий орендар, що заявив про свій намір придбати фригольд, не є особою, яка взяла цей будинок в оренду безпосередньо від фригольдера (додаток 1 до Закону 1967 року). Однак розглядати ці положення в цій справі, очевидно, потреби немає.

24. Орендар має право в будь-який час до моменту встановлення ціни орендованої нерухомості порушити процедуру з метою виправлення оціночної вартості будинку для цілей застосування закону, що дає змогу залишити неврахованою вартість конструктивних змін, внесених ним чи його правопередниками (стаття 118 та додаток 8 до Закону 1974 року). Суд графства уповноважений вирішувати спори стосовно того, чи поширюється такий порядок на конструктивні зміни, і з моменту набрання Законом 1980 року чинності сторони мають право звертатися з апеляцією щодо таких рішень до Високого суду.

25. Законодавство передбачає процедуру здійснення таких операцій та порядок вирішення спорів. У разі якщо орендар має намір придбати фригольд, він повинен спершу письмово повідомити орендодавця про цей намір (стаття 8 Закону 1967 року). Спори щодо права орендаря на придбання фригольда згідно із законом та розгляд відповідних питань належать до юрисдикції суду графства (стаття 20 Закону 1967 року). У такому провадженні суд графства має повноваження зобов'язати орендаря сплатити штрафні судові витрати, якщо він винен у невиконанні затримці або в невиконанні зобов'язань, які впливають із повідомлення про намір придбання фригольда (див. там само). Тепер у разі невиконання угоди ціну, яка підлягає сплаті, має визначати місцевий суд з оцінки орендованої нерухомості. При цьому сторони мають право апелювати до Лондонського земельного суду, який є відділом Високого суду (стаття 142 та додаток 22 до Закону 1980 року). До набрання чинності Законом 1980 року спори стосовно ціни належали до юрисдикції земельного суду (стаття 21 Закону 1967 року). Якщо орендодавець вважає, що орендар, який звернувся з проханням придбати фригольд, свідомо і невикористовуючи процес, він має право звернутися з цим питанням до суду з оцінювання орендованої нерухомості (або, як це мало місце раніше, до земельного суду). Існують інструкції, які встановлюють графік здійснення такого придбання, після того як визначено ціну (пункт 6 частини I додатку до Інструкції щодо орендної реформи 1967 року (придбання фригольда і подовження строку оренди), S.I. 1967 року, № 1879).

26. З метою визначення ціни, яка підлягає сплаті, вартість будинку оцінюється на дату повідомлення, відправленого орендарем орендо-

давцеві, про намір придбати фригольд (пункт (1) статті 9 та пункт (1) (d) статті 37 Закону 1967 року), а не на дату проведення оцінки.

D. Операції, оскаржені заявниками

27. У період з квітня 1979 до листопада 1983 року було проведено операції, завдяки яким орендарі придбали приблизно 80 будинків, орендованих на підставі довгострокових договорів, у житловому масиві Бельгрейвії (Лондон) — маєтку, створеному сім'єю Вестмінстерів та її довірчими особами (див. пункт 10 вище), здійснили свої права, згідно із законодавством, яке оскаржується, придбавши в обов'язковому порядку частку заявників як фригольдерів цієї нерухомості. Ці операції стосувалися 77 будинків, які здавалися в "преміальну" оренду, і трьох будинків на землі, орендованій "під забудову" (див. пункт 12 вище). Заявники пояснили, що згідно з практикою, якої дотримувалися в маєтку на той час, величина премії розраховувалася таким чином: спершу встановлювалася величина орендної плати як відсоток розрахункової величини орендної плати, доступної на ринку, і після цього розраховувалася премія як капіталізована за період чинності оренди вартість залишку розрахункової величини ринкової орендної плати. Вартість зазначених будинків було оцінено на підставі бази 1967 року (28 операцій) та на підставі бази 1974 року (52 операції) (див. пункт 23 вище).

За словами заявників, з часом Закон 1974 року стосуватиметься ще більшої частини їхнього маєтку. Із листопада 1983 року відбулося ще 43 операції з придбання орендарями фригольда, і загальна кількість будинків у маєтку, які перейшли згідно із законодавством про орендну реформу з орендної у фригольдну власність, уже становила на той час 215. За попередніми розрахунками заявників, у їхньому маєтку надалі очікується ще від 500 до 800 таких операцій.

28. У кожній із 80 операцій, які розглядаються в цій справі, ціна встановлювалася шляхом переговорів. Юридичні консультанти заявників повідомили, що ті не мають жодних підстав для оспорування права будь-кого з орендарів на придбання фригольда, а також для сподівання на те, що в провадженні в земельному суді, а пізніше — в суді з оцінювання орендованої нерухомості, буде призначено більшу ціну за той чи інший їхній будинок.

29. Заявники привернули увагу до таких обставин окремих операцій:

(i) у жодному випадку, за винятком трьох, будинки не були збудовані ані орендарем, який придбав фригольд, ані його попередниками;

(ii) лише в шести випадках члени сім'ї орендаря мешкали в будинках постійно, починаючи від дати укладання орендного договору;

(iii) тривалість періоду, протягом якого орендар мешкав у будинку до дати свого повідомлення про намір придбати фригольд, становила від трьох до тридцяти п'яти років; у 34 із 80 випадків вона не перевищувала восьми років;

(iv) у всіх випадках орендар мав право, за умови дотримання положень законів про оренду, на гарантію проти необґрунтованого виселення зі спливом строку чинності орендного договору (див. пункт 16 вище);

(v) тривалість періоду від дати повідомлення орендаря (саме на цю дату визначалася ціна — див. пункт 26 вище) і до завершення операції коливалася між одним і тринадцятьма роками, а в 34 із 80 операцій — становила понад п'ять років;

(vi) вільна від оподаткування фригольдна вартість цих будинків (за оцінкою заявників) коливалася від 44000 до 225000 фунтів стерлінгів, тоді як ціна, сплачена орендарем за придбання фригольда, призначалася в межах від 2500 до 111000 фунтів стерлінгів;

(vii) стверджувалося, що вартість тієї частини оренди, строк чинності якої не сплив, для заявників становила до 153750 фунтів стерлінгів — не враховуючи вартості придбання фригольда;

(viii) у 15 випадках, продавши орендний договір після звернення по фригольд, але до моменту здійснення такої операції, орендар все-таки скористався правом придбати фригольд;

(ix) принаймні в 25 із 80 випадків орендар, який придбав фригольд, не залишив собі право володіти цим будинком, а продав фригольд упродовж одного року після його придбання; у дев'яти із цих випадків він взагалі не проживав у ньому після придбання фригольда;

(x) стверджується, що прибутки, які отримали орендарі завдяки такому продажу після придбання фригольда, коливалися в межах від 32000 до 182000 фунтів стерлінгів, а принаймні в семи випадках прибуток орендаря становив понад 100000 фунтів стерлінгів;

зокрема, в одному з випадків орендар, який набув право власності на будинок за три місяці до оприлюднення "білої книги" 1966 року (див. пункт 18 вище) і який сплачував низьку орендну плату (9000 фунтів стерлінгів), не маючи на той час перспективи придбання фригольда, зміг придбати фригольд за ціну, що становила 28 відсотків від справжньої вартості фригольда (за оцінкою заявників), та менше ніж через рік після цього продати його, отримавши прибуток у 116000 фунтів стерлінгів, тобто з 636-відсотковою вигодою.

Розмір втрат, яких, за їхніми словами, зазнали заявники внаслідок вимушеного продажу нерухомості на передбачених законодавством умовах, порівняно з тим, що вони отримали б від продажу за умовами

відкритого ринку, коливаються в межах від 1350 до 148080 фунтів стерлінгів у кожній операції і загалом становлять 1479407 фунтів стерлінгів стосовно будинків, оцінених на підставі бази 1967 року, та 1050496 фунтів стерлінгів стосовно будинків, оцінених на підставі бази 1974 року.

ПРОВАДЖЕННЯ В КОМІСІЇ

30. У своїй заяві (№ 8793/79), поданій до Комісії 23 жовтня 1979 року, заявники стверджували, що примусове передання права власності щодо 10 їхніх будинків становило, з огляду на сам цей факт та/або на сплачену ціну, порушення статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Вони також стверджували, що обставини цього передання свідчать про дискримінацію, на порушення статті 14 Конвенції, і що відсутність будь-якого порядку оскарження такого передання спричинило порушення статті 13 Конвенції. У сімнадцяти "додаткових", за словами скаржників, заявах, поданих у період від 17 квітня 1980 року до 3 січня 1984 року, вони оскаржують ще 70 операцій з нерухомістю.

31. Комісія оголосила заяву прийнятною 28 січня 1983 року. У своїй доповіді від 11 травня 1984 року (стаття 31) Комісія висловила одностайну думку, що порушення статей, на які послалися заявники, допущено не було. Повний текст висновку Комісії подано в додатку до цього судового рішення.

ОСТАТОЧНІ ПОДАННЯ ДО СУДУ

32. На відкритому слуханні 23 та 24 вересня 1985 року Уряд виступив зі своїм остаточним поданням: "Зважаючи на письмові та усні аргументи і на доповідь Комісії, звертаємося до Суду з проханням ухвалити рішення на користь Уряду... і відхилити скарги заявників".

33. Зі свого боку, заявники "з повагою попросили Суд визнати, що ці заяви цілком обґрунтовані, і постановити, що в кожній окремій заяві гарантовані Конвенцією права заявників, на які вони посилаються, зокрема їхнє право на захист власності згідно зі статтею 1 [Протоколу № 1], було неправомірно порушено, та забезпечити заявникам справедливу сатисфакцію за ці порушення".

ЩОДО ПРАВА

I. Стаття 1 Протоколу № 1

34. Заявники стверджували, що примусове передання їхнього права власності на підставі Закону 1967 року про орендну реформу із внесеними до нього поправками спричинило порушення статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції, в якій зазначено:

"Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів".

Вони стверджували, що цей Закон:

(i) порушив угоди, які заявники та їхні орендарі уклали між собою на власний розсуд ще до того, як цей Закон набрав чинності;

(ii) розвіяв очікування, з якими заявники уклали ці угоди, та порушив умови, на яких вони ґрунтувалися;

(iii) примусив заявників проти їхньої волі продати свою нерухомість приватним особам з вигодою для цих осіб;

(iv) позбавив заявників власності, яка в усіх випадках була продана за ціною, нижчою за ринкову ціну, а часто — набагато нижчою за таку ціну;

(v) уможливив для орендарів продаж цієї нерухомості на відкритому ринку з великими прибутками після придбання ними фригольда;

(vi) не передбачив порядку, згідно з яким заявники могли б оскаржити законність чи підстави для такого позбавлення їхнього права, або принципів, покладених в основу розрахунку компенсації, коли єдиним встановленим фактом є те, що ця орендована нерухомість підпадає під дію цього Закону;

(vii) містить необґрунтований критерій ухвалення рішення щодо того, якої нерухомості їх можна позбавити, а якої не можна.

А. Загальні міркування

35. Заявники стверджували, що оскільки їхні скарги стосувалися, по суті, наслідків законодавства для права власності на конкретну нерухомість, яка раніше належала їм, кожний окремий випадок придбання фригольда має бути розглянутий Судом по суті на предмет відповідності такої дії статті 1 Протоколу № 1.

У своїй доповіді Комісія відхилила такий підхід. Вона зазначила, що конкретні питання, які оскаржують заявники, виникли внаслідок операцій між приватними особами, і за ці операції Сполучене Королівство несе відповідальність у законодавчому сенсі і в жодному іншому. На думку Комісії, хоча необхідно враховувати практичні наслідки законодавства, основним питанням для вирішення справи є те, чи порушила держава-відповідач права заявників за Конвенцією, уповноваживши орендарів придбати їхню власність на передбачених законо-

давством умовах; і це питання має вирішуватися шляхом з'ясування, чи відповідає законодавство Конвенції, а не окремим розглядом кожної конкретної операції.

Уряд дотримувався такого самого підходу, що й Комісія.

36. У багатьох справах Суд уже вказував на принцип, згідно з яким Суд, не втрачаючи з поля зору загальний контекст справи, повинен у провадженні щодо індивідуальної заяви обмежити свою увагу, наскільки це можливо, рамками конкретної справи (див., серед останніх прецедентів, рішення у справі Ашінгдейна від 28 травня 1985 року, серія А, № 93, с. 25, п. 59).

Проте у цій справі скарга заявників спрямована проти положень та умов оскаржуваного законодавства. Вона не стосується способу виконання закону державним органом, чи то адміністративним, чи судовим. Фактично, один із критичних аргументів заявників полягає в тому, що законодавство не надає можливості дискреційного та гнучкого його виконання відповідно до конкретних обставин кожної окремої власності. Отже, Суд, як і Комісія, повинен зосередити увагу передусім на самому оскаржуваному законодавстві, щоб з'ясувати, чи відповідає воно статті 1 Протоколу № 1.

Це не означає, що Суд скористається абстрактним розглядом цього законодавства. Конкретні оскаржені у справі випадки придбання фригольда свідчать про практичні наслідки реформи, запровадженої згідно з цим законодавством, а тому стосуються питання відповідності законодавства Конвенції. У цьому контексті наслідки застосування законодавства, якими вони виявилися у 80 конкретних операціях, матеріали яких розглядає Суд, мають бути взяті до уваги.

Отже, Суд розглядатиме скарги заявників, застосовуючи наведений вище підхід.

37. Стаття 1 Протоколу № 1, по суті, гарантує право на власність (див. рішення у справі Маркса від 13 червня 1979 року, серія А, № 31, с. 27—28, п. 63). У своєму рішенні від 23 вересня 1982 року в справі Спорронга і Лоннрот Суд, проаналізувавши зміст цієї статті, визнав, що вона містить "три окремі норми": перша норма, викладена в першому реченні частини першої, має загальний характер і проголошує принцип мирного володіння майном; друга норма, яка міститься в другому реченні частини першої, стосується позбавлення майна і підпорядковує його певним умовам; третя норма, зазначена в частині другій, визнає, що Договірні держави мають право, зокрема, контролювати використання майна відповідно до загальних інтересів (серія А, № 52, с. 24, п. 61). Суд також зазначив, що перед тим як з'ясувати, чи було дотримано першої загальної норми, він має встановити, чи застосовні в цій справі дві інші норми (див. там само).

Однак хоча ці три норми і є "окремими", вони пов'язані між собою. Друга і третя норми стосуються конкретних випадків втручання у право мирного володіння майном і отже, мають тлумачитися у світлі загального принципу, проголошеного в першій нормі.

В. Друге речення частини першої ("норма стосовно позбавлення права")

1. Застосовність

38. Суд вважає, що заявників було "позбавлено [їхнього] майна" у розумінні другого речення статті 1 Протоколу № 1, з огляду на застосування законодавства, яке оскаржується. Цього сторони в Суді не оспорювали.

2. Вираз "в інтересах суспільства": приватні особи як бенефіціарії

39. Перше твердження заявників полягало в тому, що критерій відповідності "суспільним інтересам" у нормі стосовно позбавлення права задовольняється лише тоді, коли майно забирають в загальних інтересах на благо суспільства загалом, і що, як наслідок, передання права власності на майно від однієї особи до іншої лише для особистої вигоди останньої ніколи не може бути заходом, здійсненим "в інтересах суспільства". У своєму поданні вони стверджували, що зазначене законодавство не задовольняє цієї вимоги.

З іншого боку, Комісія та Уряд погодилися з висновком, що примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої можна в принципі розглядати як захід, який здійснюється "в інтересах суспільства", якщо це робиться з метою виконання законної соціальної політики.

40. Суд погоджується із заявниками, що позбавлення права власності на майно, здійснене лише з метою надання особистої вигоди приватній стороні, не може бути таким, що відповідає "суспільним інтересам". Однак примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої може, залежно від обставин, становити законний засіб забезпечення суспільних інтересів. У цьому зв'язку, навіть на підставі тих текстів чинних конституцій, законів та прецедентних рішень Договірних держав, у яких використані словосполучення, адекватні значенню "в інтересах суспільства", не можна побачити жодного загального принципу, який би виправдовував розуміння поняття суспільних інтересів як таке, що виключає примусове передання права власності від однієї до іншої приватної сторони. Те саме можна сказати про деякі інші демократичні країни; так, у своїх поданнях заявники та Уряд посилалися на рішення Верховного суду Сполучених Штатів Америки, яке стосувалося державного закону на Гаваях, згідно з яким право на нерухомість у примусовому порядку передавалося від орендодавців до орендарів з метою змен-

шення концентрації земельної власності (*Hawaii Housing Authority v. Midkiff* 104 S.Ct.2321 [1984]).

41. Так само англійську фразу "в інтересах суспільства" не можна розуміти як таку, що вимагає використання переданого майна в інтересах широкого загалу чи отримання суспільством взагалі прямої вигоди від такого передання. Передання права власності на майно з метою виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості в суспільстві, можна правомірно вважати заходом, здійсненим "в інтересах суспільства". Зокрема, справедливість системи права, яка регулює право договорів чи майнові права приватних сторін, становить суспільно значуще питання, і тому законодавчі заходи, спрямовані на забезпечення такої справедливості, можуть відповідати "інтересам суспільства", навіть якщо вони передбачають примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої.

42. Вираз "pour cause publique" ("в інтересах суспільства"), використаний у французькому тексті статті 1 Протоколу № 1, фактично можна тлумачити як такий, що має вузький зміст, на який посилаються заявники, про що свідчить національне право деяких, але не всіх Договірних держав, у яких цей вираз або його еквівалент вживається в контексті експропріації майна. Однак цей факт не вирішальний, оскільки Суд уже визнав у своїй практиці, що чимало конвенційних концепцій мають "автономне" значення. Крім того, слова "publique" ("інтереси суспільства") також можуть мати ширше значення і означати заходи з експропріації, вжиті на виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості.

Суд, як і Комісія, вважає, що таке тлумачення найкраще передає зміст цих формулювань в англійському та французькому текстах, якщо зважати на предмет і мету статті 1 Протоколу № 1 (див. статтю 33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів та рішення у справі "Санді Таймс" від 26 квітня 1979 року, серія А, № 30, с. 30, п. 48), які передусім полягають у виключенні можливості необґрунтованої конфіскації майна.

43. Заявники стверджували, що вживання в одному й тому самому контексті різних словосполучень — "public interest" ("інтереси суспільства") в частині першій статті 1 Протоколу № 1 та "general interest" ("загальні інтереси") в частині другій — має відповідно до загально-визнаного принципу тлумачення договорів свідчити про посилення на різні поняття. За їхніми словами, ця стаття надає державі більшу свободу не в позбавленні особи її права власності, а в регулюванні використання власності цією особою.

На думку Суду, навіть якби в цій статті були якісь розбіжності між поняттям "інтереси суспільства" і поняттям "загальні інтереси",

таку докорінну розбіжність між цими поняттями, яку мають на увазі заявники при розгляді цього питання, встановити неможливо.

44. Заявники погодилися з тим, що заходи, спрямовані на забезпечення справедливого розподілу економічної вигоди, наприклад, шляхом оподаткування, з погляду статті 1 Протоколу № 1, є правомірними, але, за їхніми словами, це впливає виключно з другої, а не з першої частини. Однак Суд не вбачає переконливих підстав вважати, що стаття 1 Протоколу № 1 забороняє державі здійснювати таку політику шляхом позбавлення права власності.

45. З огляду на ці міркування, Суд дійшов такого самого висновку, що й Комісія: заволодіння майном, здійснене з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає закон, може відповідати "суспільним інтересам", навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном. Отже, це законодавство про орендну реформу не є, з огляду на такі факти, порушенням статті 1 Протоколу № 1. Тому необхідно з'ясувати, чи задовольняє в інших відношеннях це законодавство критерій відповідності "інтересам суспільства" та решту вимог, викладених у другому реченні цієї статті.

3. Чи задовольняє законодавство про орендну реформу критерій відповідності "інтересам суспільства" та решту вимог норми стосовно позбавлення права власності

а) Свобода розсуду

46. Завдяки безпосередньому знанню суспільства та його потреб національні органи влади мають, у принципі, кращі, ніж міжнародний суд, можливості для оцінки того, що відповідає "суспільним інтересам". Отже, створена Конвенцією система захисту покладає саме на національні органи влади обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи позбавлення права власності, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі Хендісайда від 7 грудня 1976 року, серія А, № 24, с. 22, п. 48). Це означає, що в цій сфері, як і в інших сферах, на які поширюються гарантії Конвенції, національні органи влади мають певну свободу розсуду.

Крім того, поняття "інтересів суспільства" необхідно розуміти широко. Зокрема, як зазначила Комісія, рішення з прийняття законів щодо експропріації майна, як правило, ухвалюється після розгляду політичних, економічних та соціальних питань, стосовно яких у демократичному суспільстві можуть існувати досить різні думки. Суд, визнавши природним, що свобода розсуду, якою користується законодавчий орган у здійсненні соціальної та економічної політики, має

бути широкою, поважатиме рішення такого органу у визначенні того, що відповідає "інтересам суспільства", лише тоді, коли таке рішення має відповідне обґрунтування, іншими словами, хоча Суд не може підмінити оцінку національних органів своєю власною оцінкою, він зобов'язаний перевірити законність оскаржених заходів у світлі статті 1 Протоколу № 1 і при цьому проаналізувати факти, з посиланням на які діяли національні органи влади.

в) Чи була законною, у принципі та з погляду фактів, мета оскаржуваного законодавства

47. Мета Закону 1967 року, чітко викладена в "білій книзі" 1966 року, полягала в усуненні несправедливості, якої, як вважалося, завдавала система довгострокової оренди особам, які проживали в орендованих за довгостроковими договорами будинках (див. пункт 18 вище). Закон був покликаний реформувати існуюче право, яке, як вважалося, було "несправедливим стосовно орендаря", і забезпечити втілення в життя так званого "морального права" орендаря, що мешкає в орендованому ним будинку, володіти цим будинком (див. там само).

Усунення того, що вважається соціальною несправедливістю, є свідченням функціонування демократичної законодавчої системи. Якщо говорити конкретніше, сучасне суспільство розглядає забезпечення населення житлом як найважливішу соціальну потребу, регулювання якої не можна цілком здійснюватися ринковими механізмами. Свобода розсуду є достатньо широкою для того, щоб поширюватися на законодавство, спрямоване на забезпечення більшої соціальної справедливості в житловій сфері, навіть коли таке законодавство втручається в існуючі договірні відносини між приватними сторонами і не надає державі чи суспільству загалом безпосередньої вигоди. Тому, в принципі, мета, поставлена перед законодавством про орендну реформу, була законною.

48. Заявники стверджували, що Закон 1967 року було ухвалено не з метою забезпечення суспільної вигоди, а справжнім його мотивом були суто політичні міркування тогочасного лейбористського уряду, який за рахунок цього намагався завоювати голоси.

Проте Суд зазначає, що орендна реформа в Англії та Уельсі була питанням, яке становило суспільний інтерес протягом майже століття, і що на момент прийняття Закону 1967 року переведення орендного майна у власне було визнане як принцип усіма основними політичними партіями, хоча вони висловлювали різні погляди щодо того, яким чином це має здійснюватися (див. пункти 15–19 вище). Заявники не заперечували, що наведені ними в Суді головні аргументи критики стосовно матеріально-правових положень законодавства наводилися в той час і, після всебічного обговорення в парламенті,

були відхилені (див. пункт 19 вище). Суд вважає, що такі політичні міркування, які, можливо, і впливали на законодавчий процес (адже прийняті соціально-економічні закони обов'язково більшою чи меншою мірою відображають політичні настрої), не завадили втіленню в Закон 1967 року мети, яка є законною і відповідає "інтересам суспільства".

Такі самі аргументи можна висунути стосовно скарги заявників на те, що поправка, запроваджена консервативним урядом у 1974 році, завдяки якій у сферу застосування цього законодавства вперше потрапив незначний відсоток більш цінних будинків (див. пункти 19 у кінці та 21 (b) вище), "породжена лише політичними міркуваннями".

49. Заявники також заперечували наявність будь-якої проблеми, що виправдовувала б запровадження такого законодавства. За їхніми словами, система довгострокової оренди, а саме — у випадку преміальної оренди (див. пункт 12 вище), насправді не допускає жодної несправедливості, і не можна стверджувати, що орендар має якесь "моральне право" на власність орендованого будинку лише на тій підставі, що він мешкає в будинку, який збудували, ремонтували чи поліпшували попередні орендарі згідно з умовами орендного договору.

Як було зазначено вище (у пункті 46), Суд має юрисдикцію вивчити фактичні матеріали, наведені Урядом як підстава для запровадження законодавства. Однак при цьому Суд має обмежитися з'ясуванням, чи входила оцінка законодавчим органом відповідних соціальних та економічних умов у межі свободи розсуду держави (див. там само). Уряд вважав, що позиція, на підставі якої прийнято Закон 1967 року, була, безперечно, загально визнаною; підтвердження цього міститься в "білій книзі" 1962 року (див. пункт 17 вище). Як зазначила Комісія у своїй доповіді, справедливості або несправедливості орендної системи і наявності в орендарів та орендодавців відповідного "морального права" — це питання, стосовно яких обов'язково існують протилежні думки. Погляди заявників не можна кваліфікувати як безпідставні. Проте існують достатні факти на підтримку протилежних поглядів. При оренді землі під забудову перший орендар має побудувати будинок, а за преміальної оренди він сплачує початкову основну суму, в якій, як правило, враховано вартість будівництва, і в обох цих випадках орендар несе відповідальність за будь-який поточний ремонт (див. пункт 12 вище).

Це означає, що особа, яка орендує будинок за умовами довгострокової оренди, та її правопередники мають протягом років інвестувати значну суму грошей у цей будинок, який є їхньою домівкою, тоді як орендодавець від першого моменту здачі будинку в оренду, як правило, не надає допомоги в підтриманні його експлуатаційного стану.

З огляду на це, Суд погоджується з висновком Комісії: упевненість парламенту Сполученого Королівства в наявності соціальної несправедливості не можна було вважати явно безпідставною.

с) Засоби, вибрані для досягнення мети

50. Однак цей висновок не вирішує спору. Захід, яким особу позбавляють права власності, має не лише ставити — як за фактами, так і в принципі — законну мету "в інтересах суспільства", а й забезпечувати при цьому належне пропорційне співвідношення використаних засобів та поставленої мети (див., зокрема, *mutatis mutandis*, згадане вище рішення у справі Ашінідейна, серія А, № 93, с. 24–25, п. 57). У рішенні у справі Спорронга і Лоннрот ця остання вимога сформульована іншими словами — через поняття "справедлива рівновага", яка має забезпечуватися між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини (серія А, № 52, с. 26, п. 69). Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо при цьому на цю особу покладається "особистий і надмірний тягар" (див. там само, с. 28, п. 73). Незважаючи на те, що в зазначеному рішенні Суд виходив із контексту загальної норми мирного володіння майном, проголошеної в першому реченні частини першої, він зазначив, що "пошук цієї рівноваги ... відбиває структура статті 1 Протоколу № 1" у цілому (там само, с. 26, п. 69).

За твердженням заявників, законодавство про орендну реформу не задовольняє цих умов. Згідно з їхнім поданням, навіть якщо припустити наявність соціальної несправедливості, засоби, обрані для її усунення, були настільки невідповідними та непропорційними, що це дає змогу стверджувати, що, приймаючи таке законодавство, законодавчий орган вийшов за межі свободи розсуду.

Суд вважає, що захід має бути як відповідним поставленій меті, так і пропорційним їй. Чи це справді так, буде з'ясовано нижче при розгляді різних аргументів заявників.

(i) Принцип переведення орендної нерухомості у власну

51. За словами заявників, гарантії проти виселення, якими орендарі вже користувалися згідно з чинним законом (див. пункти 11 у кінці та 16 вище), забезпечували їх належний захист, а драконівські засоби, призначені втілити в життя стверджуване моральне право, а саме — здійснити позбавлення права на власність, зайшли дуже далеко. Вони заявляли, що підтвердженням цього слугує відсутність у муніципальному законодавстві інших Договірних держав і навіть загалом у демократичних країнах будь-якого реального відповідника Законові 1967 року. Тому, стверджували заявники, надзвичайні заходи з експропріації, спрямовані на усунення очевидної несправедливості, можуть задовольнити вимоги статті 1 Протоколу № 1 лише тоді, коли немає іншого, менш суворого засобу.

Отже, ця стаття тлумачиться як така, що містить критерій суворої необхідності. Але Суд вважає, що таке тлумачення невиправдане. Наявність альтернативних рішень сама по собі не є підставою вважати законодавство про орендну реформу невиправданим; це становить лише один із факторів, який має враховуватися при з'ясуванні того, чи можна вважати вибрані засоби прийнятними і придатними для досягнення законної мети, зважаючи на необхідність забезпечення відповідної "справедливої рівноваги".

Якби законодавчий орган дотримувався критерію суворої необхідності, Суд не з'ясував би, чи було це законодавство найкращим розв'язанням проблеми, чи законодавчі повноваження треба було здійснити в інший спосіб (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі Класса та інших від 6 вересня 1978 року, серія А, № 28, с. 23, п. 49).

Парламент вважав, що орендар, який мешкає в орендованому ним будинку, має "моральне право" мати цей будинок у своїй власності, і це право в існуючому законодавстві не враховувалося належним чином (див. наведені у пункті 18 вище витяги з "білої книги" 1966 року).

Завдання законодавчого органу полягало не просто в забезпеченні більш справедливого регулювання відносин між орендодавцем та орендарем, а в усуненні очевидної несправедливості, яка стосувалася самого права власності. Забезпечення механізму примусового передання орендареві фригольдної частки в будинку та в землі, з наданням при цьому фінансової компенсації орендодавцеві, не може саме по собі за цих обставин кваліфікуватися як метод виправлення правового регулювання, не відповідний чи не пропорційний виконанню такого завдання.

(ii) Межі оціночної вартості

52. Що стосується умов, встановлених для порядку переведення орендованої нерухомості у власну, заявники стверджували, що обмеження сфери застосування законодавства будинками з оціночною вартістю, нижчою за певну величину (див. пункт 21 (b) вище), породжує умови для свавілля і не відповідає основним принципам, на яких ґрунтується законодавство, оскільки незалежно від вартості нерухомості в орендаря виникає те саме моральне право.

Суд зазначає, що за розрахунками Уряду, яких сторони не оспорювали, всі, за винятком одного чи двох відсотків, житлові будинки, орендовані за довгостроковими договорами в Англії та Уельсі, підпадали під дію Закону 1967 року (див. пункт 19 вище). Пояснення, наведені від імені Уряду під час обговорення цього законопроект, стосовно необхідності запровадження меж оціночної вартості (див. там само), не можна відкинути як нерозумні.

Зокрема, незважаючи на те, що, з погляду логіки, аргумент "морального права" може застосовуватися до будь-яких випадків, не

можна стверджувати, що дії парламенту були необґрунтованими, коли він обмежив як предмет судового розгляду право орендаря на фригольд — згідно із Законом 1967 року — будинками з меншою оціночною вартістю — з метою виправлення становища тих орендарів, яке вважалося особливо обтяжливим. Також Суд не може погодитися з тим, що, прийнявши поправку до Закону 1974 року, якою порядок перетворення орендованої нерухомості на власну було поширено на категорію більш цінних будинків (див. пункти 19 у кінці та 21 (b) вище), держава вийшла за межі своєї свободи розсуду.

(iii) Компенсація

53. Заявники також заперечували проти передбачених законодавством умов компенсації.

a') Право на компенсацію

54. Першим постає питання, чи міркування щодо наявності та розміру компенсації мають суттєве значення в контексті другого речення частини першої статті 1 Протоколу № 1, оскільки у тексті цього положення нічого з цього приводу не зазначено. Комісія, з якою погодилися і Уряд, і заявники, тлумачить цю статтю як таку, з якої загалом випливає вимога виплати компенсації, що має виконуватися при переданні права власності від однієї особи до іншої в межах юрисдикції Договірної держави.

Як і Комісія, Суд зауважує, що згідно з правовими системами Договірних держав відчуження майна в суспільних інтересах без виплати при цьому компенсації може бути виправданим лише за наявності виняткових обставин, розглядати які в цій справі сенсу немає. Що стосується статті 1 Протоколу № 1, передбачений нею захист права власності, у разі відсутності того чи іншого відповідного принципу, був би ілюзорною і недієвою гарантією. Певна річ, умови компенсації мають суттєве значення для оцінки того, чи забезпечує оспорюване законодавство справедливу рівновагу між різними залученими до справи інтересами, і особливо для з'ясування, чи не покладає це законодавство непропорційний тягар на заявників (див. згадане вище рішення у справі Спорронга і Лоннрот, серія А, № 52, с. 26 і 28, п. 69 і 73).

Суд також погоджується з висновком Комісії щодо норми компенсації: передання права власності від однієї особи до іншої без сплати суми, яка більш-менш відповідає вартості майна, звичайно становить непропорційне втручання, яке не можна вважати виправданим у контексті статті 1 Протоколу № 1. Однак ця стаття не гарантує права на повну компенсацію за всіх обставин.

Законні цілі забезпечення "інтересів суспільства", які передбачаються заходами економічної реформи чи заходами, призначеними

забезпечити більшу соціальну справедливість, можуть диктувати необхідність неповного відшкодування ринкової вартості такого майна. До того ж, здійснюючи свій нагляд, Суд лише уповноважений встановити, чи виходить вибір умов компенсації за межі широкої свободи розсуду, яка надається державі у цій сфері (див. пункт 46 вище).

b') Скарги заявників стосовно фактів

55. Стосовно компенсації заявники скаржаться за двома пунктами. По-перше, база оцінки 1967 року не надає заявникам оцінку повної ринкової вартості будинків, які передаються за фригольдом (див. пункт 23 (а) вище). По-друге, як згідно з базою 1967 року, так і згідно з базою 1974 року нерухомість оцінюється станом на дату повідомлення орендаря про намір придбати фригольд (див. пункт 26 вище). При цьому скарга полягає в тому, що орендодавець зазнає збитків внаслідок затримки платежу, який робиться не в день оцінки, а із завершенням операції.

56. Що стосується першого пункту скарги, база оцінки 1967 року, яка передбачає сплату орендарем суми, що приблизно дорівнює вартості ділянки, без плати за будинки на цій ділянці, явно і спеціально призначена для того, щоб підтримати орендаря. Ця база призначена втілити в життя принцип, на якому ґрунтується все законодавство, яке оспорюють заявники, а саме: "за правом справедливості, цегла та будівельні матеріали належать правомочному орендареві". Адже останній (чи його правопередники) спочатку виплатив основну суму, а згодом роками витрачав гроші на ремонт, підтримання будинку в експлуатаційному стані та на конструктивні поліпшення в ньому (див. витяги з "білої книги" 1966 року, наведені в пункті 18 вище). По суті, орендар та його правопередники вже вважаються особами, які сплатили вартість будинку. Суд визнав, що парламент мав право саме на таку оцінку фактичної ситуації та на відповідні дії в інтересах суспільства (див. пункт 49 вище). Із прийнятого парламентом принципу випливає, що "за правом справедливості" орендодавця можна зобов'язати оплатити лише ту частину нерухомості, вартість якої він ще не виплатив, тобто вартість земельної ділянки. База оцінки 1967 року хоч і не враховує "вартості злиття" (див. пункти 13 і 23 (а) вище), не забезпечує компенсації орендодавцеві існуючої реальної вартості його частки в цій ділянці. Мета законодавства про орендну реформу полягає в тому, щоб запобігти відчутній можливості несправедливого збагачення орендодавця при поверненні йому майнових прав. З огляду на цю мету, яку Суд вважає законною для цілей статті 1 Протоколу № 1, не було доведено, якщо враховувати широку свободу розсуду держави-відповідача, що база оцінки 1967 року не забезпечує справедливої рівноваги між інтересами цих приватних

сторін і, отже, між загальними інтересами суспільства та майновим правом орендодавця.

57. Що стосується другого пункту скарги, то, як свідчать обставини передання фригольдів від заявників (див. пункт 29 (v) вище), виплата вартості фактично може затримуватися, не відбувшись у день оцінювання, і іноді така затримка може бути тривалою. З іншого боку, орендодавець, який вважає, що процес передання фригольда умисно чи без необхідності затримують, має право порушити це питання в компетентному органі (див. пункт 25 вище).

Не можна вважати похибкою у цій системі те, що орендодавцеві слід утримуватися від використання такого засобу правового захисту і, таким чином, дати орендареві можливість затягування переговорів.

Закон також містить положення стосовно недопущення затримок та покарання за них (див. там само). Отже, Суд дійшов висновку, що передбачена в оспорюваному законодавстві компенсаційна процедура за своєю суттю не створювала підґрунтя для затримок тією мірою, в якій це становило б порушення статті 1 Протоколу № 1.

с') Загальні принципи міжнародного права

58. Обґрунтовуючи альтернативну аргументацію, заявники стверджували, що посилення в другому реченні статті 1 Протоколу № 1 на "загальні принципи міжнародного права" означає, що, згідно з міжнародним правом, як вони вважають, вимога негайної, адекватної та реальної компенсації за експропріацію майна іноземців також стосується громадян цієї країни.

59. Комісія завжди визнавала, що зазначені принципи не застосовуються до випадку експропріації державою майна своїх громадян. Уряд підтримав цю думку. Суд також погоджується з ним, виходячи з таких міркувань.

60. По-перше, становлячи лише предмет загального міжнародного права, ці принципи стосуються виключно осіб, які не є громадянами цієї держави, і їх розроблено саме на благо таких осіб. Як такі, ці принципи недоречні при розгляді заходів, які держава застосовує до своїх власних громадян.

61. На підтримку свого аргументу заявники послалися на фактичний текст зазначеної статті 1. За їхнім твердженням, оскільки друге речення починається словами "No one" ("ніхто"), то неможливо тлумачити це речення так, начебто воно означає, що в той час, як кожен має право на гарантії, передбачені формулюванням "в інтересах суспільства" та "на умовах, передбачених законом", лише іноземці мають право на гарантії, сформульовані виразом "на умовах, передбачених... загальними принципами міжнародного права".

Вони також зазначали, що в тих місцях Конвенції, у яких її автори намагалися встановити відмінність між громадянами та особами, які не є громадянами, вони чітко сформулювали це в тексті, прикладом чого є стаття 16.

Хоча в аргументах заявників є певна слушність, якщо зважати на граматичну конструкцію тексту, але існують переконливі підстави для іншого тлумачення. На думку Суду, при дослівному аналізі природніше було б тлумачити посилання в статті 1 Протоколу № 1 на загальні принципи міжнародного права як таке, що означає, що такі принципи інкорпоровані в цю статтю, але тільки стосовно тих актів, до яких вони, як правило, застосовні, тобто актів держави стосовно осіб, які не є її громадянами. Крім того, формулювання міжнародного договору слід розуміти згідно із звичайним змістом вжитих слів (див. статтю 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, отже, тлумачення згаданого формулювання як такого, що розширює застосовність загальних принципів міжнародного права поза межі звичайної сфери їхнього застосування, менш узгоджується із звичайним змістом вжитих термінів, незважаючи на їхній контекст.

62. Заявники також стверджували, що стосовно тлумачення Комісії посилання в статті 1 Протоколу № 1 на загальні принципи міжнародного права було б зайвим, оскільки в ній уже містяться гарантії захисту для іноземців.

Суд не поділяє такої думки. Включення в статтю цього посилання можна розглядати як засіб, який слугує щонайменше двом цілям. По-перше, він дає іноземцям змогу вдаватися безпосередньо до механізму Конвенції для здійснення своїх прав на підставі відповідних принципів міжнародного права, тоді як в іншому разі вони б мусили шукати захисту через дипломатичні канали або домагатися застосування інших наявних засобів урегулювання спорів. По-друге, це посилання надає гарантії захисту становища іноземців, виключаючи будь-яку можливість твердження, що набрання Протоколом № 1 чинності призвело до обмеження їхніх прав. З цього приводу також варто зазначити, що в статті 1 цього Протоколу чітко вказано, що позбавлення майна має здійснюватися "в інтересах суспільства": оскільки така вимога завжди була елементом загальних принципів міжнародного права, таке чітко сформульоване положення було б саме по собі зайвим, якби згадана стаття означала застосовність цих принципів як до громадян, так і до осіб, які не є громадянами цієї держави.

63. Нарешті, зазначали заявники, якщо загальні принципи міжнародного права тлумачити як незастосовні до експропріації державою майна своїх власних громадян, то це означало б диференціацію за ознакою громадянства. За їхніми словами, це не відповідало б двом

положенням, інкорпорованим у Протокол № 1 статтею 5 цього Протоколу: статті 1 Конвенції, яка зобов'язує Договірні держави гарантувати кожному в межах своєї юрисдикції передбачені Конвенцією права та свободи, і статті 14, яка проголошує принцип недопущення дискримінації.

Що стосується статті 1 Конвенції, то фактично, згідно з більшістю положень Конвенції та Протоколів до неї громадяни та особи, які не є громадянами, мають однакові гарантії, але це не виключає наявності винятків, якщо це зазначено в конкретному формулюванні (див., наприклад, пункт 3 (b) статті 4, пункт 1 (f) статті 5 та статтю 16 Конвенції, статті 3 та 4 Протоколу № 4).

Що стосується статті 14 Конвенції, Суд завжди постановляв, що різні підходи до осіб не становлять дискримінації, якщо вони мають "об'єктивне і справедливе виправдання" (див., з останніх прецедентів, рішення у справі Абдулазіза, Кабалеса та Балкандалі від 28 травня 1985 року, серія А, № 94, с. 35—36, п. 72).

Можуть існувати досить вагомні підстави для встановлення відмінностей у компенсаційному законодавстві стосовно громадян та іноземців, особливо у випадку експропріації майна, здійснюваного в контексті соціальної реформи. Перед національним законодавством найбільш уразливими виявляються передусім іноземці: на відміну від громадян країни, вони здебільшого не беруть участі ані у виборах, ані в призначенні нормопроектувальників, ані в прийнятті законодавства. По-друге, хоча позбавлення майна має завжди здійснюватися в інтересах суспільства, компенсаційні підходи при цьому до громадян та іноземців можуть бути різними, і, безперечно, можуть існувати законні підстави вимагати від громадян нести більший тягар у суспільних інтересах, ніж несуть іноземці.

64. Розглядаючи формулювання, при тлумаченні якого виникли такі розбіжності, Суд вважає за доцільне звернутися до матеріалів з підготовки Конвенції "travaux préparatoires" як додаткового засобу тлумачення (див. статтю 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів).

При вивченні цих матеріалів виявляється, що пряме посилання на право компенсації, яке містилося в попередніх проектах статті 1 Протоколу № 1, було вилучено, передусім у зв'язку з протидією Сполученого Королівства та інших держав. Посилання на загальні принципи міжнародного права було згодом включене і стало предметом кількох заяв про те, що ці принципи захищають лише іноземців.

Наприклад, коли Уряд Німеччини заявив, що він погодиться з таким формулюванням, якщо буде прямо визнано, що ці принципи означають зобов'язання виплачувати компенсацію в разі експропріації, делегація Швеції зазначила, що ці принципи застосовні лише до від-

носин між державою та особами, які не є її громадянами. І згодом сторони погодилися, на прохання делегацій Німеччини та Бельгії, що із "загальних принципів міжнародного права, в їхній теперішній конотації, впливає зобов'язання виплачувати особам, які не є громадянами держави, компенсацію у випадках експропріації" (підкреслено Судом).

Передусім у своїй резолюції (52) I від 19 березня 1952 року, якою Комітет міністрів ухвалив текст Протоколу і відкрив його для підписання, він прямо зазначив, що "у статті I Протоколу № I загальні принципи міжнародного права, в їхній теперішній конотації, означають зобов'язання сплачувати особам, які не є громадянами держави, компенсацію у випадках експропріації" (підкреслено Судом). Беручи до уваги всю історію цих переговорів.

Суд вважає, що ця резолюція має розглядатися як явне свідчення того, що посилання на загальні принципи міжнародного права було включено не для застосування його до громадян даної держави.

Отже, матеріали "travaux préparatoires" не містять підтвердження стосовно тлумачення, на якому наполягали заявники.

65. Нарешті, немає свідчень того, що з часу набрання Протоколом № I чинності Договірні держави практично вже розглядають посилання на загальні принципи міжнародного права як застосовні до законодавчого режиму, який вони встановили для своїх власних громадян. Наведені факти свідчать про протилежне.

66. Виходячи з усіх цих міркувань, Суд дійшов висновку, що загальні принципи міжнародного права не застосовні до випадку, коли держава здійснює експропріацію майна своїх власних громадян.
d') "Умови, передбачені законом"

67. Ще одна альтернативна аргументація заявників полягала в тому, що позбавлення майна без виплати компенсації або з компенсацією, яка є недостатньою чи несправедливою, не забезпечує виконання передбаченої статтею I Протоколу № I вимоги, згідно з якою таке позбавлення має здійснюватися "на умовах, передбачених законом". При цьому заявники тлумачили цей вираз як положення, яке стосується не просто внутрішньодержавного права, а основних принципів права, які є чинними для всіх Договірних держав. Згідно з аргументами заявників експропріація майна у цьому контексті становитиме свавілля і, отже, не відповідатиме "передбаченим законом умовам", якщо, як це мало місце в цій справі, сума, виплачена як компенсація за таку експропріацію, не відповідає достатньою мірою вартості майна.

У своїй практиці Суд постійно визнавав, що терміни "закон" або "законний" у Конвенції "стосуються не просто внутрішнього права держави, а якості закону, вимагаючи його відповідності принципів

верховенства права" (див., з останніх прецедентів, рішення у справі Мелоуна від 2 серпня 1984 року, серія А, № 82, с. 32, п. 67). Але факти та міркування, наведені в пунктах 56 і 57 вище, не дають підстав вважати, що передання фригольда на будинки від заявників до орендарів було свавіллям через умови компенсації, передбачені законодавством про орендну реформу. Що стосується решти таких вимог, які, на думку Суду, можуть впливати із формулювання "на умовах, передбачених законом", то, зважаючи на обставини експропріації майна заявників, їх було задоволено (див. пункти 141—143 доповіді Комісії та, *mutatis mutandis*, згадане вище рішення у справі Мелоуна, с. 32—33, п. 66—68, і згадані в цьому рішенні прецеденти).

(iv) Відсутність незалежної оцінки того, наскільки переведення орендованої нерухомості у власну в кожному окремому випадку є розумною необхідністю

68. Заявники стверджували, що законодавство про орендну реформу пропонує огульний підхід, оскільки не передбачає будь-якого механізму, за допомогою якого в кожному окремому випадку, одразу після визначення застосовності цього законодавства, орендодавець міг би отримати незалежну оцінку підстав, які виправдовують викуп орендарем фригольда на орендовану нерухомість, або принципів, згідно з якими має розраховуватися відповідна компенсація. Вони вказували на очевидну різницю між орендарями скромних будинків у Південному Уельсі та орендарями нерухомості в їхньому маєтку в Бельгрейвії, які, як матеріально забезпечені представники середнього класу, не можуть вважатися такими, що потребують чи заслуговують захисту. За твердженням заявників, щоб уникнути несправедливості як стосовно орендодавця, так і стосовно орендаря, треба було передбачити в законодавстві можливість судового нагляду щодо конкретних фактів та прийнятності кожного конкретного випадку передання фригольда на орендовану нерухомість.

Можливості для запровадження такого порядку були, і фактично при обговоренні проекту Закону лунала відповідна пропозиція (див. пункт 19 вище). Однак натомість парламент вирішив включити в закон широкі та загальні категорії, у межах яких виникало право на придбання фригольда. Як стверджує Уряд, парламент вирішив саме так для того, щоб усунути можливість для виникнення невизначеності, вчинення судових позовів, грошових витрат та затримок, яких би неминуче зазнавали як орендарі, так і орендодавці, якби в кожному з багатьох тисяч випадків здійснювався такий окремий розгляд. Законодавство про експропріацію з широким діапазоном дії, особливо якщо воно слугує виконанню програми соціальної та економічної реформи, навряд чи може забезпечити повсюдну справедливість, коли у кожного з великої кількості різних осіб своя специфічна ситуація.

Насамперед парламент має оцінити переваги та недоліки низки наявних законодавчих альтернатив (див. пункт 46 вище). З огляду на той факт, що це законодавство могло, за попередніми розрахунками, стосуватися від 98 до 99 відсотків одного із чвертю мільйона житлових будинків в Англії та Уельсі, орендованих за довгостроковими договорами (див. вище пункт 19 у кінці), обрану парламентом систему не можна відкидати як таку, що сама по собі є нерозумною і недоцільною.

(v) Конкретні операції

69. Нарешті, заявники стверджували, що навіть якби порядок придбання фригольда міг у принципі відповідати "інтересам суспільства", то 80 окремих операцій, які вони оспорюють (див. пункт 27 вище), не були виправданими. Заявники привертають увагу до факторів, перелічених у пункті 29 вище, як приклад того, що орендарі цих 80 будинків у Бельгрейвії, які звернулися з проханням придбати фригольд, жодним чином не нагадували людей, які заслуговують на захист і в інтересах яких, як сказано в "білій книзі" 1966 року, було прийнято це законодавство (див. пункт 18 вище). Стверджується, що, незважаючи на свою можливу відповідність статті 1 Протоколу № 1, законодавство про орендну реформу, застосоване в конкретних обставинах цих операцій, порушило принцип пропорційності, оскільки призвело до наслідків, які виходять далеко за межі того, що вимагалось для досягнення його очевидної мети. Для прикладу, вони згадали про один з їхніх колишніх будинків, який майже перед закінченням строку оренди був викуплений орендарем за низьку ціну ще до набрання Законом 1967 року чинності. Орендар отримав значний і зовсім "незаслужений" прибуток за рахунок перепродажу цієї нерухомості після придбання фригольда (див. пункт 29 (x) вище).

Принцип, яким керувався парламент стосовно "морального права" орендаря мати цей будинок у своїй власності і який, за висновком Суду, перебуває в межах свободи розсуду держави (див. пункт 49 вище), однаковою мірою застосовується до будинків, які мали заявники в Бельгрейвії. Неминучий наслідок законодавства, на підставі якого втілюється такий принцип, полягає в тому, що той чи інший орендар, який після придбання фригольда продає його стосовно нерухомості (яка включає будинок і земельну ділянку), не зв'язаної заставою, обов'язково мав отримати очевидну вигоду, оскільки ціна фригольда, принаймні згідно з оцінкою на підставі бази 1967 року, не включала вартості будинку і орендар отримував зиск із так званої вартості злиття (див. пункти 13 і 23 вище). Крім того, при широкому діапазоні і масштабі перерозподілу інтересів внаслідок реформи неможливо уникнути певних аномалій, як-от отримання "несподіваних прибутків" орендарями, викуп якими орендованих будинків напри-

кінці строку оренди виявився дуже вчасним. Парламент вирішив, що орендодавців, яких стосується це законодавство, слід позбавити можливості збагачення, навіть допускаючи ризик отримання "несподіваних прибутків" певною кількістю орендарів, які не заслуговують на це. Вважалося, що було б несправедливим надати орендодавцям таку змогу завдяки спливу строків чинності орендних договорів. Таке політичне рішення парламенту Суд не може визнати настільки необґрунтованим, щоб стверджувати про те, що воно виходить за межі свободи розсуду держави. Практичні наслідки цього законодавства, зокрема приклад згаданих 80 операцій, які стосувалися заявників, також не свідчать про набуття аномаліями такого масштабу, який уже не дає змоги говорити про відповідність законодавства статті 1 Протоколу № 1. До того ж, у всіх окремих операціях, що їх оспорюють заявники, навіть у тих, в яких орендарі одержали "несподівані прибутки" завдяки продажу нерухомості одразу після придбання фригольда, заявники отримали призначені їм компенсації за те, що, як вважав парламент, належало їм як орендодавцям за правом справедливості (див. пункт 28 вище). У будь-якому випадку, неприємностей через "несподівані прибутки" орендаря, який продав нерухомість після придбання фригольда, зазнавали не заявники, матеріальному стану та компенсації яких це жодним чином не зашкодило, а правопередники такого орендаря.

Ці 80 операцій, що їх оспорювали заявники, не виходили за рамки законодавства, яке Суд визнав таким, що відповідає другому реченню статті 1 Протоколу № 1. Вони не спричинили покладення на заявників надмірного тягаря, що перевищував би тягар несприятливих наслідків, які здебільшого впливали для орендодавців із застосування процедури, встановленої законодавством про орендну реформу. Отже, згадану рівновагу, що мала бути забезпечена згідно зі статтею 1 Протоколу № 1, порушено не було.

4. Підсумок

70. Суд підсумував, що стосовно оспорюваного позбавлення заявників права власності кожну з вимог другого речення було задоволено.

С. Перше речення частини першої ("норма мирного володіння своїм майном")

71. Як альтернативний і додатковий аргумент, заявники стверджували, що їхнє право, гарантоване першим реченням статті 1 Протоколу № 1, на мирне володіння майном було порушено.

Норма (у другому реченні), згідно з якою позбавлення особи майна може здійснюватися лише на певних умовах, стосується певної категорії втручання (фактично, найбільш радикального) у право на мирне володіння своїм майном (див. вище пункт 37 у кінці); друге речення

доповнює та уточнює загальний принцип, проголошений у першому реченні. Це унеможлиблює висновок про те, що, застосовуючи цей загальний принцип до цієї справи, Суд має дійти іншого висновку, ніж той, якого він дійшов при застосуванні норми другого речення.

D. Висновок

72. Ані положення та умови Закону 1967 року про орендну реформу із внесеними до нього поправками, ані конкретні обставини операцій з викупу орендованої у заявників нерухомості не спричинили порушення статті 1 Протоколу № 1.

II. Стаття 14 Конвенції, взята у поєднанні зі статтею 1 Протоколу № 1

73. Заявники стверджували, що вони постраждали внаслідок дискримінації при здійсненні права на захист власності, передбаченого статтею 1 Протоколу № 1. За їхніми словами, було порушено статтю 14 Конвенції, в якій зазначено:

"Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин".

Згідно з аргументами заявників законодавство про орендну реформу призводить до дискримінації за ознакою майна ("property") ("fortune" у французькому тексті), оскільки, по-перше, воно становить захід із перерозподілу майна, що здійснюється лише стосовно обмеженої категорії власності, тобто щодо будинків, які орендовані за довгостроковими договорами і в яких проживають орендарі; і, по-друге, чим менша вартість орендованої нерухомості, тим суворіший цей захід стосовно орендодавця.

A. Застосовність

74. Уряд доводив, що в оспорюваному законодавстві будь-яких відмінностей за ознакою "майна", про які йдеться в статті 14, не встановлено, оскільки воно не ґрунтується і не застосовується на підставі критерію матеріальних статків.

Перелік у статті 14 заборонених ознак, на підставі яких може здійснюватися дискримінація, не є вичерпним (див., з останніх прецедентів, рішення у справі Расмуссена від 28 листопада 1984 року, серія А, № 87, с. 13, п. 34 в кінці). Але, судячи з фактів, законодавство допускає різницю в підходах до різних категорій власників майна при здійсненні права, гарантованого статтею 1 Протоколу № 1. На думку Суду, підстави, на яких ґрунтується така різниця в підходах, доречно розглянути в контексті статті 14 Конвенції, а отже, стаття 14 застосовна в цій справі.

В. Дотримання статті 14

75. Для цілей статті 14 різниця в поводженні становить дискримінацію, якщо така різниця не має об'єктивного і достатнього виправдання, тобто якщо вона не має законної мети або якщо не забезпечено належного пропорційного співвідношення між використаними засобами та поставленою метою (див. найостанніший прецедент — згадане вище рішення у справі Абдулазіза, Кабалеса та Балкандалі, серія А, № 94, с. 35—36, п. 72). Як і стосовно засобів втілення в життя права на захист власності, Договірні держави мають право на певну свободу розсуду в оцінці того, чи дають змогу — і якою мірою — відмінності в ситуаціях, які в інших аспектах подібні, застосовувати до них різний правовий режим (див. там само).

76. Що стосується першого пункту скарги заявників, неминучою обставиною було те, що згадане законодавство, спрямоване на усунення очевидного дисбалансу у відносинах між орендодавцями та орендарями, які проживали в їхніх будинках на підставі довгострокових орендних договорів, мало стосуватися орендодавців, які належали до цієї вузької категорії, а не всіх інших власників нерухомого майна. Суд визнав, що поставлена законодавством мета є законною і відповідає суспільним інтересам (див. пункти від 47 до 49 вище). Однак, за словами заявників, такий аргумент недостатній для виправдання цієї відмінності, оскільки законодавство не враховує особистих обставин і, особливо, відповідних ресурсів та потреб орендодавця й орендаря. Це, по суті, така сама скарга, хоч і подана в іншому ракурсі, яку вже було розглянуто у світлі статті 1 Протоколу № 1. У цьому контексті відсутність механізму перевірки кожного відповідного випадку конкретних фактів та обставин викупу фригольда орендарем Суд не розглядає як чинник, внаслідок якого застосування законодавства є недоцільним (див. пункт 68 вище). Суд не вбачає підстав для іншого висновку стосовно статті 14 Конвенції: якщо взяти до уваги свободу розсуду Сполученого Королівства, законодавчий орган цієї держави не порушив принципу пропорційності. Отже, на думку Суду, оскаржувана заявниками різниця в законодавчому режимі достатньо та об'єктивно виправдана.

77. Другий пункт скарги необхідно також розглянути в контексті висновку, якого Суд дійшов, розглядаючи справу у світлі статті 1 Протоколу № 1, а саме — що парламент Сполученого Королівства мав право вважати встановлений законодавством про орендну реформу порядок виправданим і прийнятним засобом досягнення поставленої мети. Як зазначила Комісія, відмінності Закону 1967 року від Закону 1974 року стосовно наявності в орендаря права на придбання фригольда та стосовно рівнів компенсації (див. пункти 21 і 23 вище)

об'єктивно впливають з оціночної вартості відповідного нерухомого майна. Запровадження лімітів оціночної вартості та двох рівнів компенсації свідчать про намір парламенту виключити можливості вигідного викупу фригольда для незначного відсотка заможніших орендарів, які, як вважалося, не потребують економічного захисту. При цьому також планувалося забезпечити сприятливіші умови такої процедури для переважної більшості орендарів, для яких існуюча орендна система, найімовірніше, була обтяжливою (див. пункт 19 вище). З огляду на законні цілі, що ставилися в суспільних інтересах, та зважаючи на надану державі свободу розсуду, таку політику різних підходів не можна розглядати як невиправдану або таку, що поклала на заявників непропорційний тягар (див., *mutatis mutandis*, такий самий висновок Суду в контексті статті 1 Протоколу № 1, пункти 52 та 56 вище). Положення законодавства, які означають, що чим менша вартість нерухомого майна, тим невідповідніші наслідки їхнього застосування для орендодавця, мають розглядатися як достатньо та об'єктивно виправдані і, отже, недискримінаційні.

С. Висновок

78. Отже, Суд, як і Комісія, дійшов висновку, що факти цієї справи не свідчать про наявність порушення статті 14 Конвенції, взятої у поєднанні зі статтею 1 Протоколу № 1.

III. Пункт 1 статті 6 Конвенції

79. Заявники також стверджували, що було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції, в якому зазначено:

"Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків ... має право на ... розгляд ... незалежним і безстороннім судом, встановленим законом ..."

80. Ця скарга розглядається вперше, оскільки в Комісії її не заявляли. Проте вона має очевидний зв'язок зі скаргами, які розглядалися в Комісії. Фактично заявники формулюють її в іншій формі, висуваючи свої аргументи з посиланням на статтю 1 Протоколу № 1 та статті 13 і 14 Конвенції (див. пункти 68 та 76 вище, а також пункт 83 нижче); вона стосується тих самих фактів, що були предметом заяви, яку Комісія оголосила прийнятною, і жодного попереднього заперечення стосовно прийнятності цієї скарги не подавали ані Комісія, ані Уряд. З огляду на це, Суд вважає, що він має юрисдикцію розглянути це питання (див., зокрема, *mutatis mutandis*, рішення у справі Делкорта від 17 січня 1970 року, серія А, № 11, с. 20, п. 40; у справі Беніша від 6 травня 1985 року, серія А, № 92, с. 17, п. 37).

81. Заявники скаржилися, що порядок, встановлений законодавством про орендну реформу, позбавляє орендодавців, що перебувають під загрозою втрати свого майна, будь-яких засобів оспорити одразу

після задоволення закладених у законодавстві критеріїв право орендаря на викуп орендованого нерухомого майна. За їхніми словами, факт відсутності можливості перевірки судом чи органом з розгляду скарг будь-якого питання конкретних обставин, потреби в захисті цього орендаря спричиняє порушення пункту 1 статті 6.

Пункт 1 статті 6 поширюється лише на "предмети спору" (спори) щодо (цивільних) "прав та обов'язків", які можна вважати — принаймні на таких, що потребують доказу, підставах — визнаними згідно з національним законодавством; він сам по собі не гарантує будь-якого конкретного наповнення (цивільних) "прав та обов'язків" у матеріальному праві Договірної держави.

Підтвердженням цього аналізу слугує той факт, що пункт 1 статті 6 не вимагає наявності національного суду, правомочного визнати недійсним національний закон чи позбавити його юридичної сили. У справі, що розглядається, безпосередній наслідок цього законодавства Сполученого Королівства полягає в тому, що орендодавець не в змозі оспорити право орендаря на придбання нерухомості в примусовому порядку, якщо таке придбання відповідає положенням цього законодавства.

У справі Спорронга і Лоннрот, на яку часто посилалися заявники, Суд визнав, по-перше, застосовність пункту 1 статті 6, оскільки існувала спірна скарга про недотримання шведського закону (серія А, № 52, с. 30, п. 81) і, по-друге, наявність порушення, оскільки не було засобу правового захисту, за допомогою якого можна було б порушити цю скаргу в "суді, правомочному вирішити всі аспекти цієї справи" (у французькому тексті: "un tribunal jouissant de la plénitude de juridiction") (див. там само, с. 31, п. 87). На відміну від цього, якби у справі, що розглядається, заявники вирішили, що існують підстави стверджувати про недотримання положень законодавства про орендну реформу, вони мали б усі можливості звернутися до суду, правомочного вирішити будь-яке питання такого характеру (див. пункти 24 та 25 вище).

82. Отже, порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у цій справі допущено не було.

IV. Стаття 13 Конвенції

83. Заявники також стверджували, що було порушено статтю 13 Конвенції, в якій зазначено:

"Кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи".

84. Згідно зі статтею 13 "у разі, якщо особа має доказові підстави стверджувати, що вона постраждала від порушення гарантованих

Конвенцією прав, вона повинна мати засіб правового захисту в національному органі, щоб можна було або вирішити її вимогу, або, якщо необхідно, надати їй відповідне відшкодування" (див. рішення у справі Сілвера та інших від 25 березня 1983, серія А, № 61, с. 42, п. 113). Однак "ані стаття 13, ані Конвенція загалом не пояснюють Договірним державам, яким чином у цьому випадку вони мають забезпечувати в рамках свого внутрішнього права ефективне виконання будь-якого положення Конвенції" (див. рішення у справі Шведської спілки машиністів від 6 лютого 1967 року, серія А, № 20, с. 18, п. 50). Попри те, що це не означає обов'язку інкорпорувати Конвенцію в національне право, стаття 1 Конвенції вимагає від Договірної держави забезпечення у тій чи іншій формі в її національному правовому порядку неодмінного виконання конвенційних гарантій прав і свобод кожного, хто перебуває під її юрисдикцією (див. рішення у справі "Ірландія проти Сполученого Королівства" від 18 січня 1978 року, серія А, № 25, с. 91, п. 239). За умови дотримання застереження, яке пояснюється в наступному пункті, стаття 13 гарантує надання в національному правопорядку ефективного засобу правового захисту, який забезпечує здійснення конвенційних прав і свобод, при цьому форма забезпечення такої гарантії не має значення.

85. Конвенція не є частиною національного права Сполученого Королівства, також не існує і будь-якої конституційної процедури, яка давала б змогу оспорювати чинність законів з огляду на недотримання основних прав. Таким чином, не було і не могло бути національного засобу правового захисту стосовно скарги заявників про те, що законодавство про орендну реформу саме по собі не відповідає нормам Конвенції та її Протоколів. Проте Суд погоджується з Комісією, що гарантії статті 13 є не настільки широкими, щоб допускати оспорювання в національному суді законів Договірної держави як таких, що суперечать Конвенції чи відповідним нормам національного права. Отже, Суд не може погодитися з аргументом, висунутим заявниками з цього приводу.

86. Спираючись на ті самі факти, що подавалися в контексті пункту 1 статті 6, заявники також посилалися на статтю 13 у зв'язку з наслідками для них застосування законодавства про орендну реформу. Суд уже визнав, що це законодавство і, зокрема, наслідки його застосування у справі заявників, не суперечить матеріально-правовим положенням Конвенції. У такій ситуації вимоги статті 13 задовольнятимуться, якщо існує національний механізм, за допомогою якого особа може забезпечити дотримання відповідних положень (див. згадане вище рішення у справі Сілвера та інших, серія А, № 61, с. 44, п. 118). Ефективні засоби правового захисту в цьому сенсі були і залишаються доступними для заявників. Зокрема, спори стосовно

права орендаря придбати фригольд згідно із законодавством про орендну реформу та стосовно пов'язаних із цим питань належать до юрисдикції суду графства; а ціна, що сплачується при придбанні фригольда, має визначитися — у разі відсутності угоди — місцевим судом з оцінки орендованої нерухомості (або, як це було раніше, земельним судом) (див. пункти 24 та 25 вище).

87. Отже, факти цієї справи не свідчать про наявність порушення статті 13 Конвенції.

На цих підставах Суд **одноставно постановляє**, що у справі не було допущено ані порушення статті 1 Протоколу № 1, взятої окремо чи в поєднанні зі статтею 14 Конвенції, ані порушення пункту 1 статті 6 або статті 13 Конвенції.

Вчинено англійською та французькою мовами і повідомлено на відкритому слуханні у Палаці прав людини, Страсбург, 21 лютого 1986 року.

Підпис: Рольф Рюссдаль,
Голова

Підпис: Марк-Андре Ейссен,
Секретар

Відповідно до пункту 2 статті 51 Конвенції та пункту 2 правила 52 Регламенту Суду, до цього рішення додано окремі думки, які збігаються з позицією більшості, а саме:

- окрема думка судді Тора Вільямссона (стаття 1 Протоколу № 1);
- окрема думка судді Біндшедлер-Роберт, суддів Гьольчюкю, Матчера, Петтіті, Руссо та Шпільманна (стаття 1 Протоколу № 1);
- окрема думка судді Біндшедлер-Роберт, суддів Гьольчюкю, Матчера та Шпільманна (стаття 13 Конвенції);
- окрема думка судді Пінейро Фарінья (стаття 13 Конвенції);
- окрема думка суддів Петтіті та Руссо (стаття 13 Конвенції).

Парафовано: R. R.

Парафовано: M.-A. E.

ОКРЕМА ДУМКА

**судді Тора Вільямссона, яка збігається з позицією більшості
(стаття 1 Протоколу № 1)**

У цій справі я голосував разом з іншими членами Суду. Проте я не можу погодитися з тим, що в рішенні визначається як компенсація (див. пункти від 53 до 57). На жаль, я дійшов висновку, що стаття 1 Протоколу № 1 не містить у собі права на компенсацію в разі експропріації майна особи.

У тексті цієї статті немає ніякої згадки про компенсацію. На мою думку, вона б там була, якби її мета включала право на компенсацію. Отже, зміст цього формулювання у тексті в його звичайному розумінні не стосується компенсації.

Втім, якби нам потрібно було знайти підтвердження цього в додатковому засобі тлумачення — у збірнику "travaux préparatoires", то знайшли б там такий самий висновок, а саме — те, що стаття 1 не гарантує права на компенсацію. Аргументи з цього приводу такі.

У листопаді 1950 року Комітет міністрів розглянув низку поправок, запропонованих Парламентською консультативною асамблеєю стосовно проекту Конвенції про захист прав людини. Коли стало очевидним, що не можна одразу досягти згоди щодо певних питань, було вирішено вилучити ці поправки з проекту і передати їх до експертного комітету для подальшого вивчення. Одним із цих питань було право власності. У поправці, запропонованій Асамблеєю, не йшлося про право на компенсацію. Незважаючи на це, більшість держав — членів Ради Європи вважала, що воно потребує гарантії, і тому експертний комітет вніс у текст відповідне формулювання (див. збірник "Travaux préparatoires", т. 7, с. 208, 223—224). Проте деякі уряди не могли погодитися із включенням у Конвенцію принципу компенсації, і згодом посилення на нього було вилучено з тексту. У коментарі Генерального секретаря від 18 вересня 1951 року стисло розповідається про те, як текст змінювався під час проектування (див. у цитованому місці, т. VIII, с. 4—10).

З огляду на все наведене вище, я можу лише зробити висновок, що предмет і мета статті 1 Протоколу № 1 не такі широкі, щоб містити також гарантію права на компенсацію. Навіть якщо Конвенцію тлумачити у світлі умов сьогодення, я не вважаю, що відбулися зміни, які могли б тепер слугувати підставою для іншого тлумачення цієї статті.

ОКРЕМА ДУМКА

**суддів Біндшедлер-Роберт, Гольчюкю, Матчера, Петтігі,
Руссо та Шпільманна, яка збігається з позицією більшості
(стаття 1 Протоколу № 1)**

У пункті 66 рішення підтверджується, що загальні принципи міжнародного права не застосовні до випадку експропріації державою майна своїх громадян.

Однак треба визнати, що наведена в пунктах 60—65 аргументація, якщо її брати загалом, зовсім не переконлива, навіть попри низку досить суттєвих аргументів (наприклад, наведені в пункті 64 посилення на протоколи з підготовки Конвенції). У будь-якому випадку,

треба пам'ятати про ризик, який часто існує при надмірному використанні такої історії в аргументації.

Адже з прийнятої в рішенні тези випливає, що стосовно громадян країни та іноземців Конвенція передбачає різний правовий режим. Але це явно суперечить як духу, так і загальній меті, на яких ґрунтується Конвенція (див. статтю 1).

Поодинокі винятки із цього принципу завжди або вкладені в окремі спеціальні положення (порівняйте, наприклад, статтю 16 Конвенції та статті 3 і 4 Протоколу № 4), або сформульовані у спосіб, який не залишає підстав для сумніву (наприклад, підпункт (f) пункту 1 статті 5 Конвенції).

Рішення не дає задовільної відповіді на це питання, яке, на нашу думку, має фундаментальне значення для тлумачення Конвенції. Ми навіть вважаємо, що аргументи, наведені в пунктах 61 та 63, слабкі і що взагалі принципи тлумачення, на яких ґрунтується рішення, застосовуються просто несерйозно.

Крім того, не можна забувати, що в деяких Договірних державах серед юристів побутують великі розбіжності в поглядах на це питання і що нині зростає підтримка на користь тих, хто вважає, що загальні принципи міжнародного права застосовні до громадян цієї країни в контексті статті 1 Протоколу № 1.

Гнучкість загальних принципів міжнародного права в цій сфері можна також бачити на прикладі низки міжнародних арбітражних рішень, у яких вони гнучко застосовані до націоналізації в країнах "третього світу", що розвиваються.

З огляду на ці обставини, ми вважали б за краще не включати вирішення цього питання в судові рішення, особливо зважаючи на те, що це питання не є вирішальним для остаточного висновку, якого дійшла більшість. З іншого боку, визнається, що загальні принципи міжнародного права (зміст яких до того ж не визначений), очевидно, вимагають не більше ніж адекватної компенсації в разі експропріації, яка здійснюється для цілей соціальної та економічної реформи. Водночас загально визнано, що стаття 1 Протоколу № 1 у принципі вимагає вжиття певного компенсаційного заходу, який би забезпечував справедливу рівновагу між інтересами суспільства і тим, чим вимушені жертвувати заради них приватні особи.

ОКРЕМА ДУМКА

**суддів Біндшедлер-Роберт, Гольчюкю, Матчера
та Шпільманна, яка збігається з позицією більшості
(стаття 13 Конвенції)**

Нам відомо, що стаття 13 є однією із найбільш неоднозначних статей у Конвенції і що Суд ще досі не випрацював тверду концеп-

цію її застосування. Незважаючи на це, у своїх попередніх рішеннях Суд уже намагався визначити сферу застосування цієї статті (див. рішення у справі Класа та інших), пункт 63 і наступні; у справі Сілвера та інших, п. 113; та у справі Спорронга і Лоннрот, п. 88).

Одна з найскладніших проблем, що виникає при її тлумаченні, стосується сторони, яка, як стверджується, винна у порушенні матеріально-правового положення Конвенції і проти якої стаття 13 гарантує засіб правового захисту в національному органі. Ця стаття не містить будь-якого обмеження у цьому відношенні. Буквально це формулювання означає, що такий засіб правового захисту має існувати навіть тоді, коли стверджуване порушення є наслідком дії законодавчого акта, а це означає, що згідно зі статтею 13 ця приватна особа має право вчинити позов у національному органі навіть щодо національного законодавства, яке вважається несумісним із Конвенцією. Цю думку вже було висловлено в кількох нещодавніх рішеннях Суду (див. рішення у справі Сілвера та інших, пункти 118 та 119; у справі Кемпбелла і Фелла, п. 127; у справі Абдулазіза, Кабалеса і Балкандалі, п. 93).

Втім, досить неймовірно, щоб ті, хто готував Конвенцію, мали намір зробити сферу застосування статті 13 настільки широкою. Адже коли Конвенцію було ратифіковано, лише кілька Договірних держав запровадили законодавчі положення, які передбачають можливість перевірки конституційності законодавчого акта (або його відповідності Конвенції) на підставі заяви приватної особи, і сьогодні ситуація в цьому плані не змінилася. Тому правильним видається висновок у рішенні Суду (у пункті 85) про те, що гарантії статті 13 не є настільки широкими, щоб допускати оспорювання в національному суді законів Договірної держави як таких, що суперечать Конвенції. Однак таке зауваження, що означає обмежувальне тлумачення статті 13, не можна зводити до простого судження, не навівши, бодай на виправдання, підтверджувальних підстав, особливо з огляду на те, що в деяких попередніх рішеннях уже пропонувався протилежний принцип, який узгоджується з буквою положень статті 13.

Стисла окрема думка не є засобом виправлення такого недогляду. Тому ми обмежимося окресленням основних підстав, які слід пояснити докладніше в майбутньому судовому рішенні, коли з'явиться така нагода.

1. Як ми вже зазначали, в існуючому законодавстві більшості Договірних держав підтримується обмежувальне тлумачення сфери застосування статті 13.

2. Із формулювання самої статті 13, в якому йдеться про порушення, вчинені особами, які діяли як посадові особи, також може випливати, що це положення передусім має на увазі можливі порушення

Конвенції, допущені суб'єктами, які належать до виконавчої або судової влади.

Наведена в рішенні аргументація збігалася з нашою позицією, тому ми також погодилися з висновком, який більшість зробила при розгляді справи у світлі статті 13.

Зрештою, хочемо наголосити, що нас зовсім не переконує той аргумент, що було б несумісним із суверенітетом парламенту, якби його закони підлягали розгляду в порядку нагляду іншим національним органом. Адже, з одного боку, з погляду міжнародного права, немає жодних сумнівів у тому, що держава несе відповідальність саме за закони, ухвалені її законодавчим органом. З іншого боку, законодавство деяких держав передбачає судовий нагляд за законами парламенту з боку конституційного суду.

ОКРЕМА ДУМКА
судді Пінейро Фаріньї
(стаття 13 Конвенції)

1. Я погоджуюся з висновками більшості, наведеними в рішенні Суду. Я також погоджуюся з наведеною в ньому аргументацією, за винятком пункту 85.

2. Деякі права в Конвенції передбачені у формі колективної гарантії, як, наприклад, у статті 13, в якій зазначено:

"Кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи".

Порушення гарантованих Конвенцією прав може спричинити сам закон, а оскаржені дії можуть при цьому відповідати національному праву. Іншими словами, порушення може виникати не внаслідок неправомірного застосування цього закону. У такому випадку (і я не вбачаю підстав робити виняток для дій законодавчого органу) має існувати національний орган, який повинен мати юрисдикцію розглядати такі порушення.

Сам Суд зайняв таку позицію у справі Сілвера та інших, Абдулазіза, Кабалеса і Балкандалі, а також у справі Кемпбелла і Фелла.

3. У цій справі, оскільки "Суд уже визнав, що [оспорене] законодавство ... не суперечить матеріально-правовим положенням Конвенції та її Протоколів", те, що я тільки-но зазначив, не позбавляє мене права підсумувати, що, виходячи з міркувань, викладених у пункті 86 рішення, "факти цієї справи не свідчать про наявність порушення статті 13 Конвенції".

ОКРЕМА ДУМКА
суддів Петтіті та Руссо
(стаття 13 Конвенції)

Ми визнаємо труднощі, пов'язані з тлумаченням статті 13; фактично такі труднощі свідчать про розбіжність у позиціях членів Суду. Незважаючи на це, ми й далі підтримуємо традиційний принцип Суду в тлумаченні статті 13 (див., зокрема, рішення у справі Сілвера та інших, у справі Кемпбелла і Фелла та у справі Абдулазіза, Кабалеса і Балкандалі). Якби Суду було необхідно змінити цей принцип (у чому, на нашу думку, необхідності немає), тоді треба було б навести детальнішу аргументацію, ніж та, що міститься в цьому рішенні Суду.

Переклад — Український Центр Правничих Студій.
"Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі", № 4, 2002 р.
(Текст взято з сайту Верховної Ради — <http://zakon.rada.gov.ua>)

Додаток VI
Постанова господарського суду
Автономної Республіки Крим
від 10 липня 2008 року у справі № 2-31/6201-2008А

Господарський суд Автономної Республіки Крим у складі судді Привалової А.В.
при секретарі — Лауман Ю.С.
за участю представників сторін:
від позивача — ОСОБА_1, дов. у справі
від відповідача — Завгородній Є.В., дов. у справі
від третьої особи — не з'явився,
розглянувши у відкритому судовому засіданні адміністративну справу
за позовом — Фізичної особи-підприємця ОСОБА_2, (АДРЕСА_1)
до відповідача — Кримського республіканського підприємства "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія", (м. Євпаторія, вул. Некрасова, 45)
за участю третьої особи — ОСОБА_3, (АДРЕСА_2)
про визнання недійсною реєстрацію права власності на нерухоме майно

встановив:

Фізична особа-підприємець ОСОБА_2 звернулась з позовними вимогами до Кримського республіканського підприємства "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" за участю третьої особи ОСОБА_3 з наступними позовними вимогами:

- визнати недійсною реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_3;
- визнати недійсною реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_3;
- зобов'язати Кримське республіканське підприємство "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" скасувати реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_3;
- зобов'язати Кримське республіканське підприємство "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" скасувати реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_3.

У порядку підготовчого провадження судом було призначено попереднє засідання, у якому судом визначено, що цей спір є публічно-правовим і повинен розглядатись в порядку Кодексу адміністративного судочинства України, оскільки в цьому випадку йдеться не про право власності, а щодо недійсності правової реєстрації нерухомого майна внаслідок неправомірних дій відповідача.

При цьому судом зазначається, що відповідно до приписів Конституції України право особи на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежено законом та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до п. 6 Прикінцевих та перехідних положень Кодексу адміністративного судочинства України після початку діяльності окружних адміністративних судів на господарські суди покладено обов'язок вирішення у першій інстанції адміністративних справ, підвідомчих господарському суду відповідно до ГПК України, за правилами КАС України, провадження в яких було відкрито місцевим господарським судом до початку діяльності відповідного адміністративного суду.

Відповідно до положень ст. 2 КАС України завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій.

Відповідно до ч. 2 ст. 4 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення.

З наведеного випливає, що позивач може обрати будь-який спосіб захисту свого порушеного права, який не заборонено законом, а суд повинен захистити таке право, якщо буде встановлено його порушення.

Ухвалою господарського суду Автономної Республіки Крим від 19 червня 2008 р. за клопотанням позивача було постановлено вжити заходи забезпечення позову, заборонено Кримському республіканському підприємству "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" вчиняти дії щодо оформлення змін права власності, реєстрацію зміни права власності на нерухоме майно, розташованого по АДРЕСА_3, яке зареєстроване за ОСОБА_3, до набрання постановою суду законної сили.

Позивач в судовому засіданні підтримав позовні вимоги у повному обсязі. Просить суд позов задовольнити з підстав, викладених у позові.

Відповідач визнав позовні вимоги у повному обсязі, просить суд позов задовольнити за мотивів, викладених у відзиві. Усно пояснив, що за фактом неправомірної реєстрації зазначеного нерухомого майна за різними адресами проводиться службове розслідування.

Третя особа — ОСОБА_3 у попереднє судове засідання та у судовий розгляд справи не з'явився, явку свого представника не забезпечив, письмових пояснень на позов не надав, про причини неявки суд не повідомив, про день, час та місце розгляду справи був повідомлений належним чином. До дня судового розгляду справи надіслав телеграму, у якій просить справу припинити і повідомляє про скасування виданої ним довіреності на ім'я ОСОБА_4.

В порядку ст. 150 КАС України слухання справи відкладалось у зв'язку з необхідністю надання додаткових документів.

Розглянувши матеріали справи, дослідивши представлені докази, надані у ході судового розгляду справи, заслухавши пояснення представників сторін, позивача, який наполягає на задоволенні позову, відповідача, який позов визнає в повному обсязі, суд вважає позов обґрунтованим і таким, що підлягає задоволенню з наступних підстав.

Рішенням господарського суду Автономної Республіки Крим від 17 січня 2008 р. у справі № 2-7/17403-2007 визнано за суб'єктом підприємницької діяльності ОСОБА_2 (АДРЕСА_1, ідентифікаційний номер НОМЕР_1) право власності на окреме індивідуально визначене майно, яке знаходиться в АДРЕСА_4, розташоване на земельній ділянці загальною площею 1,230 га і складається з:

- літер "А" — вагова, площею 99,2 кв. м;
- літер "Б" — матеріальний склад, площею 129,6 кв. м;
- літер "В" — мехмайстерня, площею 66,2 кв. м;
- літер "Г" — вагова, площею 53,6 кв. м;
- літер "Д" — зерновий склад, площею 1265,7 кв. м;

- літер "Е" — адміністративний корпус, площею 167,5 кв. м;
- літер "Ж" — робоча вежа, площею 142,1 кв. м;
- літер "Ж1" — підземна транспортна галерея, площею 655 кв. м;
- літер "З" — огорожа, площею 639,9 кв. м;
- літер "И" — під'їзні шляхи, площею 1293,7 кв. м.

На підставі вказаного судового рішення Кримським республіканським підприємством "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" проведено державну реєстрацію права власності на нежитлові будівлі, розташовані за адресою: смт. АДРЕСА_4, вул. 60 років Жовтня, б. 1-3), за позивачем, про що свідчить витяг з Реєстру прав власності на нерухоме майно.

Проте відповідачем на порушення Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмеження", Тимчасового положення про порядок реєстрації права власності на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 7 лютого 2002 р. № 7/5, проведено реєстрацію права власності на об'єкт нерухомості — мехмайстерню літер "В" за ОСОБА_3, з присвоєнням об'єкту нового літеру і нової поштової адреси.

Ці обставини визнає відповідач, про що зазначає у своєму відзиві. Зокрема, вказує, що згідно з матеріалами інвентарних справ, дійсно, один і той самий об'єкт нерухомого майна, розташований за адресою: смт. АДРЕСА_2, АДРЕСА_4, що зареєстрований на праві власності за СПД ОСОБА_2, також зареєстрований за ОСОБА_3, тільки за адресою смт. АДРЕСА_4, АДРЕСА_3 "А" із заведенням окремих інвентарних справ.

За цим фактом відповідачем було проведено службове розслідування, за наслідками якого встановлено, що було проведено подвійну реєстрацію права власності на один і той самий об'єкт нерухомості за різними особами і за різними адресами за виною техніка другої категорії ОСОБА_5, яким були заведені інвентарні справи на об'єкт нерухомого майна окремо за адресою АДРЕСА_3 "А" і окремо за адресою АДРЕСА_3 в смт. АДРЕСА_4. Зазначені інвентарні справи складені неналежним образом на порушення вимог Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна, затвердженої наказом Держкомітету будівництва, архітектури і житлової політики України від 10 липня 2001 р. № 127. У зв'язку з чим реєстрація права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого за адресою: смт. АДРЕСА_4, АДРЕСА_3 "А" і АДРЕСА_3, за ОСОБА_3 підлягає скасуванню та виключенню з Реєстру прав власності.

Судом приймається визнання відповідачем позовних вимог, оскільки факт протиправних дій відповідача щодо незаконної реєстрації права власності на об'єкт нерухомого майна, що належить на

законних підставах позивачу, за іншою особою — ОСОБА_3 — шляхом присвоєння об'єкту інших адрес підтверджується матеріалами справи.

Згідно зі ст. 115 Господарського процесуального кодексу України рішення, ухвали, постанови господарського суду, що набрали законної сили, є обов'язковими на всій території України і виконуються у порядку, встановленому Законом України "Про виконавче провадження".

Відповідно до ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Відповідно до статті 328 Цивільного кодексу України право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема, із правочинів. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Як вбачається з матеріалів справи, СПД ОСОБА_2 відкрито володіла, користувалась та розпоряджалась нерухомим майном — нежитловими приміщеннями, розташованими за адресою: смт. АДРЕСА_4, АДРЕСА_4 відповідно до набутого нею права власності на ці приміщення на законних підставах.

Згідно з частиною 4 статті 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Такі міжнародні договори підлягають переважному застосуванню перед актами національного законодавства (стаття 19 Закону України "Про міжнародні договори України").

Таким міжнародним договором у цьому випадку є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно до статті 1 Першого протоколу до названої Конвенції ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства. Встановлено також виняток, відповідно до якого позбавлення майна держава може передбачити, якщо це необхідно для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Відповідно до статті 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини

і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Це означає, що статтю 1 Першого протоколу слід розуміти так, як вона розуміється в практиці Європейського суду з прав людини.

Зокрема, у багатьох рішеннях Європейського суду з прав людини під майном розуміється будь-який економічний актив. Наприклад, у справі "Шмалько проти України" Європейський суд з прав людини кваліфікував тривале невиконання судового рішення на користь заявника як втручання у його право на мирне володіння майном у розумінні статті Першого протоколу.

У цьому випадку незаконна реєстрація права власності на об'єкт нерухомого майна, що належить позивачу, за іншою особою, є прямим порушенням права власності позивача. Це дає підстави для кваліфікації таких дій відповідача як його втручання у право власності позивача.

Частиною 1 статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено, що суд при вирішенні справи керується принципом законності, відповідно до якого органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

За таких обставин справи позовні вимоги фізичної особи — підприємця ОСОБА_2 підлягають задоволенню в повному обсязі.

Ухвалою господарського суду Автономної Республіки Крим від 19 червня 2008 р. у попередньому судовому засіданні були вжити заходи забезпечення позову шляхом заборони відповідача вчиняти дії щодо проведення оформлення змін права власності, реєстрацію змін права власності на нерухоме майно, розташованого по вул. Поштова, 1 "А" та по АДРЕСА_4 в АДРЕСА_4, яке зареєстроване за ОСОБА_3, до набрання постановою суду законної сили. Вказані заходи забезпечення позову підлягають скасуванню.

Судові витрати, понесені позивачем, підлягають стягненню на його користь у розмірі 3,40 грн. з Державного бюджету України на підставі ч. 1 ст. 94 КАС України.

У судовому засіданні 10 липня 2008 р. оголошено вступну та резолютивну частини постанови. Повний текст постанови підписано 15 липня 2008 р.

На підставі викладеного, керуючись ст.ст. 2, 9, 70, 71, 86, ч. 1 ст. 94, ст.ст. 158—163, 167 Кодексу адміністративного судочинства України, суд

постановив:

1. Позов задовольнити у повному обсязі.

2. Визнати недійсною реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_3.

3. Визнати недійсною реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_4.

4. Зобов'язати Кримське республіканське підприємство "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" скасувати реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_4.

5. Зобов'язати Кримське республіканське підприємство "Бюро реєстрації та технічної інвентаризації м. Євпаторія" скасувати реєстрацію права власності на об'єкт нерухомого майна, розташованого по АДРЕСА_3 за ОСОБА_4.

6. Стягнути з Державного бюджету України на користь фізичної особи — підприємця ОСОБА_2 (АДРЕСА_1, ідентифікаційний номер НОМЕР_1) 3,40 грн. державного мита.

7. Заходи забезпечення адміністративного позову, вжиті ухвалою суду від 19 червня 2008 р., скасувати.

Постанова може бути оскаржена в порядку і строки, передбачені ст. 186 Кодексу адміністративного судочинства України.

У разі неподання заяви про апеляційне оскарження постанова набуває законної сили через 10 днів з дня її проголошення.

Якщо після подачі заяви про апеляційне оскарження апеляційна скарга не подана, постанова вступає в законну силу через 20 днів після подання заяви про апеляційне оскарження.

Копію постанови надіслати на адресу сторін рекомендованою кореспонденцією.

Суддя Господарського суду
Автономної Республіки Крим

Привалова А.В.

Додаток VII
Ухвала господарського суду
Донецької області від 5 січня 2011 року
у справі № 8/159пн

Господарський суд Донецької області у складі: головуючого судді Курило Г.Є., суддів Левшиної Г.В., Підченко Ю.О.

за заявою: Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит про зміну порядку та способу виконання рішення

за позовом: Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит

до відповідача: Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, про витребування майна з чужого незаконного володіння
Представники сторін:

Від позивача: Алексанян Ю.О. за дов.

Від відповідача: Краснікова О.В., Жеребчевський Д.Е. за дов.

Згідно із ст. 77 ГПК України в засіданні суду оголошувалась 5 січня 2011 р. перерва з 14 год. 34 хв. по 15 год. 49 хв.

Рішенням господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн, залишеним без змін постановою Донецького апеляційного господарського суду від 27 жовтня 2008 р., постановою Вищого господарського суду України від 27 січня 2009 р. позовні вимоги Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит, до Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, задоволено повністю, витребувано з чужого незаконного володіння Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант" на користь Державного підприємства "Антрацит" державне майно, яке належить Державному підприємству "Антрацит", а саме — механічні кріплення 3 КД-90 в кількості 103 одиниць, які знаходяться у Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант" (юридична адреса: 83050 м. Донецьк, пр. Б. Хмельницького, 69/66, фактична адреса: 83004 м. Донецьк, вул. Батищева, 10), стягнуто з Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, на користь Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит, витрати зі сплати державного мита в сумі 102 грн. 00 коп., витрати на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу в сумі 118 грн. 00 коп.

Позивачу 3 листопада 2008 р. були видані відповідні накази для пред'явлення до виконавчої служби.

На адресу господарського суду Донецької області надійшла заява № 09/534 від 7 грудня 2010 р. Державного підприємства "Антрацит" про зміну порядку та способу виконання рішення суду в справі № 8/159пн, в якій Державне підприємство "Антрацит" просить змінити спосіб виконання рішення з зобов'язання щодо витребування з чужого незаконного володіння Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант" на користь Державного підприємства "Антрацит" державного майна, а саме — механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 103 одиниць, які знаходяться у Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк на стягнення з відповідача вартості механічних кріплень 3 КД-90 у кількості 103 одиниць в розмірі 44290000,00 грн., у зв'язку з відсутністю у відповідача зазначеного в рішенні суду державного майна.

Відповідач у відзиві від 4 січня 2011 р. на заяву про зміну порядку та способу виконання рішення заперечує та зазначає, що в рішенні суду вказано, що згідно з актом приймання-передачі залишкова вартість механічних кріплень 3 КД-90 у кількості 103 одиниць є нульовою, в зв'язку з чим просить суд розглядати заяву позивача, виходячи з вартості майна, визначеної в судовому рішенні, а саме — нуль гривень, у зміні способу виконання рішення господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн шляхом стягнення з відповідача 44290000,00 грн. відмовити.

Позивач 5 січня 2011 р. надав до суду заяву, в якій уточнив вимоги заяви та просить змінити спосіб виконання рішення у справі № 8/159пн в частині витребування з чужого незаконного володіння Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант" на користь Державного підприємства "Антрацит" держаного майна, а саме — механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 100 одиниць, які знаходяться у Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант" шляхом стягнення з відповідача коштів в розмірі 40425000,00 грн. Суд бере до уваги дану заяву.

Розглянувши заяву, заслухавши пояснення сторін господарський суд встановив таке:

Відповідно до ч. 5 ст. 124 Конституції України судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Згідно з вимогами ст. 115 Господарського процесуального кодексу України рішення, ухвали, постанови господарського суду, що набрали законної сили, є обов'язковими на всій території України і виконуються у порядку, встановленому Законом України "Про виконавче провадження".

За приписом ст. 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є обов'язковість рішень суду.

Згідно з мотивувальною частиною Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 р. № 16-рп/2009 виконання всіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, утверджує авторитет держави як правової держави.

Виходячи з того, що згідно із ст. 1 Конституції України Україна є правовою державою, обов'язковість виконання судових рішень є обов'язковою гарантією, дотримання якої є визначальним для утвердження авторитету України.

Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом. У рішенні Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 р. у справі "Шмалько проти України" (заява № 60750/00) зазна-

чено, що для цілей ст. 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як невід'ємна частина "судового розгляду". У рішенні від 17 травня 2005 р. у справі "Чіжов проти України" (заява № 6962/02) Європейський суд з прав людини зазначив, що позитивним обов'язком держави є організація системи виконання рішень таким чином, щоб переконатися, що неналежне зволікання відсутнє та що система ефективна і законодавчо, і практично, а нездатність державних органів ужити необхідних заходів для виконання рішення позбавляє гарантії параграф 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

З урахуванням викладеного, відповідно до вимог Конституції України рішення суду у справі № 8/159пн, яке набрало законної сили, є обов'язковим до виконання та має бути виконане.

Однак, як встановлено судом, рішення господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн в частині витребування з чужого незаконного володіння Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, на користь Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит, державного майна, яке належить Державному підприємству "Антрацит", м. Антрацит, а саме — механічних кріплень З КД-90 в кількості 103 одиниць, які знаходяться у Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, станом на день розгляду заяви не виконане.

За твердженням позивача, внаслідок відсутності у відповідача (боржника) 100 одиниць механічних кріплень З КД-90, що підлягає вилученню, своєчасне та повне виконання рішення суду є неможливим, тому необхідно змінити спосіб його виконання.

За приписом ст. 121 Господарського процесуального кодексу України за наявності обставин, що ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим, за заявою сторони, державного виконавця, прокурора чи його заступника або за своєю ініціативою господарський суд, який видав виконавчий документ, у десятиденний строк розглядає це питання у судовому засіданні з викликом сторін, прокурора чи його заступника і у виняткових випадках, залежно від обставин справи, може відстрочити або розстрочити виконання рішення, ухвали, постанови, змінити спосіб та порядок їх виконання.

При цьому під зміною способу і порядку виконання рішення слід розуміти вжиття господарським судом нових заходів для реалізації рішення в разі неможливості його виконання у порядку і спосіб, раніше встановлені. Зміна способу виконання рішення можлива шляхом видозмінення зазначеної у рішенні форми виконання.

Відповідно до вимог ст. 24 Закону України "Про виконавче провадження" державним виконавцем ВДВС Київського РУЮ у м. Донецьку винесено постанову про відкриття виконавчого про-

вадження з примусового виконання наказу господарського суду Донецької області № 8/159пн, виданого 3 листопада 2008 р., про витребування з чужого незаконного володіння ТОВ "Кант" на користь ДП "Антрацит" державного майна, яке належить ДП "Антрацит", а саме механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 103 одиниць, які знаходяться у ТОВ "Кант".

18 грудня 2008 р. державним виконавцем здійснено вихід за адресою: м. Донецьк, вул. Батишева, 10 (фактичне розташування ТОВ "Кант") для проведення виконавчих дій з примусового виконання вказаного виконавчого документу. За наслідками виходу державним виконавцем у присутності понятих складено акт державного виконавця, яким встановлено, що на території ТОВ "Кант" відсутні 103 одиниці укомплектованих механічних кріплень 3 КД-90, окрім 3-х одиниць механічних кріплень, які арештовано актом опису й арешту від 25 вересня 2008 р. відділом ДВС Ворошиловського РУЮ у м. Донецьку на виконання ухвали № 8/159пн, виданої 24 вересня 2008 р.

Таким чином, суд дійшов висновку, що позивачем доведений факт відсутності у відповідача (боржника) 100 одиниць механічних кріплень 3 КД-90, що підлягає вилученню відповідно до рішення суду.

Згідно з довідкою № 336/04/07-37 від 1 грудня 2010 р. Міністерства вугільної промисловості України, наданої на запит № 02-1718 від 10 листопада 2010 р. ДП "Антрацит", повідомлено, що згідно з аналізом діючих у галузі закупівельних цін та наданої виробником інформації, діюча середня закупівельна ціна секції механізованого кріплення 3 КД-90 станом на 30 листопада 2010 р. становить 420—430 тис. грн. з ПДВ.

Суду також наданий звіт про оцінку майна гірничошахтного обладнання (механічні кріплення 3 КД-90), затверджений директором ТОВ "Оціночний стандарт", відповідно до якого ринкова вартість механічних кріплень 3 КД-90 (1 секція) станом на 3 січня 2011 р. становить 336875,00 грн. без ПДВ. ТОВ "Оціночний стандарт" є суб'єктом оціночної діяльності (Сертифікат ФДМУ № 7354/08 від 1 серпня 2008 р.). Таким чином, ринкова вартість механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 100 одиниць становить 40425000,00 грн. з ПДВ (404 250, 00 грн. (ринкова вартість з ПДВ механічних кріплень 3 КД-90 — 1 секція) x 100 од.).

В обґрунтування своїх заперечень відповідач зазначив, що стягненню може підлягати вартість не будь-якого майна, а саме того, що витребувалось.

Відповідно до ч. 4 роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 12 вересня 1996 р. № 02-5/333 "Про деякі питання практики застосування статті 121 Господарського процесуального кодексу

України" за відсутності у відповідача присудженого позивачеві майна в натурі господарський суд може змінити спосіб виконання рішення і видати наказ про стягнення вартості цього майна. При цьому господарський суд повинен виходити з вартості майна, визначеної ним у рішенні про його передачу (повернення).

В рішенні господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн зазначено наступне: "При визначенні розміру державного мита суд бере до уваги пояснення позивача, які підтверджуються матеріалами справи, за змістом яких згідно з актом приймання-передачі залишкова вартість механічних кріплень 3 КД-90 у кількості 103 одиниць є нульовою. За таких обставин розмір державного мита у справі становить 102 грн. — мінімальний розмір, встановлений Декретом Кабінету Міністрів України "Про державне мито" за подачу позовної заяви майнового характеру". Тобто суд визначив розмір державного мита, виходячи з залишкової вартості механічних кріплень, що вказана виключно в акті приймання-передачі. Проте вказаний акт не може бути взятий судом до уваги при розгляді заяви про зміну способу виконання рішення, враховуючи, що останній фіксує факт приймання-передачі майна, але не є доказом, який визначає його вартість. При цьому при розгляді справи та прийнятті рішення оцінка майна, що підлягає вилученню, не проводилась, в резолютивній частині рішення також не вказана вартість механічних кріплень 3 КД-90. Таким чином, посилання відповідача в обґрунтування своїх заперечень на п. 4 роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 12 вересня 1996 р. № 02-5/333 є помилковим, оскільки вартість майна в рішенні не визначена.

До заяви про зміну способу виконання рішення надані нові докази, що підтверджують дійсну ринкову вартість майна, які повинні бути оцінені судом відповідно до ст. 43 Господарського процесуального кодексу України.

Державним підприємством "Антрацит", м. Антрацит, доведено належними доказами відсутність у відповідача спірного переданого державного майна, в зв'язку з чим проведення оцінки цього майна не уявляється можливим.

На підставі зазначеного суд вважає, що наданий позивачем звіт про оцінку майна гірничошахтного обладнання (механічні кріплення 3 КД-90) є належним доказом для визначення вартості майна, що підлягає стягненню.

За таких обставин, враховуючи встановлення судом факту неможливості виконання рішення господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн іншим способом, ніж стягнення вартості механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 100 одиниць, беручи до уваги відсутність спірного державного майна у

відповідача та гарантування ефективного виконання судового рішення, суд дійшов висновку щодо можливості зміни способу виконання рішення господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн та задоволення заяви Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит.

Керуючись ст.ст. 22, 86, 121 Господарського процесуального кодексу України, господарський суд

ухвалив:

Заяву Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит (з урахуванням заяви від 5 січня 2011 р.) про зміну способу виконання рішення задовольнити.

Змінити спосіб виконання рішення господарського суду Донецької області від 25 вересня 2008 р. у справі № 8/159пн в частині витребування з чужого незаконного володіння Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, на користь Державного підприємства "Антрацит", м. Антрацит, державного майна, а саме — механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 100 одиниць, які знаходяться у Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант", м. Донецьк, шляхом стягнення з відповідача коштів в розмірі 40 425 000,00 грн.

Стягнути з Товариства з обмеженою відповідальністю "Кант" (юридична адреса: 83050, м. Донецьк, пр. Б. Хмельницького, 69/66, фактична адреса: 83004, м. Донецьк, вул. Батищева, 10, ЄДРПОУ 19383142, п/р 26008301610281 у Калінінській філії АКБ "Національний кредит", МФО 335720) на користь Державного підприємства "Антрацит" (94613, Луганська область, м. Антрацит, вул. Ростовська, 38, р/р 26006301150573 в ПІБ м. Антрацит, МФО 304331, ЄДРПОУ 32226065) вартість механічних кріплень 3 КД-90 в кількості 100 одиниць у сумі 40 425 000,00 грн.

Видати наказ.

Суддя	Г.Є. Курило
Суддя	Г.В. Левшина
Суддя	Ю.О. Підченко

Короткий зміст:

У цьому виданні представлена практика застосування Європейським судом з прав людини та Європейською комісією з прав людини статті 6 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на справедливий суд, та статті 1 Першого протоколу Конвенції, що передбачає захист права на мирне володіння майном.

Видання містить огляд практики конвенційних органів і представляє як специфіку тлумачення окремих компонентів закріплених в положеннях Конвенції правових положень, так і можливість використання їх в системі забезпечення прав людини на національному рівні.

Значний ілюстративний матеріал та теоретичний аналіз правових положень становитимуть інтерес як для юристів-практиків, так і для науковців, всіх, хто цікавиться практикою діяльності Європейського суду з прав людини

Це видання підготовлено та профінансовано
Спільною програмою Європейського Союзу та Ради Європи
"Прозорість та ефективність судової системи України"
www.coe.int/capacitybuilding